

МАРИНА НИКОЛИЋ

КАТЕГОРИЈА СТЕПЕНА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
СЛОЖЕНА РЕЧЕНИЦА

SERBIAN LANGUAGE INSTITUTE OF SASA
Monographs 21

Marina Nikolić

CATEGORY OF DEGREE IN THE
SERBIAN LANGUAGE
COMPLEX SENTENCE

BELGRADE
2014

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

Монографија 21

Марина Николић

КАТЕГОРИЈА СТЕПЕНА У
СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
СЛОЖЕНА РЕЧЕНИЦА

БЕОГРАД
2014

ISBN: 978-86-82873-47-1

Уредник серије:

Академик Александар Лома

Рецензенти:

Проф. др Предраг Пипер, редовни члан САНУ

Проф. др Срето Танасић, редовни професор

Проф. др Владислава Ружић, редовни професор

Тираж: 500

Издавање ове књиге финансијски је помогло Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Издаје: Институт за српски језик САНУ

Коректура: Марија Селаковић

Ликовно решење корица: Colorgrafx, Београд

Припрема и штампа: Colorgrafx, Београд

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'367.2

НИКОЛИЋ, Марина, 1982-

Категорија степена у српском језику : сложена реченица / Марина Николић.
- Београд : #Институт за српски језик #САНУ, 2014 (Београд : Colorgrafx). - 307 стр. ;
24 см. - (Монографије / Институт за српски језик САНУ; књ. 21)

„Монографија ‘Категорија степена у српском језику (сложена реченица)’ настала у оквиру пројекта ‘Опис и стандардизација савременог српског језика’ Института за српски језик САНУ”.--> Уводна реч. - Тираж 500. - О аутору: стр. [311]. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 289-307. - Summary.

ISBN 978-86-82873-47-1

а) Српски језик - Реченица б) Српски језик - Синтакса
COBISS.SR-ID 207910156

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ.....	9
I. УВОД.....	11
1. Предмет и циљеви истраживања.....	11
1.1. Семантичка категорија.....	13
1.2. Семантичка категорија степена.....	19
1.2.1. Категорија степена и норма.....	22
1.3. Однос између семантичке категорије степена и сродних категорија.....	27
2. Метод.....	31
2.1. Просторне метафоре у семантичкој категорији степена.....	32
2.2. Семантичка категорија степена у светлу теорије семантичких локализација.....	39
2.3. Применљивост теорије семантичких локализација у проучавању категорије степена.....	42
2.3.1. Компаративне реченице.....	43
2.3.2. Пропорционалне реченице обрнуте пропорционалности... ..	48
2.3.3. Антирестриктивне градационе реченице.....	51
2.3.4. Грационе реченице јаке неједнакости.....	58
3. Корпус.....	60
II. СЛОЖЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ СА ЗНАЧЕЊЕМ СТЕПЕНА.....	63
1. Еквативност.....	63
1.1. Проблем класификације сложених реченица.....	63
1.2. Компаративне реченице.....	65
1.2.1. Компаративне и квалификативне реченице – разграничења... ..	66
1.2.2. Категорија степена у компаративним реченицама.....	74
1.2.3. Компаративне реченице у ужем смислу.....	75
1.2.4. Квантификативно-компаративне реченице.....	80
1.2.5. Квалификативно-компаративне реченице (<i>како</i>).....	83
1.2.6. Квалификативно-компаративне реченице (<i>какав</i>).....	85
1.2.7. Пропорционално-еквативне реченице.....	86
1.3. Сложене реченице с консекутивном клаузом.....	99
1.3.1. Консекутивно-квалификативне реченице (<i>тако... да</i>).....	102

1.3.2.	Консекутивно-квалификативне реченице (<i>такав... да</i>)	102
1.3.3.	Консекутивно-квантификативне реченице (<i>толики... да</i>)	104
1.3.4.	Консекутивно-квантификативне реченице (<i>толико... да</i>)	104
1.3.5.	Консекутивне реченице с модификаторима	107
1.4.	Експланативне еквативне реченице	110
1.5.	Асиндетске еквативне реченице	117
2.	Диферентивност	117
2.1.	Општа својства градације	120
2.2.	Посебна својства градације	121
2.3.	Синтаксички тип градације	122
2.4.	Подела градационих реченица	123
2.5.	Општа диферентивност	125
2.5.1.	Адверзативност	125
2.5.1.1.	Адверзативне реченице	125
2.5.1.2.	Адверзативне реченице за исказивање изразите разлике	130
2.5.1.3.	Концесивне реченице	133
2.5.1.4.	Концесивне реченице са квантификаторима	136
2.5.1.5.	Кондиционалне реченице	138
2.5.1.6.	Адверзативно-рестриktivне реченице	139
2.5.1.6.а)	<i>Ексклузивне реченице</i>	141
2.5.1.6.б)	<i>Ексцептивне реченице</i>	143
2.5.1.7.	Ексцесивне реченице	146
2.5.1.8.	Асиндетске адверзативне реченице	152
2.5.2.	Компаративност	156
2.5.2.1.	Компаративне диферентивне реченице	156
2.6.	Посебна диферентивност	162
2.6.1.	Класификација према јачини разлике у степену	163
2.6.1.1.	Слаба неједнакост	163
2.6.1.1.1.	Компаративне реченице сличности	163
2.6.1.1.2.	Експланативне симилативне реченице	165
2.6.1.2.	Јака неједнакост	171
2.6.1.2.1.	Градационе реченице јаке неједнакости	171
2.6.1.2.2.	Фразеологизоване реченице јаке неједнакости	178
2.6.1.2.3.	Градационе реченице са значењем додатног степеновања	184
2.6.1.3.	Најјача неједнакост	185
2.6.1.3.1.	Суперлативне градационе реченице	185
2.6.1.3.2.	Компаративне реченице супротности	187
2.6.1.3.3.	Контрастне реченице	190
2.6.1.3.4.	Диферентивне пропорционалне реченице	191
2.6.2.	Супститутивност	192

2.6.2.1. Супститутивне градационе реченице	192
2.6.2.2. Адверзативно-супститутивне градационе реченице	198
2.6.2.3. Супститутивне градационе реченице са завршном супституцијом	202
2.6.3. Антирестриктивност	203
2.6.3.1. Антирестриктивне градационе реченице почетне антирестриктије (с афирмативним првим чланом поређења)	203
2.6.3.2. Антирестриктивне градационе реченице почетне антирестриктије (с негираним првим чланом поређења)...	216
2.6.3.3 Антирестриктивне градационе реченице с негираним члановима поређења	218
2.6.3.4. Адверзативно-антирестриктивне реченице	221
2.6.3.5. Антирестриктивне реченице са завршном антирестриктијом	223
III. СТЕПЕН КАО ПРАТЕЋЕ КАТЕГОРИЈАЛНО ЗНАЧЕЊЕ У СЛОЖЕНИМ РЕЧЕНИЦАМА	227
IV. ЗНАЧЕЊЕ СТЕПЕНА И ПАРЦЕЛАЦИЈА	245
V. ФРАЗЕОЛОГИЗМИ КАО СРЕДСТВО ИЗРАЖАВАЊА СЕМАНТИЧКЕ КАТЕГОРИЈЕ СТЕПЕНА	251
VI. ЗАКЉУЧЦИ	265
VII. ЛИТЕРАТУРА	285
VIII. ИЗВОРИ	299
Summary	302
О аутору	303

УВОДНА РЕЧ

Монографија *Категорија степена у српском језику: сложена реченица* настала је у оквиру пројекта *Опис и стандардизација савременог српског језика* Института за српски језик САНУ. Главнину књиге чини докторска дисертација под називом *Категорија степена у систему сложених реченица савременог српског књижевног језика*, која је одбрањена јуна 2012. године на Филолошком факултету у Београду под менторством академика Предрага Пипера. Монографија представља прерађено, измењено и допуњено издање поменутог докторског рада. У књигу су укључени и резултати истраживања обављених на шестомесечном постдокторском усавршавању у Петрограду, у Русији 2013. године.

Студија *Категорија степена у српском језику: сложена реченица* намењена је, пре свих, лингвистима, али и студентима језика који су заинтересовани за савремене лингвистичке токове. Свима онима који се баве синтаксом, семантиком, когнитивном лингвистиком и другим модерним лингвистичким дисциплинама, ова књига може користити.

Студија се састоји из 8 већих поглавља: Увод, Сложене реченице са значењем степена, Степен као пратеће категоријално значење у сложеним реченицама, Значење степена и парцелација, Фразеологизми као средство изражавања семантичке категорије степена, Закључци, Литература и Извори.

Захваљујем се породици и пријатељима, посебно колегиницама и колегама из Института за српски језик САНУ који су ми пружили свесрдну подршку у писању ове књиге. Захваљујем се комисији за одбрану докторске дисертације: др Срети Танасићу, који посредно и непосредно руководи мојим научно-истраживачким радом, др Душки Кликовац, која је темељно ишчитала овај рукопис, дала низ предлога, коментара, сугестија и тиме допринела да ова монографија буде боља и комплетнија, и на крају, посебну захвалност дугујем ментору, академику Предрагу Пиперу, који је увек био моја велика подршка.

Захвалност дугујем и проф. др Владислави Ружић, која је уз др Танасића и др Пипера била рецензент ове књиге. Хвала и колегиницама Светлани Милановић и Весни Ђорђевић, које су пажљиво уочавале све, па и најмање грешке, од материјалних до техничких.

Захвалност изражавам и Научном већу Института за српски језик САНУ, које је уврстило ову монографију у своју издавачку делатност. Захвалност Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, које је у целини финансирало израду и објављивање монографије.

Марина Николић

У Београду, маја 2014. године

I. УВОД

1. Предмет и циљеви истраживања

У савременим синтаксичко-семантичким проучавањима словенских језика категорија степена представља једну од најактуелнијих проблемских области, којој је, у последње време, посвећено више научних чланака, монографија и тематских зборника. Најновија истраживања показују да доскорашња сазнања о категорији степена у словенским језицима траже да буду битно употпуњена и систематизована на теоријским основама савремене лингвистике.

Предмет студије *Категорија степена у српском језику: сложена реченица* биће категорија степена у систему сложених реченица савременог српског књижевног језика, која још није добила монографску обраду и која је, посматрано у целини, тек делимично и фрагментарно, а понекад и методолошки неконзистентно истражена.

Иако последњих неколико деценија XX stoleћа ономасиолошки приступ постаје све заступљенији у проучавању граматичких структура словенских језика у односу на семасиолошки, може се рећи да такав приступ још увек није доминантан, па се не примењује довољно ни у лингвистичким изучавањима српске синтаксе ни проучавањима сложене реченице у српском језику. У складу са основним циљем ове монографије – да се покаже постојање разноврсности сложених реченица које су повезане и обједињене заједничким категоријалним значењем степена, било као примарним, било као секундарним и пратећим уз неко друго категоријално значење – одлучили смо се за ономасиолошки приступ, који подразумева тумачење језичких појава од њиховог значења ка формама изражавања.

Ономасиолошки приступ везује се за функционалну граматику, која је, на основама структурализма, настала последњих деценија XX века.¹ Функционална граматика има за циљ утврђи-

¹ О историји развоја функционалне граматике, њеним основним правцима и главним идејама в. у Ивић 2001: 206–210, Војводић 1991, Дикро–Тодоров 1987: 53–62.

вање функционисања језика, па се стога примењује ономасиолошки приступ – принцип проучавања који иде од смисла ка форми, од семантике (значења) до њеног формалног израза, односно од функције ка средству њеног изражавања.² Овај приступ омогућава да се на основу заједничког значења повежу формално најразличитије језичке појаве. Такав је случај и када је реч о значењу степена; захваљујући ономасиолошком приступу могуће је показати да је семантичка категорија степена веома заступљена у систему сложених реченица српског језика и да степеновање није одлика само градационих реченица, како је досад углавном констатовано у литератури, него и других типова реченица (и напореднослужених и зависнослужених) у систему који је традиционално описиван и објашњаван претежно на основу формалног критеријума и синтаксичких особина.

Циљ тако конципиране студије биће да се категорија степена у систему сложених реченица савременог српског књижевног језика опише и објасни што исцрпније, са ослонцем, с једне стране, на решења која се могу наћи у лингвистичкој традицији и, с друге стране, са ослонцем на модерну лингвистичку теорију и методологију, посебно на ону која се примењује у проучавањима категорије степена у словенским језицима.

У основи истраживања је разликовање *апсолутног* и *релативног степеновања*, односно разликовање *градације*, где је степеновање апстрактна локализација у односу на норму испољавања интензитета особине или величине неког скупа, и *компарације*, где је степеновање локализација у односу на интензитет неке особине одабраног ентитета или величина одабраног скупа, према чему се одмерава интензитет исте особине у другом објекту или величина неког другог скупа.³ У књизи ће бити подробно размотрене синтаксичко-семантичке консеквенце тако схваћене структуре категорије степена и критички размотрена досадашња истраживања о том питању.

У складу с тим, главни део монографије односи се на исцрпан опис и објашњење (зависно)служених реченица с компаративним значењем и (напоредно)служених реченица са градационим значењем.

² Бондарко 1984, 1996.

³ У систему апсолутног степеновања особине разликују се степени интензивности (високи, средњи и ниски), степени ексцесивности (прекомерност, довољност и недовољност) и степени обухваћености (потпуна и непотпуна), а у систему релативног степеновања степени једнакости (еквативности) и неједнакости (компаратив и суперлатив), в. у Воротников 2011: 9, 12–21.

Посебно се разматра синтаксичко-семантички однос између градације и негације, с обзиром на оне аспекте и видове негације који су више у сфери квантификације него у сфери модалности.

Односи између категорије степена и других семантичких категорија представљају такође једно од важнијих питања која ће бити обрађена у књизи.

Посебна пажња у овој студији биће посвећена испитивању експланаторних могућности проучавања категорије степена у оквирима теорије семантичких локализација, према којој је у основи идеје степеновања метафора скале на којој се локализује интензитет неког квалитета или величина неког скупа, при чему од природе локализатора и објекта локализације у том односу, као и начина интерпретирања тог односа, зависи синтаксички облик који се даје одговарајућем значењу.

Емпиријску основу истраживања чини грађа из основних функционалних стилова савременог српског књижевног језика ексцерпирани из електронских и других корпуса.

1.1. Семантичка категорија

Категорија степена припада семантичким категоријама. Семантичке категорије подразумевају значење које је веома уопштено (најопштије значење) а које се може изразити најразличитијим језичким средствима на различитим језичким нивоима.⁴ Семантичка категорија подразумева јединство значења и форми којима се то значење изражава, присуство бар једног специјализованог средства изражавања, генерализовану (општу) интерпретацију објективне реалности (стварности), хијерархијску организованост и способност повезивања са блиским (заједничким) категоријама. Категоријално значење је обично једним делом изразитије граматикализовано, па највиши степен граматикализације представља центар те семантичке категорије.⁵ Семантичка категорија степена, на пример, граматикализована је (тј. граматички се изражава) средствима којима се исказује нека врста поређења: степеновањем придева и прилога, компаративним конструкцијама (синтагмама и реченицама), градационим реченицама. У тим структурама граматикализација категорије је у највећем степену.

⁴ Свака семантичка категорија има своје специфичности које се огледају у облицима изражавања те категорије (тј. општег значења које она репрезентује) и унутрашње организације коју ти облици сачињавају (Пипер 2000).

⁵ О центру и периферији семантичке категорије в. ниже.

С друге стране, шире посматрано, постоје случајеви мање или више експлицираног степеновања, које може бити прикривено неким другим значењем које је у тој ситуацији примарно, односно налази се у оквиру неког другог категоријалног значења, на пример степеновање у оквиру модалних глагола (*јесте – може – треба – мора*), где је модалност примарна у односу на степеновање, или степеновање у оквиру временских или просторних односа (*некад – ретко – често – увек; близу – далеко – сасвим далеко*) (Пипер 2001: 113). Укупност садржаја и облика којима се изражава садржај неке семантичке категорије назива се функционално-семантичко поље.⁶ У основи сваког функционалног поља налазе се синтаксички односи.⁷ Теорија функционално-семантичких поља разрађена је у радовима А. В. Бондарка, почев од осамдесетих година прошлога века.

А. В. Бондарко градацију посматра као део функционално-семантичког поља. Функционално-семантичко поље (ФСП) представља систем језичких средстава која припадају различитим језичким нивоима обједињених на основу заједничких особина и интеракција њихових семантичких функција. ФСП представља садржајно-формално јединство које обухвата конкретна средства датог језика са свим особеностима њихових форми и садржаја. У основи сваког ФСП-а лежи одређена семантичка категорија која обједињује разнородна језичка средства и условљава њихове интеракције (Бондарко 1984: 21–23).

Постоји група ФСП-а с квалитативно-квантитативним језгром, међу којима су поље квантитета, квалитета и компаративности. Поље компаративности је сложено и припада пољима која су груписана око граматичких категорија, у овом случају – око категорије степена поређења.

Бондарко посматра компаративност као квалитет коме је додата ознака степена квалитета. Ван сваке сумње, такво схватање ФСП-а компаративности представља ново осмишљавање категорије степена особине⁸ с позиције функционалног приступа језику.

⁶ Бондарко 1984. О функционалној граматици и теорији поља в. и Бондарко 1987, 1996 и друге радове овог аутора; у српској лингвистици о томе су писали П. Пипер, Д. Војводић, М. Ковачевић, Ј. Мелвингер и др. (краћи преглед функционално-граматичких испитивања на српско(хрватско)м језику даје Војводић 1991: 273–275, а на руском Воротников 1999: 23).

⁷ Војводић 1991: 271. У центру категорије степена налази се, ипак, значењска, а не синтаксичка доминанта, дакле, квалитативно-квантитативна семантика (Бондарко 1984: 34–36, Пипер 2000: 832).

⁸ Воротников категорију степена назива категорија степена особине (квалитета). И ми поменуто категорију посматрамо као квантитет квалитета с тим што је основна

Бондарко сматра да семантика компаративности представља синтезу категорија квалитета и квантитета. Квантитативни елемент мере (степен) формира се на квалитативној основи. Тако, утврђујемо да су за Бондарка основни елементи компаративности квалитет, квантитет, мера (степен), однос. Из тога можемо закључити да семантичка категорија компаративности (по Бондарковој терминологији) представља у језику категорију мишљења, односно психолошку и логичку категорију градације, па се категорија компаративности може назвати и градуелношћу, или, како је ми називамо, категоријом степена (Воротников 1999: 29–30). С једне стране, како видимо, Бондарко компаративност сматра семантичком категоријом подобном одговарајућој категорији мишљења (градацији), а, с друге стране, функционално-семантичким пољем (1996: 5–7).

У овом раду, када говоримо о семантичкој категорији, користимо термин *семантичка категорија степена*, а функционално-семантичко поље у чијој је основи поменута категорија називамо *поље компаративности*.

Семантичке категорије се међусобно разликују степеном општости и обимом (неке су шире јер обухватају већи број израза, а друге су уже), а разликују се и по томе да ли су и како повезане са другим више или мање блиским семантичким категоријама. На пример, семантичка категорија степена врло је обимна, бројна су њена средства изражавања, тесно је повезана са сродним категоријама – квантификацијом и квалификацијом, а налази се на граници између те две категорије, те са њима чини категоријални комплекс.⁹ Категоријални

разлика у томе што Воротников у први план ставља квалитет, а ми степеновање (присуство/одсуство градуелности), као посебну категорију на пресеку категорија квалитета и квантитета (о предности термина *степен* над термином *компаративност* в. у Воротников 1999: 30 и 2011: 65). Бондарко такву категорију назива *компаративност*, Сапир *градираре* (1964, 1985), а Колесникова *градуелност* (2010 и др.).

⁹ „У категоријалном комплексу квалификације и квантификације налази се неколико семантичких категорија које су по садржају, а често и по синтаксичком изразу узајамно најближе. С једне стране, то су категорије квалификативности и квантификације, које су међусобно повезане на различите начине а највише преко категорије градуелности, која на изванредан начин припада и квалификацији и квантификацији“ (Пипер 2005: 830). Више о категоријалном комплексу квалификације и квантификације в. у Пипер 2005: 830–914. И други истраживачи подржавају тезу о повезаности квалификације и квантификације помоћу градације, међутим, неки градацију не посматрају као засебну категорију (Бондарко 1996, Вукојевић 1998), док други то чине (Воротников 1999, и у истраживањима која претходе монографији, Пипер 2009, и у бројним претходним радовима). Највећа полемика води се око тога јесу ли то посебне категорије или је нека надређена осталима (нека разматрања о односу начина и количине, на крају и последице в. у Вукојевић 2008: 98).

комплекс чине сродне семантичке категорије. Ту се може поставити питање зашто, односно, на основу чега се нека семантичка категорија издваја као посебна. На основу којих критеријума категорију, у овом случају категорију степена, сматрамо јединственом семантичком категоријом? Критеријуми за установљавање посебног категоријалног значења јесу јединственост и аутономност значења, уопштеност, граматикализованост. Најкраће речено, категоријално значење степена одликује се високом уопштеношћу, што је, као што је речено, одлика семантичког језгра сваке семантичке категорије, затим, има своје морфолошко језгро (које чине компаративни облици придева и прилога) и има несумњиве синтаксичке специфичности (поредбене синтагме и реченице, градационе реченице). С друге стране, може се рећи да је степеновање квантификација квалитета, па у том смислу има основа да се подведе и под шире схваћену квалификацију – или под шире схваћену квантификацију, а не да се издваја као посебно категоријално значење. Категорија степена је видљиво укрупњене природе.

Независно од тога да ли је степен посматран као јединствена семантичка категорија (што је претпоставка истраживања) или се квантитет, квалитет и компаративност схватају као посебна функционалносемантичка поља с квалитативно-квантитативним језгром, квалитет, квантитет и градација представљају универзалне језичке појаве, онтолошке категорије.¹⁰ Свако појединачно својство (квалитет) односи се на ужи или шири круг објеката, појава, процеса, а то својство се може јавити с мањим или већим интензитетом (квантитетом), односно у мањем или већем степену свог појављивања, а процес промене особине може бити одређен и измерен помоћу градације. Пошто су категорије квалитета, квантитета и градације евидентно нераскидиво повезане, сматрамо да је разумљиво посматрати их у оквиру једне категорије – категорије степена. У прилог томе иде и тврдња Ј. Л. Воротникова о значају категорије степена или, другачије речено, градуелности у језику: ... „в своем гносеологическом аспекте градация предстаёт как универсальная категория, отражающая способность человеческого мышления расчленять происходящие с объектами качественные изменения на определенные отрезки, количественно характеризовать их и соотносить между собой“ (Воротников 1999: 11).¹¹

¹⁰ *Онтолошка категорија* је филозофски појам који се односи на средства помоћу којих се формира слика света, тумаче и истражују појаве, разумева егзистенција уопште и појединачно, спознаје бивствујуће (Филиповић 1989, <http://iph.ras.ru/elib/2181.html>, и др.).

¹¹ Основна разлика између онтолошких и семантичких категорија је принципска универзалност првих и национална специфичност последњих. Без обзира на то што

У суштини, семантичке категорије нису самосталне нити одвојене једне од других,¹² а поред тога и средства њиховог изражавања по правилу не садрже само једно категоријално значење, већ се често дешава да језичке јединице (синтаксичке или неке друге) једно категоријално значење имају као главно и основно, а друга као пратећа. На пример у реченици: *Уз примену новог тарифног система 90 одсто потрошача имало би мање рачуне него кад би струја подједнако поскупела за све*, поред примарног компаративног постоји и секундарно, пратеће кондиционално значење, које може имати и нијансу временског значења исказаног везником *када*.

Свака семантичка категорија има семантички центар и семантичку периферију, која је, у зависности од облика, ближа или даља.¹³ У центру семантичке категорије налазе се језичке јединице у којима доминира дато категоријално значење, а на семантичкој периферији исте категорије су језичке јединице у којима је исто категоријално значење мање или више заклоњено неким другим значењима, као у наведеном примеру којим се изражава семантичка категорија степена.

Поред семантичког центра, односно периферије, свака семантичка категорија има граматички центар и периферију. У центру се налазе јединице које имају већу граматикализованост,¹⁴ тј. оне у којима је дато значење граматички експлицирано, док се на периферији налазе оне јединице код којих је значење мање граматикализовано а више лексикализовано. Граматикализација се огледа на више нивоа; у центру неке семантичке категорије, у зависности од типа, постоји морфолошки центар, синтаксички центар, центар у систему врста речи и др. На пример, у морфолошком центру категорије степена налазе се компаратив и суперлатив, а у синтаксичком центру компаративне реченице. Очигледно је, рецимо, да се на основу тога што се поредбено значење у компаративу исказује граматичким показатељем – специјал-

су настале из онтолошких, семантичке категорије представљају јединствене појаве у посебним људским језицима (Федјајева 2011: 21). То се пре свега односи на форме изражавања значења, а не на сама значења. Тако је семантичка категорија степена језичка интерпретација одговарајуће онтолошке категорије, подразумева значење степена исказано експлицитним и имплицитним језичким средствима на свим нивоима и у својој свеукупности.

¹² О континуалности логичких, па и језичких појмова (на готово свим језичким нивоима), в. у Радовановић 2009.

¹³ Бондарко 1984, а центром и периферијом баве се и српски лингвисти, П. Пипер (на пример у 2000, 2009), Војводић (1990) и др.

¹⁴ Степен граматикализованости неког значења директно је пропорционалан броју граматичких облика којима се дато значење изражава.

ним суфиксом с граматичким значењем поређења, компаративни изрази узимају као представници центра у готово свим проучавањима поља компаративности.¹⁵ Другим речима, примећује се да се за изучавање поља компаративности најчешће узимају друге јединице, а заобилазе реченице као јединице поређења. Ми смо се одлучили за другачији приступ, који касније срећемо само на једном месту и који је делимично у сагласју с нашом идејом (Девјатова 2010). Ради се о томе да поље компаративности (или језгро одговарајуће семантичке категорије, категорије степена) сматрамо полицентричним, па тако имамо морфолошки, али и синтаксички центар у коме се налази сложена реченица с поредбеном клаузом. Доказ за то је да је свака од ситуација у поређењу изражена посебном предикатском јединицом са сопственим морфолошким показатељима предикативности. Реченице које се налазе у синтаксичком центру категорије степена износе информацију и о аргументским изразима и о њиховим односима, тј. за значење су важни и учесници комуникације и однос у који они улазе, што значи да је у „целе“ такве реченице укључено значење категорије, а не у деловима (субјекту, предикату, објекту или адвербијалној одредби).

У самом центру категорије степена налазе се поредбене реченице које смо назвали компаративне реченице у ужем смислу, и то један њихов тип – оне с везником *као што*. Разлог за то лежи у одговору на питање – зашто други типови реченица не могу бити централни? Реченице с везником *као да* обележене су хипотетичношћу, а клаузе с осталим поредбеним везницима несумњиво су обележене другим пратећим значењима (в. ниже). У смислу непостојања пратећих значења уз основно значење компарације, овај тип реченица је прототип категорије.

Важна идеја организације језика помоћу поља јесте представљање поља као континуалног пространства. Језичка средства се размештају у центар или на периферију поља и тако омогућавају постепен прелаз од граматичког језгра ка ближој или даљој периферији, реализујући идеју континуалности у односу између елемената поља. Зато се семантичке категорије у својим периферним деловима изразитије укрштају и преплићу, па је понекад и тешко утврдити које је категоријално значење доминантно у одређеној синтаксичкој конструкцији, или је у синтаксичком опису понекад немогуће, па и непотребно, строго раздвајати категорије заступљене у семантичкој структури неке реченице.

¹⁵ О другим јединицама степена писано је више него о синтаксичким (студије о компаративу и суперлативу: Черемисина 1976, Воротников 1999, Ковачевић 2009б, в, Пипер у: Пипер и др. 2005, низ дисертација које се баве посебним, најчешће лексичким, средствима изражавања градиције рађених под руководством С. М. Колесникове, итд.).

Свака говорна ситуација садржи облике који означавају елементе предметне ситуације. То је својеврсни ситуативни оквир (контекст), у којем се остварује извесно категоријално значење, те, пошто се истим исказом може истовремено изразити неколико категоријалних значења, за исти исказ могу истовремено важити елементи ситуативних оквира неколико семантичких категорија. У складу са прагматичким циљем, у реченици, односно исказу, доминира одређени категоријални оквир, но некад он није очигледан, те је тешко утврдити доминацију једне категорије у односу на друге.

Укрштање различитих онтолошких категорија (начина, количине, мере, места, времена, субјективности, објективности, сличности, различитости и др.) пројектује се кроз језик стварањем низа семантичких категорија, нпр. градуелности, интензивности, оцене, норме и др. Из свега наведеног може се закључити да је тешко направити исцрпну и коначну класификацију семантичких категорија. Велики је број прелазних облика између центра и периферије, као и између периферија суседних категорија које се у великој мери и преклапају. У савременим научним, па и лингвистичким истраживањима, истиче се континуалност између језичких јединица различитих нивоа (од српских лингвиста који се том темом баве издавају се М. Радовановић 2007а, б, в, 2008, 2009 и П. Пипер 2001б, 2002, 2008, Пипер и др. 2005, и др.). Континуалност је посебно карактеристична за семантичко-прагматичке односе, а шире и за односе између синтаксичке форме и синтаксичког садржаја. Где год је континуалност међујезичних односа израженија, синтаксичке и семантичке поделе, класификације, схеме и слично у њиховим лингвистичким описима, треба узимати са утолико већим степеном условности.

1.2. Семантичка категорија степена

У последњим деценијама јача интересовање за градуелност у језику, која се може посматрати на готово свим нивоима и у свим сегментима језика. Семантичка истраживања у оквирима граматике функционално-семантичких поља, теорије прототипа и когнитивне лингвистике утицала су на то да се различити језички процеси (на пример еволутивни, дијахрони) и односи (деривациони, трансформационо-генеративни, контекстуално-лингвистички, али и они који се тичу употребе језика и језичке културе) посматрају као градуелни (Пипер 2001: 112, Радовановић 2009).

Степеновање, односно градуелност¹⁶ у језику, у лингвистичким истраживањима посматра се на два плана: типолошком и семантичком.¹⁷

На типолошком плану градуелност се тумачи као универзално својство језика, што значи да се појаве и особине у језику данас више не могу посматрати и тумачити само као бинарне (на основу бинарног принципа *да/не*) већ се морају тумачити као градуелне (на скалама градуелности, интензитета, по принципу скаларности, континуалности, постепености, степеновања, рангирања, тј. на основу параметара *више/мање*), у зависности од њихове испољености у језику, тј. према степену изражености, затим интензитету, фреквенцији, продуктивности, употребљивости, сврсисходности и другим критеријумима важним за одређену појаву (Плотников 2001: 577, Радовановић 2009).¹⁸ У складу са тим приступом, термин *градуелност*, односно *степеновање* не користи се само у сфери семантике (као семантичка категорија која се налази на пресеку категорија квантификације и квалификације), како ћемо га ми посматрати, него се употребљава у ширем контексту, у случајевима када се говори о већем или мањем степену испољености различитих категорија и параметара у фонетици, лексици, морфологији итд., али и у дијалектологији (Радовановић 2009: 26. и даље), историји језика, у проучавањима граматичких категорија, синтакси, теорији језичке културе, социолингвистици. Стога се помоћу градуелности долази до класификација које верније преносе слику света која се реализује у језику (или се пак класификације као чврсте структуре више не признају као такве).

Градуелност постаје тема којом се савремени лингвисти све чешће баве. Може се рећи да почетак проучавања градуелности (степенa) у језику почиње у генеративној граматици – испитивањима Ноама Чомског степена граматикализованости исказа.¹⁹

¹⁶ Градуелност не посматрамо као синоним за степеновање, већ као подврсту степеновања за коју је карактеристична било каква промена (разлика) у степену изражености неке особине, док је степеновање надређени појам у односу на градуелност и обухвата и једнакост у степену изражености особине (еквативност).

¹⁷ Ранија литература је категорију степена проучавала искључиво са когнитивног и функционално-семантичког аспекта, док у последње време доминирају проучавања степена на типолошком плану, где се степеновање посматра као универзално својство језика, односно мишљења (фази лингвистика ← фази логика). Више о фазичности в. у Радовановић 2009.

¹⁸ Иако се типолошка изучавања градуелности везују за савремене лингвистичке токове, још су структуралисти увели појам градуелне опозиције у фонологији (в. Радовановић 2009).

¹⁹ О проучавању степена у генеративној граматици в. Фаншелу и др. (2006), *Gradience in Grammar* http://books.google.com/books?id=kCA3ZKFGwd0C&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0v=onepage&q&f=false (10. август 2011).

Термин *градуелност* у лингвистику уводи Двајт Болинцер (1961) у својим подробним радовима о тој теми. Он доказује да, супротно од оног што тврде структуралисти и што имплицира њихова методологија, лингвистичке категорије најчешће имају нејасне границе, и да структуралистички оштро разграничене категорије треба заменити категоријама које немају оштре границе, већ (скаларне) континуиране границе. Болинцер идентификује појаву градуелности у различитим подручјима граматике, у семантици, синтакси, фонологији...

Градуелношћу у синтакси најпре се бавила генеративна синтакса, с тим што градуелност као таква није никада имала кључну улогу ни превелики значај у проучавањима генеративне синтаксе. Постоје разлози за тако немаран однос према градацији у језику.

Иако је градација суштинска особина граматике, често су синтаксичари у својим истраживањима избегавали да тумаче градуелне (прелазне) појаве зато што су сматрали да су недовољно јасне и/или објективне, те зато постоји потреба за утемељењем једног теоријско-методолошког приступа градуелности у синтакси. Нека кључна поља синтаксе баве се градацијом у значајнијој мери, а нека и даље ту појаву избегавају.²⁰

Углавном, на англосаксонском подручју, градуелност се везује за трансформациону граматiku, фонологију и генеративну синтаксу, експерименталну лингвистику и психологију, али и когнитивне науке (лингвистику, психологију и др.). Када је синтакса у питању, најчешће обрађивана проблематика је степен граматичности исказа, ред речи у реченици, граница идиолеката (дијалекатски континуум) на синтаксичком нивоу и сл.²¹

Када је реч о семантичкој категорији степена, може се рећи да је она још увек недовољно истражена у нашој лингвистици,²² мада је библиографија иностраних²³ савремених публикација на ту тему врло опширна. Предраг Пипер (2009: 66) семантичку категорију степена дефинише као „апстрактно локализовање извесног обележја неког ентитета на вертикално схваћеној скали могуће изражености тог обележја“. Ако је референтна тачка на тако замишљеној скали норма изражености тог обележја,

²⁰ Исто.

²¹ Болинцер 1961, Гусенховен (1999), Келер (2000), Сорас–Келер (2005), Фанше-лоу и др. (2006) итд.

²² Да се овом питању окрећу многи наши лингвисти, говоре и радови и прилози који су последњих година објављени а у чијем је средишту проблематика семантичке категорије степена. То су најпре радови П. Пипера и М. Радовановића, затим М. Николић и других лингвиста.

²³ На пример, руских.

такво степеновање називамо *нормативним* (или апсолутним), а ако је референтна тачка израженост тог обележја у неком ентитету, било у неком другом ентитету или у истом ентитету, али у другим околностима, такво степеновање називамо *ситуативним* (или релативним) *степеновањем*.²⁴

1.2.1. Категорија степена и норма

Говорећи о дијапазонима градуелности, Сапир (1985: 46) разликује речи којима се изражава имплицитно градирање (пореде се два појма, релативно поређење) и експлицитно градирање (пореде се један појам у односу на опште знање – на норму, на апсолутно).²⁵ За градуелност је поимање норме изузетно важно. Кроз градуелне односе показује се значај норме у спрези категорија квалитета и квантитета.²⁶ Градуелни фрагмент слике света укључује практично бесконачни број објеката који су измерљиви, а да би се одредила мера, неопходно је имати представу о норми која за ту класу појмова важи. Према томе, норма, захваљујући којој је могуће формирати скалу, налази се у основи градације.

У теми којом се бавимо веома често се срећемо са термилошким хомонимима. Другим речима, многи термини којима баратамо су вишезначни, те често треба прецизирати значење под којим се употребљавају. *Норма* је такође вишезначан термин, што, на крају крајева, показују и речници²⁷. Два основна значења су ‘норма као правило // стандард’ (условно је можемо назвати *социјална норма*) на коју мислимо на пример, када говоримо о језичком (или неком другом друштвеном) нормирању, и ‘норма као средина // средња вредност’ (*когнитивна норма*) (Федјајева 2011: 12). Када говоримо о норми, имамо у виду друго значење, когнитивну норму.

Тако схваћена норма је релативна, што значи да је субјективна и ситуационо условљена. Међутим, она је традиционална у том смислу да почива на искуству једног народа и његове културе те је стога она апсолутна. Норма је, пре свега, антропоцентрична.²⁸

²⁴ Више о семантичкој категорији степена в. у радовима П. Пипера (2002, 2009. и др.).

²⁵ Мада се ови појмови користе и са другим значењима (на пример, Колесникова 2010. За њу је експлицитна градуелност формално, морфолошки или синтаксички, изражена, док је имплицитна подразумевајућа. О томе и у: Воротников 1999: 33 и 2011: 69).

²⁶ О норми као општој категорији в. Федјајева 2011.

²⁷ На пример, РМС: **норма**: 1. *скуп, систем правила, прописа*. 2. *утврђена мера, количина рада*.

²⁸ О норми изражености неке особине в. у Воротников 1999: 46–50, Колесникова 2010: 54–63 и др.

Традиционална тумачења норме почивају на ставу да је норма заснована на енциклопедијском значењу, а не на језичком, дакле, темељи се на ванјезичком искуству. Савремени проучаваоци, посебно они когнитивних усмерења, тврде да норма настаје захваљујући категоријацији, притом не одбацујући њену утемељеност у искуству (појединачном или колективном).²⁹ Тако К. Расулић (2004: 74) норму посматра из друге перспективе – као исход поређења: „Predstava o normi je rezultat jedne od osnovnih kognitivnih radnji – *poređenja*. Nепrestano poređenje jednog entiteta sa drugim ili sa opštom predstavom o tipičnom predstavniku klase kojoj pripada preduslov je organizovanja iskustva“, а категоријација управо почива на поређењу. Поређење као такво врши се не само као поређење различитих ентитета већ и као поређење ентитета у оквиру исте класе.

Норма или стандард представља имплицитну референтну тачку. Сама норма је релативна и зависи од тога шта се мери. Вредност норме одређује се тек у споју са значењем ентитета на који се односи (*низак човек*, али *ниска планина*), али и у оквиру исте класе ентитета норма може варирати у зависности од контекстуалних околности (*ниске температуре у тропским крајевима* знатно су више од *ниских температура*, на пример, у *Сибиру*). Поред тога, норма нема јасне границе: не постоји тачка на скали која прецизно раздваја класу ентитета код којих је нека особина изражена у степену већем од норме од класе ентитета код којих је она изражена у степену мањем од норме (Расулић 2004: 48). Иако се најчешће налази око средишњег дела, норма као централна тачка одмеравања степена својства, представља, како каже С. Ристић, „растегљив“ појам зато што може заузимати различита места на градационој скали. И поред тога, норма има водећу, класификујућу функцију – градуелна семантика увек укључује однос према норми.³⁰

У већини студија које се баве градацијом у српском језику, градација је схваћена као степеновање разлике.³¹ Међутим, у овом раду ћемо се бавити и једнаким степеном испољавања неке појаве или обележја (што не значи одсуство степена, него одсуство разлике), а не само неједнаким, те ћемо, у складу са реченим, користити шири термин степеновање за изражавање и једнакости (еквативности) и

²⁹ О норми као функционално-семантичкој категорији в. Федјајева 2011.

³⁰ Наравно, ако је реч, на пример, о мерењу дужине, за сваки од класе појмова постоји засебна скала, па су тако различите скале за одмеравање дужине пута, дужине косе или, на пример, дужине нечијег усменог излагања.

³¹ На пример, Катњић Бакаршић 1996: 23; Ковачевић 1998: 42–58.

неједнакости (диферентивности), док ћемо ужи термин градуелност користити у значењу поткатегорије за изражавање разлике (диферентивности). Та дистинкција ће се примењивати даље у раду.

Значење мере и степена је једно од најважнијих системских значења.³² Могло би се рећи да људи психолошки осећају да су комуникативно обавезни да уоче количину или бројност неког или неких ентитета. На тај начин они наглашавају да су извршили категоризацију ентитета, да су их препознали као различите од других ентитета (Билбија 2003: 135), што упућује на то да се одређивање квантитета увек врши поређењем. Док је у неким језичким ситуацијама и елементима поређење имплицитно, у сложеним реченицама које су предмет ове научне студије, поређење као степеновање јесте очигледније. Степеновање се у језику испољава као поређење у најширем смислу, то поређење схвата се као нунумеричко квантификовање.³³ Нунумеричко квантификовање у оквиру степеновања представља степеновање које може бити мање или више прецизно (разуме се, никад прецизно као нунумеричко), са ограниченом могућношћу позиционирања на (замишљеној) скали.³⁴ Јединице заузимају различита места на тако замишљеној градационој скали, у зависности од смера градације, али и говорникове тачке гледишта. Због таквих, прагматских фактора долази до реализовања различитих прагматских и функционалностилских значења, садржаја, ефеката.³⁵ За човека је нунумеричко одмера-

³² „Категория количества/степени является типологически универсальной что связано с ее бесспорной когнитивной важностью. Представление о количестве свойственно не только людям, в том числе детям, еще не овладевшим языком, и даже младенцам, но и высшим животным. В ходе эволюции определенные отделы человеческого мозга специализировались для восприятия и обработки информации, имеющей отношение к количеству, числу, размеру, причем малое количество/число выделяется мозгом в особую категорию. Тот факт, что категория малого количества/степени является одной из важнейших, организующих наше мышление, отражается в языке, где системобразующий смысл ‘мало’ является одним из важнейших смыслов, организующих пространство лексики и грамматики.“ Апресјан 2010: 163. Скрећемо пажњу на то да су овде термини *количина* и *степен* заменљиви, међутим Апресјан не изједначава ова два појма, већ му је та дистинкција за лингвистичку појаву којом се у конкретном случају бави редувантна (објашњење на стр. 163 и 164 н. д.).

³³ Степеновање је тако у најужој вези с категоријом квантитета, а квантификује се одређени квалитет, па се тако уочава повезаност квантитета и квалитета управо преко категорије степена.

³⁴ „Isto kao što i kod spoznavanja sličnih, odnosno različitih entiteta, govornici nailaze na *nejasnoće* u oštini granica kategorija, tako isto te nejasnoće, odnosno nepreciznosti, mogu postati svjesni i kod uočavanja neke količine u odnosu na druge količine“ (Билбија 2003: 135).

³⁵ Градација у језику веома је подложна утицају прагматских фактора, па због тога долази до константне промене у смислу реорганизације система јединица за изра-

вање битније од нумеричког, другим речима, нумеричка скала је психолошки важнија од нумеричке. На пример, број добијених гласова је мање важан од тога која је партија победила на изборима, или, на ранг-листи фудбалског шампионата значајније је који је тим водећи на табели од тога колико је првопласирани тачно освојио поена у првенству, а и када је реч, рецимо, о листи највећих зарада, важније је ко је од појединаца или од врсте занимања највише плаћен у односу на то колика је реална висина зараде. Таквих је примера много.

Поређење према критеријуму идентитета допушта само две могућности – јесте исто, или није исто, на пример *Београд је главни град Србије*³⁶ ('Београд и главни град Србије су исти град') / *Бон (више) није главни град Немачке* ('Бон и главни град Немачке (данас) јесу различити градови', односно 'Бон и главни град Немачке нису исти градови'), док је за поређење квантитета и квалитета осим поменутог најопштијег степеновања, могуће успоставити више нивоа различитости у значењу 'више', 'мање', 'највише', 'најмање', 'слично', 'доста друкчије', 'супротно'. Могућности исказивања различитости другачије су у поједним језицима, те тако за, на пример, српски језик, на основу спроведене анализе, П. Пипер закључује да „у систему сложених реченица српског језика најслабије су могућности исказивања значења 'доста друкчије'“ (Пипер 2009: 68), но о томе ће бити речи у наредним поглављима.³⁷

Приликом степеновања, објекат степеновања пореди се (експлицитно или имплицитно) с неким другим објектом, који има функцију полазне вредности на једноставној, нумеричкој скали од само неколико сегмената, а то су обично нулти или еквативни степен, и степени мањег, већег и потпуног, односно максималног одклона од полазне вредности, с тим да се, у зависности од језичког нивоа на коме се испољава степен, не могу остварити (или бар не на исти начин) све вредности које би се могле очекивати, или које се могу остварити на неком другом нивоу. На пример, нулту, малу и велику разлику можемо у српском језику изразити сложеним реченицама (с компаративном клаузом), али највећу разлику (суперлативност) не можемо исказати сложеним реченицама с компаративном клаузом)³⁸ и сл.

жавање градационих односа. О прагматици и степеновању, тј. о утицају прагматике на градуелност у језику в. Ристић 2010: 131–155.

³⁶ Више о метатекстуалном изражавању истоветности и различитости в. Пипер 2011а.

³⁷ Уопште, у српском језику, а то важи и за друге језике, по правилу су најслабије развијена средства изражавања јаке удаљености која није супротност (Пипер 1995).

³⁸ Више о томе на стр. 186–187.

Основну поделу конструкција за изражавање степена представља подела на еквативне и диферентивне конструкције. Еквативне конструкције подразумевају значење једнаког степена испољености неке особине или појаве у два члана поређења, док диферентивне конструкције изражавају значење различитог (неједнаког) степена испољености неке особине у два члана поређења.

У српском језику еквативност се може изразити компаративним реченицама (*Све је мање таквих људи као што је био твој покојни деда*); консекутивним реченицама (*Све мора бити толико кувано да се распада*); затим компаративним конструкцијама (које могу бити фразеологизоване у мањем или већем степену) (*тврдо као камен, пуши као Турчин*);³⁹ предлошко-падежним конструкцијама: компаративним генитивом (*има поглед несрећног човека, био је попут оца*), компаративним акузативом (*он личи на оца*), локативним конструкцијама (*сликао је у стилу импресионизма*), идиоматизованим изразима у акузативу и инструменталу и сл. (*сликао је по узору на Пикаса*);⁴⁰ текстуално (конекторима: *то јест, односно, укратко* и сл.);⁴¹ метатекстуалним конструкцијама: апозицијски (*Београд, главни град*), посебним лексичким средствима (*једном речју, да закључимо* и сл.).⁴²

Диферентивност се у српском језику изражава помоћу компаративних конструкција (*он брже плива него ја*); суперлативних конструкција (*он је највиши у породици*); лексички – заменичким речима, апсолутним квантификаторима (*све, свако, ништа, нико* и сл.); предлошко-падежним конструкцијама: у генитиву (*он је бржи од мене*), акузативу (*он је вреднији у односу на мене*) и др.; фразеологизмима (*скупља дара него масло*); елативним и ексцесивним конструкцијама на нивоу прости реченице (*добро да боље не може бити, десило се изнад очекиваног*);⁴³ а на нивоу сложене реченице бројним (под)типovima и напореднословених и зависнословених реченица (адверзативним, концесивним, градационим, компаративним и др.);⁴⁴ негацијом (*не понаша се као што би требало*); текстуално – конекторима (*с дру-*

³⁹ Више о степену фразеологизованости поредбених конструкција в. ниже и у Пејовић (2011а и 2011б).

⁴⁰ Пипер и др. (2005: 175–176, 236).

⁴¹ В. поглавље *Експланативне реченице*.

⁴² Пипер 2011б.

⁴³ Више о конструкцијама којима се изражава диферентивност у (простим) реченицама савременог српског језика, прецизније речено, о компаративним, суперлативним, елативним, ексцесивним конструкцијама в. у Пипер 2005: 851–868.

⁴⁴ О диферентивности у сложеним реченицама в. поглавље 2. *ДИФЕРЕНТИВНОСТ*.

ге стране, насупрот томе и сл.), метатекстуалним средствима – на пример негацијом истоветности (*иреалност није исто што и хипотетичност*) и др.

У овој научној студији предмет истраживања је изражавање семантичке категорије степена у сложеним реченицама у српском језику. Обим и сложеност тог предмета налагали су да се изван оквира истраживања оставе друга средства изражавања степена, осим уколико нису у тешњој вези са категоријом степена у сложеној реченици.

1.3. Однос између семантичке категорије степена и сродних категорија

Полазна тачка за проучавање категорије степена налази се у категоријама квалитативности и квантитативности. Категорија степена и њој блиске – категорија интензивности, односно категорија оцене која се може тумачити делом модалности, али и као самостална категорија (Волф 1985, Кастронова 2006, Погорелова–Јаковљева 2013), припадају тзв. квалитативно-квантитативним категоријама, те има мишљења да би се квалитет и квантитет могли тумачити као наткатегорије у односу на поменуте.⁴⁵

1.3.1. Количина и степен: Основна разлика састоји се у томе што је количина најчешће избројива или релативно избројива, док је у степеновању количина у ствари изражена кроз поређење, нпр. *Он има (скоро) максималан број поена на тесту. / Он има више поена на тесту од мене // него што ја имам.* Или нпр. *У Риму је купила четири хаљине. / У Риму је купила исти број хаљина као (и) у Паризу.*

1.3.2. Исти је случај између начина и степена. За категорију квалитативности централно је експлицитно изражавање начина, док се у категорији степена начин у ствари изражава кроз поређење. *Она (веома) добро кува. / Кува (добро) као њена мајка.* Или нпр. *Она тако плеше да је сви примећују. / Она тако плеше како није никада плесала до сада.*

1.3.3. Категорије степена, интензивности и оцене се на првом месту могу раздвојити на основу критеријума субјективности. Тако би се за означавање семантичке категорије која представља језичку интерпретацију нераздвојивог онтолошког јединства квалитета и квантитета (изражава степен измене особине) користио термин *гра-*

⁴⁵ Федјаева 2009: 240. О категорији оцене в. још и Волф 1985, а о средствима којима се изражава интензивност као категорија в. у Палоси 2009.

дуелност, док би се термин *интензивност* користио за именовање категорије експресивно-стилистичког карактера код које је у првом плану субјективност, тј. субјективни став говорника према објекту који се градира, тј. интензивира. С те је стране интензивност блиска с категоријом оцене, у смислу да је категорија оцене део категорије интензивности, која се огледа у испољавању позитивне или негативне оцене (става) говорника према предмету говора.⁴⁶ Међутим, о јасним се границама овде не може говорити пошто су ове категорије сродне.⁴⁷ Томе у прилог говоре и следеће заједничке особине категорија степена и категорије оцене:

- постојање бинарне опозиције која представља принцип организације семантичког простора и једне и друге категорије;
- могућност различитог степена испољавања особине, укључујући и различите степене модалности, односно оцене;
- могућност скаларног исказивања семантичког потенцијала, у виду замишљене динамичке скале у смислу смањивања, нарастања или било каквог постојања особине у њеним различитим појавним облицима;
- субјективно-објективни карактер скале: субјекат градације, односно оцене ослања се на свој однос према објекту и на постојећа стереотипна знања о њему, у објекту су пак садржане комбинације и субјективног и објективног елемента;
- значење концепта норме – у обе категорије постоји корелација реалних/правих особина с нормом одређене класе појава. (Федјајева 2011: 37)

Тако, све ове три категорије имају исти основ. Категорија степена – способност особине да се изрази у различитом степену у једном појму (субјекту, носиоцу) у односу на другог носиоца или у односу на норму дате особине, с могућношћу преласка од једног степена ка другом. Интензивност и оцена се тако могу посматрати као деривати категорије степена; иако и оне подразумевају исказивање степена особине, за њих је карактеристично не само изражавање степена неке појаве него пре свега однос субјекта према тим појавама: „*Интенсифицированность* – это количественная мера на-

⁴⁶ Осим с категоријама модалности и експресивности, категорија оцене тесно је везана и с категоријом емоционалности (Погорелова–Јаковљева 2013).

⁴⁷ Једна од разлика која се може утврдити међу поменутиим категоријама је однос према норми (Федјајева 2009: 246). Док је код градуелности и оцене норма саставни део односа, код интензивности она је имплицирана (пресупонирана); у односу постоји само оно што је прекорачење од норме, у смислу подразумеваног оријентира.

шей оценки качества, мера экспликативности и выразительности, следовательно, она является количественным показателем заложенной в высказывании информации. *Интенсифицированность* является объективной мерой авторского присутствия в тексте, так как сигнализирует о градуальности, о сравнительной величине, характеризующей, в первую очередь, выразительность высказывания“ (Жирова 2012: 32) и далее „Текст создается человеком, поэтому всегда субъективен и в той или иной степени эмоционален. *Интенсифицированность* – показатель степени усиления высказывания в тексте, – есть количественная характеристика эмоциональной стороны речи и отражение того, насколько эмоционально маркированное содержание высказывания возвышается над предметно-логическим его содержанием. Как правило, данная семантическая категория отражает субъективно-градуированное мнение языковой личности о том или ином отрезке объективной действительности. *Интенсифицированность* является одним из многочисленных средств повышения воздействующей силы языковой единицы на адресата. О большей или меньшей степени эмоциональной маркированности высказывания мы обычно судим, опираясь на показатель ее относительно нейтральной степени с учетом той отметки на шкале, которую эмпирически принимаем за ординарный уровень *интенсифицированности*. *Интенсифицированность* высказывания отражает субъективный выбор адресантом таких средств ее реализации и актуализации, которые, как правило, сопутствуют эмоциональной оценочности. *Данная категория* по своей сути призвана манифестировать квантитированную (качественную) степень проявления признака. За точку отсчета вполне закономерно принимается показатель «относительной нормы», предопределяющий два других не менее важных показателя – «меньше относительной нормы» и «больше относительной нормы»“ (35).⁴⁸

Ако бисмо покушали разграничавање сродних категорија, могло би се рећи да разлика међу њима лежи у центру категорије, док се на периферији оне изразито укрштају. Тако, за категорију градуелности најважније је градирање (које се врши преко поређења) појаве у односу на норму, за категорију компаративности најважнија је идеја поређења, квантитативност у центар смешта количину, док је начин у другом плану, за категорију степена важни су објективни показатељи степена особине (*исто, слично, различито, недовољност, довољност*

⁴⁸ У својој студији (2012) Жирова се бави прагматичким средствима изражавања категорије интензивности у енглеском језику.

и *прекомерност* и сл.), а за категорију интензивности – најважнији је прагматички аспект – субјективни значај који промена степена особине има за учеснике у комуникацији. И ако интензивност посматрамо у оквиру семантике, може се рећи да је она део семантичке категорије степена, а она се може посматрати и као самостална прагматичка категорија, чији се садржај може поставити у оквиру теорија когнитивне лингвистике.⁴⁹

Основна разлика, дакле, између категорије интензивности и њој сродних категорија није у сфери денотативне семантике, него у сфери субјективне интерпретације. Из тог угла посматрања, интензификација је количинска модификација особине (која изражава отклон од нормe) која је важна за субјекте у комуникацији, с циљем истицања у први план важности те промене за субјекта.

На пример, уколико посматрамо скаларне лексеме *мало* – *средње* – *велико*, на избор одређене лексеме с ове скале утиче степен, али се овде не може говорити о интензификацији. У синтагмама типа *мала плата* или *велика плата* нема испољене семантике интензивности. Но, уколико кажемо *веома* // *изузетно мала плата* или *веома* // *врло велика плата*, помоћу специјалних прилошких маркера (интензификатора) *веома*, *изузетно* и *врло*, израз обogaђујемо значењем интензификације. Интензификација се још може постићи и другим средствима – лексемама субјективне оцене с позитивним, односно негативним карактером, што доприноси експресивизацији исказа, нпр. *мизерна* (-) // *смешна* (-) *плата* или *одлична* (+) // *безобразно велика* (-) *плата*, те тако ови искази добијају значење субјективне оцене, па као резултат у овим примерима можемо видети двојаку функцију интензификације: с једне стране изражен је отклон од нормe у смислу увећања степена особине, а с друге стране изражена је и модификација исказа у смислу значаја промене степена за учеснике у комуникацији.⁵⁰ „Первый вид включает восприятие явлений, объектов и их признаков как объективных данностей. На пример, *rain* (дождь) может *drizzle* (моросить), а может *downpour*/(*heavy*) *shower* (лить). Второй вид измерения включает именно те случаи, в которых на первый план выдвигается субъективно-оценочное, ассоциативно-образное восприятие происходящего (*it rains cats and dogs*). При субъективной оценке происходящего смысл высказывания так или иначе меняется: появляются новые экстралингвистические стилистические коннотации, что приводит к изменению семантической меры данной категории. Таким образом,

⁴⁹ Родионова 2005: 155–15; Жирова 2012.

⁵⁰ Николаевна 2011.

целесообразна дифференциация интенсифицированности в двух ракурсах: на горизонтальной оси – как отражение оппозиции «постоянного/переменного», и на вертикальной – как показатель меры эмоциональной маркированности“ (Жирова 2012: 35).

Међу сложеним реченицама носиоци интензивности су, пре свих, последичне реченице: *Атмосфера је била толико узаврела да нико није осећао хладноћу*, док су основно средство исказивања степена поредбене и градационе реченице, *Атмосфера је била (тако) узаврела као да се боре на живот или смрт*. Уколико постоји обележје субјективне оцене, реченица би могла гласити: *Атмосфера је била одлична (права навијачка), па нико (на стадиону) није осећао хладноћу*.

Разлике између категорије степена и категорије интензивности налазе се осим на синтаксичком и на другим језичким нивоима. Рецимо, на морфолошком – степен изражавају компаратив и суперлатив, а интензивност елатив.

2. Метод

Савремена лингвистичка истраживања базирана су, уз остале, на трима аспектима проучавања – функционалном, комуникативном и когнитивном. Све је ово у вези с развојем лингвистике, новим сазнањима, кретањима у разним правцима, кохезијом или пак колизијом различитих теорија и методологија.

У савременој лингвистици проблематика градуелности постаје веома актуелна, понајвише захваљујући развоју когнитивне лингвистике, семантичке типологије и функционалне граматике. То је резултирало јављањем тенденције интеграција тих лингвистичких дисциплина које се занимају односом мишљења и језика (А. В. Бондарко, Ј. Н. Караулов, Ј. С. Степанов, Г. А. Золотова, Е. В. Падучева, Д. Н. Шмелев и др.). Аспект такве интеграције дозвољава нам приступ проблему истраживања категорије степена у тријединству „семантика – граматика – прагматика“, што би могло омогућити комплексну анализу градуалног елемента језичке слике света (Колесникова 2010: 18).

Пошто је предмет истраживања комплексне природе, његово проучавање тражи примену различитих метода и поступака – дедуктивног, индуктивног, каузалног, дескриптивног, интерпретативног, структуралног, трансформационог и других, у зависности од фазе истраживања и конкретног проблема.

Теоријско-методолошки оквир у истраживању подразумева комбинацију достигнућа, сазнања и резултате и традиционалних и нај-

новијих синтаксичких теорија и методологија (на пример, теорије семантичких локализација, теорије семантичких поља, теорије функционалне граматике, когнитивне граматике и др.). Водили смо се начелом да предмет у великој мери одређује избор метода, а настојали смо да одабрани методи буду примењени у својој комплементарности и функционалном споју.

По својој нарави истраживање је емпиријско, документовано утемељено на проучавању корпуса. У ту сврху прикупљен је корпус од неколико хиљада примера реченица које изражавају степеновање из свих функционалних стилова српског стандардног језика.

Основни приступ у овом истраживању је синтаксичко-семантички, а у оквиру свог семантичког аспекта ономасиолошки, функционално-семантички. Другачије речено, у раду се креће од садржаја ка форми његовог изражавања, од синтаксичког садржаја према синтаксичким облицима. Иако је семантички приступ полазни, пажња се у једнакој мери посвећује синтаксичким облицима изражавања појединих значења степена.

При анализи примера служили смо се дескриптивним и структуралним методом, семантичком интерпретацијом, некад и супституционим (трансформационим) тестовима,⁵¹ како би се неке језичке појединости описале што јасније и довеле у везу с другим пре свега сличним, али и оним различитим, показујући при томе у чему се та разлика састоји.

Перспектива је синхрона у складу са основним циљем – типологијом реченица са значењем степена у савременом српском књижевном језику.

2.1. Просторне метафоре у семантичкој категорији степена

У овој студији посветићемо посебну пажњу експанаторним могућностима теорије семантичких локализација (ТСЛ) у проучавању и интерпретацији категорије степена исказаним сложеним реченицама савременог српског језика, а према којој (ТСЛ) у основи идеје степеновања налазимо метафору скале на којој се локализује интензитет неког квалитета или величина неког скупа, при чему од природе локализатора и објекта локализације, као и начина интер-

⁵¹ У анализи ће се, понекад, као технички поступак појавити интерпретациони трансформациони тест симболизован стрелицом и угластом заградом [←]. Дакле, трансформације су уведене стрелицом (←), знак једнакости (=) означава једнакост значења, а знак апроксимативне једнакости (≈) слична, приближно иста значења.

претирања тог односа, зависи синтаксички облик који се даје одговарајућем значењу.

Оправданост таквог приступа лежи у потреби да се лингвистички опис истих или сличних појава (и значења) које се у језику реализују на различите начине формулише истим метајезиком колико то, наравно, (језичка) природа посматраних/анализираних феномена дозвољава и омогућава. Приликом степеновања у сложеној реченици долази до поређења двеју пропозиција; прва, коју сматрамо *објектом локализације*, пореди се с другом (*локализатором*), која има функцију полазне вредности на скали. Пошто је таква замишљена скала приближна, ненумеричка, она нема велики број степена: то су нулти, тј. еквативни степен, и степени мање, веће или највеће (потпуне или максималне) удаљености од полазне референтне тачке, тј. диферентивни степени. Растојање између градуелног локализатора и оријентира, које конкретизује однос објекта локализације према локализатору може бити мање или веће, што у терминима теорије семантичких локализација означава проксималну или дисталну градуелност,⁵² а локализација објекта може бити изнад, испод или у нивоу локализатора у степеновању, на пример:

Уместо тога, Колубара годинама ове машине изнајмљује од приватника, при чему се испоставило да је то државно предузеће плаћало *много више него што* су биле реалне потребе, па и да је плаћало чак и када машине приватних фирми стоје у месту. (*Инсајдер*, 14. 2. 2011)

Сада треба да их навикне да увек могу добити *мање него што* им је потребно. (*Данас*)

Ви сте Ваш лични проблем пренели *као да* је то општи проблем. (*Утисак недеље*, 27. 3. 2011)

У првом примеру *реалне потребе за плаћањем* су локализатор, објекат локализације, који се смешта много више на скали (као што је овде случај),⁵³ јесте *плаћање државног предузећа*, а средство за исказивање веће изражености својства је конкретизатор (тј. оријентир) у односу између објекта локализације и локализатора у комуникативној ситуацији степеновања, односно *много више*. То

⁵² Пипер 2001: 112. За разлику од компаратива и суперлатива, који представљају граматикализовану проксималну, односно дисталну градуелност, у сложеним реченицама ови подтипови градуелности изражавају се различитим лексичким средствима, партикулама, квантификаторима, интензификаторима и сл.

⁵³ У примерима попут овог, а који се често појављују у језику, дешава се да у степеновању оријентир није само „изнад“, односно „испод“ него и уже – степен удаљености/степен дистанце објекта локализације од локализатора. На неки начин то је степеновање у степеновању.

значење може се изразити конверзивно – *реалне потребе биле су много мање него што је плаћало то државно предузеће*. Исти принцип може се применити у интерпретацији других сличних примера.

Еквативност се види као градуелна локализација унутар локализатора, а диферентивност као градуелна екстралокализација. Уп.:

Тај се неће појављивати никада на суду, *као што* се иначе не појављује. (*Инсајдер*, 24.1), Издржао је више од свих, *колико* и Аћим Катић. (АСК: Д. Ђосић, *Корени*)

Лауш је био суров, чак и више *него што* сам очекивала. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*) Ништа није било онако *како* сам замишљао. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)

По Петровићу, све то не беше баш, баш толико сјајно, не барем у оној мери *како* је ту ствар сагледавао Учитељ. (К: *Политика*, 2001)

У другој реченици, која је еквативна, објекат локализације (*он*, тј. *његова издржљивост*) смештен је на исти ниво на скали као и локализатор (*Аћим Катић*, тј. *издржљивост Аћима Катића*). Другим речима, објекат локализације не излази из оквира локализатора, за разлику од наредне поредбене реченице, која је диферентивна по значењу, и у којој објекат локализације (*Лауш*, тј. *Лаушева суровост*) превазилази оквире локализатора (*моја очекивања*, тј. ‘очекивана претпоставка’) – Лаушева суровост достиже очекивану суровост, али ту интензитет не престаје, него растом надилази оквир претпостављене суровости.

И поред блискости ТСЛ-а и когнитивнолингвистичких истраживања појмовне метафоре, ове две теорије представљају два засебна теоријско-методолошка принципа. Међутим, оба су важна када је реч о семантичкој категорији степена и узајамно се преплићу.

Полазећи од, у когнитивистици и лингвистици већ општеприхваћених, постулата теорије Џ. Лејкофа и М. Џонсона,⁵⁴ појмовне метафоре се дефинишу као механизми којима се одређени, најчешће апстрактнији феномени из разних (семио)сфера људске делатности (политика, спорт, економија, емотивни и ментални процеси итд.) исказују и схватају помоћу конкретнијих лексема и израза, условно речено, приступачнијих учесницима у комуникацији. Дакле, метафора се схвата као разумевање једног (апстрактнијег) појма помоћу другог (конкретнијег) појма. Или, другачије речено, „*apstraktne domene svog*

⁵⁴ Теоријски постулати когнитивне лингвистике потичу управо од ова два аутора (Лејкоф–Џонсон 1980), затим Талмија (1983), Филмора (1985), Лејкофа (1987) и Ланакера (1987, 1991), а у когнитивнолингвистичким проучавањима српског језика предњаче Д. Кликовац, К. Расулић, Б. Хлебџић и др.

iskustva razumevamo na osnovu svog iskustva s fizičkim svetom. Stoga su poјmovne metafore naše osnovno sredstvo za razumevanje апстрактних iskustava“ (Кликовац 2004: 14).

Појмовна метафора дефинише се као систематско појмовно преликавање структуре изворног домена на циљни домен и представља централни когнитивни механизам за структурирање и разумевање апстрактних појмова (Расулић 2003: 239).

Ослањајући се на Лејкофово и Џонсоново (1980: 453) запажање да „метафоре преовладавају у свакодневном животу, и то не само у језику, него и у мишљењу и деловању, те да је наш појмовни апарат [...] суштински метафорички“, стиче се закључак да проучавање метафора може пружити јединствен увид у људске когнитивне способности и да се помоћу појмовних метафора може објаснити не само како се стварност разумева него како се она у исто време и конструише.⁵⁵

Когнитивизам је, не само у светској већ и у савременој српској филологији солидно научно утемељено лингвистичко подручје,⁵⁶ па према томе треба искористити досадашње закључке у тумачењу још увек недовољно истражених области и с циљем повезивања различитих лингвистичких теорија.

Когнитивистички принцип је, пре свега, *локалистички*: основна значења су просторна, а на њих се, механизмима метафоре, надовезују апстрактна значења. Па тако Џ. Лејкоф и М. Џонсон (1980: 14–21) истичу да нарочито важну улогу у појмовној и језичкој организацији имају оријентационе појмовне метафоре, односно појмовна преликавања која омогућавају разумевање апстрактног искуства у терминима просторне оријентације. Оријентационе метафоре не структурирају само један домен, већ организују читаве системе појмова и појмовних домена.

Даље, мерљивост (квантитет) представља универзалну категорију, све се може измерити, количина се у једном случају повећава (повишава, расте...), у другоме смањује (снижава, опада...), па се тако односи типа *више – мање* могу посматрати сликовно, схемом скале и вертикалне скаларности (Расулић 2004: 27). Пошто оријентационе

⁵⁵ Гоатли (1997: 155) тумачи на следећи начин: (...) „metaphor [...] is not a mere reflection of a pre-existing objective reality but a construction of reality, through a categorization entailing the selection of some features as critical and others as non-critical [...] metaphors can consciously be used to construct [...] reality“.

⁵⁶ Прва проучавања појмовне метафоре у српској лингвистици вршила је Душка Кликовац (на пример 2004 и 2008 и др.), а затим и Катарина Расулић (2004). Својим студијама инспирисале су многе, младе лингвисте који су та истраживања разрадили, проширили и продубили.

метафоре имају посебну улогу у организацији појмовних система, „vertikalna dimenzija orijentacije u prostoru zbog svoje primarnosti u fizičkom iskustvu predstavlja izvorni domen za poјmovna preslikavanja u veoma različite netelesne domene“ (Расулић 2004: 28), каква је и категорија степенa.

Когнитивисти, у складу са том идејом, сматрају да просторни домен има примат у односу на друге домене, да су просторна значења основна, те да се друга, апстрактна значења на то – основно само надовезују, помоћу пресликавања. Међутим, Предраг Пипер поставља питање о оправданости когнитивног локалистичког приступа, и на основу тога развија принцип *наткатегоријалне локализације*. Успостављајући такав принцип, Пипер сматра да простор не мора обавезно имати приоритет у односу на друге семантичке категорије. Изоморфност структура различитих семантичких категорија потиче из принципа наткатегоријалне локализације која је опште когнитивне природе, а просторна локализација (као њена реализација у језику) сматра се прототипом – *протолокализацијом*, док би се језичка средства са значењем простора која се употребљавају за изражавање неког неппросторног значења називала *металокализацијама*.⁵⁷ Тако се принцип наткатегоријалне локализације донекле супротставља (иако има исту основу) когнитивном локализму, који истиче примат просторне над другим категоријама.

Д. Кликовац (2000: 37), с друге стране, даје предност метафори и сматра да се метафора може читати и код метафорички непрозирних израза, јер она постоји у мишљењу, односно у појмовном систему: „Stoga smatramo da je bar teorijski plodonosnije, ako već ne i ispravnije, pretpostaviti *primat prostornog sistema* (истицање аут.); eventualna ograničenja takvog pristupa mogu postati očigledna tek kad se iscrpe sve njegove mogućnosti.“

На основу спроведеног истраживања које ће бити представљено у монографији, сматрамо да ове две теорије, локалистичку и наткатегоријалну, можемо посматрати као блиске, а никако као супротстављене, јер једна другу не искључују, већ допуњују. Како К. Расулић (2004: 32) закључује: „Ideja o principu natkategorijalne lokalizacije i prostornoj lokalizaciji kao protolokalizaciji odgovara shematskom i prototipskom principu unutrašnje organizacije kategorija značenja. [...] Mogućnost postojanja principa natkategorijalne lokalizacije ne ugrožava ideju o primatu prostornog domena u organizaciji ljudskog iskustva“.

⁵⁷ О језичким и лингвистичким металокализацијама в. у Пипер 2001: 43–45.

Иако понекад са донекле различитим значењем, и ТСЛ и ТКМ користе термине метафора простора, локализатор, објекат локализације, оријентационо, локационо, аблативност, адлативност, перлативност и др.; концептуални апарат ТСЛ-а обухвата појмове у вези с оријентационом страном у локализацији (интралокализација и екстралокализација, центар и периферија, проксималност и дисталност и др.),⁵⁸ затим оне који означавају динамичност (локативност и транслативност, која се даље дели на аблативност и адлативност), као и елементе који чине ситуативни оквир (објекат локализације, локализатор и оријентир) и др. (Пипер 2006: 23). У тумачењу метафоре, ови појмови се користе приликом анализе свих просторних метафора.⁵⁹

Иако се степен у сложеним реченицама посматра помоћу метафоре скале, ТСЛ се не може свести само на теорију просторних метафора, јер она нуди појмовни апарат којим се и неметафорични изрази (они који нису просторно иконични) могу добро описати на начин на који се описују просторне метафоре. Пример је баш категорија степена. Повезаност теорије семантичких локализација и теорије појмовне метафоре може допринети бољем описивању језичких појава. На пример, помоћу оријентационе метафоре ВИШЕ ЈЕ ГОРЕ – МАЊЕ ЈЕ ДОЛЕ, ми управо тумачимо оне реченице у којима се степен имплицитно или експлицитно изражава, чак иако ти изрази нису експлицитно метафорични. Нама није циљ утврђивање метафора и њихов опис, већ тумачење и опис различитих типова реченица чија се значења, иако апстрактна, могу довести у везу с просторним релацијама. У таквим примерима просторном метафором називамо употребу језичких знакова с просторним значењем за означавање неких других, апстрактнијих значења.

⁵⁸ Конкретно, биће показано кроз примере у раду.

⁵⁹ Когнитивисти користе различите називе за појмове који подразумевају два члана која су у односу, а које ми називамо *објектом локализације* и *локализатором*. Ипак, могло би се рећи да су ти термини устаљени и међу српским когнитивистима, с тим да је под објектом локализације схваћена фигура, а под локализатором – основа. Трећи пак термин, *оријентир*, другачије се користи у когнитивној лингвистици у односу на теорију семантичких локализација (Кликовац 2000; 2003: 215–238). За разлику од присталица ТСЛ-а, когнитивисти тај појам сматрају делом локализатора, пошто је локализатор основа која има улогу референцијске тачке према којој се локализује (смешта), односно оријентише објекат локализације. Хрватски когнитивиста Б. Белај, по угледу на Ланакера, за исте појмове користи термине *трајектор* и *оријентир*, *оријентир* који припада ТСЛ-а, који означава реченични елемент (предлог или везник) којим се успоставља однос између ОЈ и Л, и који у когнитивној граматици нема еквивалента – *детерминатор локализације* (Белај 2009: 46), док Талми два основна члана локализације назива *figure* и *ground* (Талми 1983). Ми ћемо у књизи користити терминолошки систем у складу с теоријом семантичких локализација, а који је успоставио Предраг Пипер.

Даље, у раду ћемо користити термине (*прото*)типично у домену категоризације појава.⁶⁰ Поједине појаве, иако задовољавају одређене услове да би биле сврстане у одређену категорију, немају исти значај, нису све једнако типични представници поменуте категорије. У центру⁶¹ семантичке категорије налази се *прототип* – јединица која представља најбољи пример за ту категорију, која носи најјача обележја те категорије и која обележава најчешће значење такве категорије, с тим да ми прототип не посматрамо у оквиру лексичког, већ у оквиру граматичког (синтаксичког) значења. На пример, категорија степена обавезно подразумева поређење, те би у оквиру система сложених реченица (српскога језика) поредбена (компаративна) реченица представљала прототипично средство изражавања категорије степена међу зависносложеним реченицама. Или, ако сматрамо да се у домену диферентивности степеновање врши градационим односом између две пропозиције у сложеној реченици, градационе реченице би представљале носиоца прототипичног значења у систему независносложених реченица српског језика. На основу тога је у раду највише пажње посвећено управо тим типовима реченица, док би остали типови реченица, они који само једним делом свог значења припадају реченицама са значењем степена, били описивани у зависности од семантичке блискости са прототипом. Теорија прототипа корисна нам је зато што на основу ње типичним представницима посвећујемо највише пажње. Прототип се може схватити на два начина: а) као конкретан, најбољи пример неке категорије, или б) као апстрактан конструкт репрезентанта категорије (Тејлор 2003). Иако се друго тумачење може сматрати, због своје свеобухватности, теоријски релевантнијим, ми

⁶⁰ Потврђујући теорију прототипа, Ц. Лејкоф (1987) потенцира да постоји разлика између степена припадности некој категорији и степена репрезентативности елемената неке категорије, што би значило да чланови категорије који се сматрају прототипичнима јесу они који имају највише заједничких атрибута са другим члановима категорије, а најмање са другим категоријама (класични и прототипски приступ категоризацији, Кликовац 2000: 13–16).

⁶¹ Користећи појмове *прототип* и *прототипично значење*, не одричемо се појма *центра* и *периферије* (из оквира функционалне граматике и теорије ФСП-а), него само комбинујемо дата теоријско-методолошка решења у смислу бољег описивања појма степена у језику. У ствари, користећи различите теорије које су по неким својим карактеристикама врло блиске, у тумачењу семантичке категорије степена покушавамо да повежемо теорију функционалне граматике и когнитивне лингвистике, најпре кроз ТСЛ, али и кроз друге теоријске и методолошке принципе (нешто о томе в. и у Војводић 1998: 207, 212). И у раду П. Пипера *О полицентричности семантичких категорија* показује се да се разматрање, на пример, централних и периферних значења може тумачити помоћу теорије прототипа.

смо у раду ближи првome тумачењу, мада је међу нашим реченицама могуће конструисати прототипичне.

Когнитивизам узима у разматрање категорије количине и бројева, утврђујући да постоји корелација „slikovnih shema vertikalnosti (gore–dole) i skala (manje–više)“ (Расулић 2004: 151). Расулић каже да „u predloškim realizacijama referentni odnos predstavlja neku konkretnu vrednost na mernoj skali, a odnos između profilisanog i referentnog iznosa može se konceptualizovati na dva načina“ – као одређена и као неодређена вредност (тачка) на мерној скали (Расулић 2004: 157).

И поређење се, онда, као одмеравање и квантификовање двају ентитета може тумачити на основу схеме вертикалности, јер у суштини категорије компарације налазимо две појмовне метафоре – ПОРЕЂЕЊЕ ЈЕ МЕРЕЊЕ И ВИШЕ ЈЕ ГОРЕ, МАЂЕ ЈЕ ДОЛЕ. „Ovakva konceptualizacija konkretizuje se predstavom o *rang-listi*, koja je dodatno podržana i konkretnom fizičkom manifestacijom, odnosno redosledom stavki na papiru, što podrazumeva da se entitet koji je *prvi/poslednji* po stepenu ispoljenosti merene pojave istovremeno nalazi na *vrhu/dnu liste*. Otuda se i u jeziku pojam mesta koje neki entitet zauzima na rang-listi realizuje pomoću leksema vertikalnosti – kako onih koje se odnose na krajnje tačke vertikalne skale ([...] *vrh/dno*), tako i onih pomoću kojih se entitet locira u njenom gornjem ili donjem delu“ (Расулић 2004: 192).

Осим количине и поређења, и интензитет спада у област нашег истраживања. Интензитет је увек у вези са количином, те се помоћу метафоре ВИШЕ ЈЕ ГОРЕ, МАЂЕ ЈЕ ДОЛЕ може тумачити и интензитет, па „se javlja orijentaciono poјmovno preslikavanje ЈАЧЕ/ИЗРАЖЕНИЈЕ ЈЕ ГОРЕ, СЛАБИЈЕ ИЗРАЖЕНО ЈЕ ДОЛЕ“ (Исто: 181).

2.2. Семантичка категорија степена у светлу теорије семантичких локализација

У уводу је речено да ће посебна пажња у књизи бити посвећена испитивању експланаторних могућности проучавања теорије семантичких локализација у вези са категоријом степена.⁶² Теорија семан-

⁶² Теорија семантичких локализација је посебна лингвистичка теорија „u okviru koje se pojedine semantičke pojave opisuju i objašnjavaju u svetlu izomorfности i izofunkcionalности semantičkih kategorija, čiji su oblici ispoljavanja mnogobrojni slučajevi izražavanja neprostornih značenja sredstvima sa primarno prostornim značenjima“ (Пипер 2001a: 57). У оквиру теорије семантичке локализације различити семантички односи

тичких локализација, коју је засновао Предраг Пипер, развија се последњих тридесет година.⁶³

Иако се може довести у везу са когнитивном лингвистиком,⁶⁴ ТСЛ се не развија из когнитивне лингвистике, већ се, као независна и засебна, развија паралелно са њом. На тај начин ТСЛ постаје теорија која је веома блиска когнитивној лингвистици, па ове две теорије између себе деле како теоријске претпоставке и закључке, тако и методолошки апарат и достигнуте резултате.⁶⁵

Основни циљ и оправданост примене теорије семантичких локализација П. Пипер образлаже тежњом да различите граматичке и семантичке категорије једног језика (у овом случају српскога) нису толико различите у својој структури и функционисању колико то на први поглед изгледа због разноврсног и неусаглашеног појмовно-терминолошког апарата (Пипер 2001а: 39).

Доводећи у везу, применом система просторне локализације, велики број најразличитијих семантичких категорија, Пипер показује ту сличност. Циљ коришћења теорије семантичких локализација своди се на формирање заједничког система појмова који би био важећи за велики број на први поглед разнородних категорија, што, на крају крајева, показује велику сличност међу њима и олакшава перцепцију функционисања језичког система (Пипер 2001а: 50).

Велики број апстрактних језичких категорија имају (неке мање, неке више) очигледно обележје просторности, тј. слично функционишу као семантичка категорија просторности и имају заједничка обележја и елементе.⁶⁶ Да би се нека категорија представила као локализација, потребно је да постоје неки обавезни елементи. Три примарна елемента у значењу локализације су: 1) објекат локализације, 2) локализатор (средство локализације) и 3) оријентир (Пипер 2001а: 22).

тумаче се као локализације различитог степена апстрактности.

⁶³ Почев од радова о предлошким конструкцијама са просторним значењем (у којима се ослања на падежне теорије разних аутора, а касније и на локалистичку теорију падежа), преко моделирања система семантичких категорија, до примене ТСЛ-а у најразличитијим проблемским областима, до монографије *Језик и простор* у два издања 1997, 2001. Теорија семантичких локализација развија се и данас (у истраживањима многих лингвиста, на пример, С. Павловића, И. Антонић и др.), а судећи према перспективи коју има, развијаће се и у будућности.

⁶⁴ Нпр. у Војводић 1998: 207.

⁶⁵ В. у Пипер 2006: 23–26. и у књизи Пипер 2001: 57–62, а више о лингвистичким правцима актуелним последњих година XX века в. у Ивић 2001: 147–230 и у Пипер 2001б: 133.

⁶⁶ Што доводи до закључка да су оне у већини структурно изоморфне, а у функционалности – изофункционалне (Пипер 2001а: 41).

Објекат локализације у семантичкој категорији степена представља степен изражености особине неког појма, локализатор је степен изражености исте особине, али у неком другом појму (или у истом појму али у другој ситуацији реализације, тј. контексту), док би оријентир био конкретизатор односа између та два појма.

Конкретно, у сложеним реченицама којима се изражава категорија степена налазе се поменути елементи:

Није зазирао од тога да себе замишља у другима а друге у себи; забављало га је да, у мислима, мења своју кожу *као што* је, у стварности, мењао своја занимања. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)

У овом примеру *мењање коже* је објекат локализације, *мењање занимања* локализатор а подразумевана *једнака лакоћа једног и другог мењања, једнакост мењања*, оријентир.

У одређеној говорној ситуацији сва три елемента локализације нису неопходна. Могуће је изостављање прва два елемента, објекта локализације или локализатора, на пример:

Нисам јој могао ништа рећи; *не само што* је то било опасно; радије не бих по повратку поднео никакав извештај, него дозволио могућност да се у Београду сазна да сам икоме ишта испричао. (Радослав Петковић, *Судбина и коментари*: 316)

У овом примеру изостављен је објекат локализације (што утиче на то да граматичност реченице није баш идеална). Додуше, он је изостављен на површинском нивоу, на дубинском нивоу то је значење ‘него зато што није требало никоме ништа рећи да се у Београду не би сазнало да сам некоме нешто испричао’, које се читава у јукстапонираној реченици, а ово што следи, *неподношење извештаја* (објекат локализације) ‘важније је’ (оријентир) од ‘тајне’ (локализатор).

Можда, између осталог, може да нас наведе да схватимо да зло постоји. Зло постоји *не само* онако како постоје случајности; *не само као* безлични социјални или бирократски феномен. *Не само* као пуњени диносаурус у музеју. Зло је увек присутна могућност, око нас и у нама. (К: *Мостови*, часопис)

У овом примеру такође је изостављен објекат локализације, док је локализатор парцелисан. Потом асиндетски долази објекат локализације. Наше истраживање је показало да има мало примера реченица у којима је изостављен неки елемент, па закључујемо да изостављање локализатора или објекта локализације у сложеним реченицама којима се исказује степен није често.

Ретко се дешава да је у овим реченицама изостављен оријентир, мада има и таквих примера. То изостављање оријентира дешава се у колоквијалној употреби, елиптичним конструкцијама или фразеологији, на пример: *Што више – то боље*, *Боље врабац у руци него голуб на грани*, и сл.

2.3. Применљивост теорије семантичких локализација у проучавању категорије степена

Ово поглавље детаљније ће се бавити експанаторним могућностима теорије семантичких локализација (ТСЛ) у сложеним реченицама српског језика којима се исказује семантичка категорија степена.

Због сталне потребе уједначавања и упрошћавања метајезика и лингвистичког описа сличних језичких појава и значења, сматрамо да је коришћење овог приступа потпуно оправдано. Приликом степеновања у сложеној реченици долази до поређења двеју ситуација изражених двома предикатским јединицама; прва – објекат локализације, пореди се с другом – локализатором, која има функцију полазне вредности на скали. Тако замишљена скала је ненумеричка, приближна, те на њој разликујемо следеће упоредне релације: *нулти*, тј. *еквативни степен*, и степени мање, веће или највеће (потпуне или максималне) удаљености од полазне референтне тачке, тј. *диферентивни степени*.

Растојање између локализатора и објекта локализације, које конкретизује оријентир, може бити мање или веће, што у терминима теорије семантичких локализација означава проксималну или дисталну градуелност, а локализација објекта може бити, у степеновању, изнад, испод или у нивоу локализатора.

У локалистичкој теоријској парадигми, еквативност се види као градуелна локализација унутар локализатора, док се све диферентивне реченице, већ по логици везе, могу одредити као екстралокализација, за које, дакле, важи да је оријентир „изван нивоа локализатора“ (Пипер 2001а: 88), а притом је на снази линеарна квантификација простора.⁶⁷

Наше истраживање показало је да је диферентивност у сложеним реченицама као екстралокализација много занимљивија за проу-

⁶⁷ В. стр. 34.

чавање у односу на еквативност, која је како формално тако и семантички једноставнија од диферентивности.⁶⁸

Из тог разлога одлучили смо се да темељније, помоћу ТСЛ-а, представимо диферентивне односе који се формирају у оквиру сложених реченица савременог српског језика, и то у неколико типова реченица, а то би биле: **компаративне реченице, пропорционалне реченице (обрнуте пропорционалности)** и два типа градационих реченица – **антирестриктивне градационе реченице** (с везником *не само да/што... него*) и **градационе реченице велике неједнакости** (с везником *а камоли/некмоли*).⁶⁹ Разлог због којег смо одабрали ове типове реченица лежи у томе што сматрамо да се ове реченице налазе у центру семантичке категорије степена, тј. да оне представљају типична реченична средства за изражавање степена као категорије.

2.3.1. Компаративне реченице:

У компаративним реченицама две клаузе могу имати идентичне предикације (предикате), док се најчешће један (или већи број реченичних конституената) може међусобно разликовати. Када је реч о идентичним предикацијама, онда се разликовни елементи тих двеју клауза међусобно пореде, тако што се одређени појам, ситуација или квалитет прве клаузе пореди с одређеним појмом, ситуацијом или квалитетом исказаним у другој (поредбеној) клаузи и узима се као параметар/степен на (имагинарној) скали према коме се ситуација у првој клаузи испоређује. Разликоваћемо два типа компаративних реченица.

У **I. типу компаративних реченица** друга, тј. испоредна (компаративна) клауза функционише као локализатор, а прва (испоредјујућа) као објекат локализације, а притом је реч о *идентичним (репризним)* предикацијама:

- (1) Лауш га погледа прекорно, па ипак [га погледа] далеко попустљивије него што га је малочас гледао и упита га кад ће поново доћи. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (2) Данас је заиста урадио више него што је јуче урадио. (Разг.)
- (3) Пре четири године су уживали много већу подршку *него што* је уживају сад пред ове изборе. (*Блиц*, 16. X 2011)

⁶⁸ Што је показано у књизи.

⁶⁹ Ковачевић сматра да се њима изражава нереализована супротност (Ковачевић 1998: 46).

ОЛ – начин на који Лауш гледа сада; Л – начин на који је Лауш гледао малочас; О – више попустљиво – далеко попустљивије (дистална градуелност)⁷⁰; аблативност – удаљавање (подразумева се скала интензитета ВИШЕ ЈЕ ГОРЕ);

У овим, као и свим другим нееквативним, тј. диферентивним реченицама, објекат локализације је изван опсега локализатора (уколико локализатор визуелизујемо као дводимензионалну/хоризонталну површину), односно испод или изнад тачке локализатора (уколико локализатор перципирамо као подељак на вертикалној оси неке скале), па се, према томе, једино може говорити о екстралокализацији (посредној локализацији). Неке друге (прецизније) параметре локализације једино је могуће исказати лексичким средствима: лексемама које својим значењем указују на удаљеност или близину објекта локализације у односу на локализатор. На пример, у претходној реченици лексемом *далеко*⁷¹ (*попустљивије*) сигнализира се дистални однос између локализатора и објекта локализације (велика удаљеност). И речнички чланак (РМС) показује полисемичност речи *далеко*, којој је у основи просторна семантика, преко које се даље развијају друга значења. Четврто значење (наведено у РМС) ове лексеме „кад се истиче велика разлика, одсуство везе између чега“, показује да је реч о дисталном односу, али и да је у основи овакве колокабилности (синтагматичности) израза *далеко попустљивији* представа пута на којем лоцирамо одређене тачке које затим узимамо као параметре њиховог (међусобног) срањивања – у претходном примеру те би тачке биле: 1. начин на који Лауш сада гледа (ОЛ) и 2. начин на који је Лауш малопре гледао (Л). Према томе, *МОДАЛИТЕТ* (начин) *ВРШЕЊА НЕКЕ РАДЊЕ* (*ГЛЕДАТИ*) *ДОЖИВЉАВА СЕ КАО ПУТ(ОВАЊЕ)*, а издвојене две тачке на том путу (опозиција *ту/ближе/близу* : *тамо/далеко*) као локализатор и према њему де-

⁷⁰ Од типа оријентира зависи да ли је градуелност мала – проксимална или велика – дистална.

⁷¹ Уп. одредницу из Речника Матице српске: **далеко** прил. (комп. даље и даље) **1. а. о хоризонталној удаљености:** на великој удаљености, на великом одстојању. — Негде далеко . . . упознао се био Јова са једном радницом. (...) **б. о вертикалној удаљености:** високо, ниско. — Кад се пробудих, сунце беше далеко одскочило. *Лаз. Л.* Сеже му [кошуља] далеко испод кољена. *Леск. Ј. 2. на великом временском размаку, одстојању.* — Није далеко час када ће она [Интернационала] ступити у одсудан бој с капиталом. *Марк. Св.* Опомињао [се дјетињарија] од којих је сад био неизмјерно далеко. *Крањч. Стј. 3. а. ни издалека, ни приближно.* — Много је урађено, али далеко не онолико колико је потребно. *Бел. б. много, кудикамо.* — Пребаци велики терет, далеко изнад снаге једног човека. *Андр. И.* Било би му далеко милије да је он сам могао коме да узајми [новаца]. *Кол. 4. кад се истиче велика разлика, одсуство везе између чега.* — Ми смо далеко од оних патриотских фантазија о . . . обнови Душанова царства. *Скерл. (...)*

терминирани објекат локализације. (Дискурсно посматрано, може бити интересантно и то што начин вршења радње који се сравњује још увек не говори о томе колико је он у складу с ауториталном позицијом наратора, али такво упоређивање јесте процена коју врши сам наратор.)

Други критеријум – који се може регистровати у предлошко-падежним конструкцијама (ПП) – везан је за тип просторног односа: динамичност (усмерено кретање објекта локализације у односу на локализатор у трима својим аспектима: перлативност, аблативност и адлативност) или статичност (локативност). Међутим, за разлику од предлошко-падежних конструкција, у компаративним реченицама није могуће одредити о каквом је типу просторног односа реч (који се у ПП конструкцијама лако идентификује захваљујући глаголу и падежном облику), осим уколико се не узме у обзир и агентивни трајектор⁷²/агенс (АТ) и радња исказана предикатом не сагладава, са тачке гледишта тог агенса. У том би се случају претходна реченица могла интерпретирати на следећи начин:

Лауш (АТ) (...) [га сада погледа] далеко попустљивије (ОЛ) него што (О) га је малочас гледао (Л) и упита га кад ће поново доћи.

Будући свесна радња (*гледати*), за коју је у потпуности одговоран агенс (*Лауш*) – чији се начин реализације интерпретира у два временска одсека (*малочас*₁ и *сада*₂) – други (попустљивији) начин гледања₂ у садашњем тренутку може се тумачити као свестан одмак од кругог (далеко мање попустљивог) начина гледања₁, па је утолико начин гледања₂ настао као резултат аблативног кретања (одмицања) по вертикалној скали. А тај резултат можемо посматрати сада као вид (екстра)локативности.

Могућа трансформација: начин гледања (= далеко попустљивији) по интензитету је ДАЛЕКО ИЗНАД оног какав је био (малочас)

У другом подтипу I. типа компаративних реченица у површинској реализацији имамо наизглед две различите предикације, али је на дубинском плану јасно да је реч о елипси репризног предиката који функционише као допуна површинске реализоване субординиране предикације. Једини разлог због којег смо издвојили ове реченице у посебан подтип I. типа компаративних реченица јесте тај што – да би се нешто упоређивало – морали смо имати *заједничку скалу* (што омогућава упоређивање), која овде није експлицирана, али се на нивоу експликације јасно читава:

⁷² Термин *агентивни трајектор* преузет из рада Б. Белаја (2009).

(4) Платићу ти више *него што* заслужујеш [да ти буде плаћено]. (АСК: Д. Ћосић *Корени*) (ОЛ – КОЛИЧИНА НОВЦА КОЈА ЋЕ БИТИ ДАТА, Л – КОЛИЧИНА НОВЦА КОЈА БИ ТРЕБАЛА БИТИ ДАТА//ПРОСКРИБОВАНО, О – ВИШЕ НЕГО)

(5) Испало је боље *него што* смо се надали [да ће испасти]. (Разг.)

Могућа трансформација: количина новца (= која ће бити исплаћена) ИЗНАД је просечне количине новца (= колико заслужује) карактеристичне за дату активност

(6) Једнога касног поподнева – или је већ било вече; летњи дани у Петрограду трајали су много дуже *него што* је Павел Волков навикао [да летњи дани трају] (...). (Р. Петковић, *Судбина и коментари*: 24)

ОЛ – трајање дана; Л – како је навикао Павел Волков; О – много дуже – дисталност; аблативност, удаљавање од референтне тачке.

Када је реч о трајању (време), специфично је то што ако једна радња траје дуже, то значи да траје колико и друга, а онда превазилази трајање друге, удаљава се (метафорички) од те радње.

(7) Иначе, Врањанци радије воле да продају *неголи* [што воле] да издају стан. (К: *Политика*, 2001)

(8) У затвору сам у свему третиран горе *неголи* [што су третирани] најобичнији кажњеници чија је кривица утврђена и осуда законски оснажена. (ГК: И. Андрић, *Искушење у ћелији број 38*)

(9) Лауш је био суров, чак и више *него што* сам очекивала [да ће бити суров]. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*) (ЛАУШ ЈЕ БИО СУРОВ ИЗВАН ОЧЕКИВАЊА // ДАКЛЕ СА ОНУ СТРАНУ ГРАНИЦЕ)

У иреалним (хипотетичким) компаративним реченицама (с везником *него да*) заправо исто имамо елипсу – *Уморио сам се више него да сам радио цео дан* ← Уморио сам се више него што бих се уморио да сам радио цео дан; дакле, пореди се последица рада (умор), и то количина умора која је реална (настала радећи један посао) и друга за коју се само претпоставља каква би била да се остварила (да је субјекат радио цео дан).

Могућа трансформација: количина умора (= која је остварена, ОЛ) ИЗНАД је количине умора (= Л) која би се сакупила након целодневног рада

У **II. типу компаративних реченица** немамо поређење околности вршења идентичних предикација у двома различитим ситуацијама (или поређење једне предикације с проскрибованом), него

имамо сагледавање (процењивање) једне радње у контексту две радње истог семантичког поља, тј. апроксимативну номинацију неке радње. Утолико су ове компаративне реченице специфичније:

- (10) Шкрипну капија. Ево и Боре. Више трчи *него што* иде. Разбарушен. Задихан. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
 (11) Маријана више сриче слова *него што* чита. (Разг.)

ОЛ – Борино трчање; Л – Борино ходање; О – више; аблативност, удаљавање од референтне тачке

Могућа трансформација: Борина активност (= трчање) је ИЗНАД просечне вредности карактеристичне за дату активност (= ходање)

Две радње истог семантичког поља (у првом случају глаголом кретања или у другом случају курзивним глаголима или глаголи когнитивних вештина) самеравају се. Дакле, оно како се Бора креће може се пре одредити као *трчање* него обично *ходање*, односно Маријина активност више личи на *срицање* него на *читање*. Међутим, идентификација тих предикација почива опет на (претпостављеном) критеријуму начина вршења тих радњи које се могу поредити. Таква скала подразумева неколико тачака на вертикалној оси: нпр. *ићи* изузетно споро, једва се кретати = милети // *ићи* споро // *ићи* нормалном брзином // *ићи* нешто већом брзином // *ићи* брзо = трчати, итд. Тако је и онај ко посматра Борино кретање његову брзину проценио пре као трчање него обично кретање. То још не значи да је Борино кретање заиста и трчање, али се, по процени оног ко посматра тај догађај, Борина активност приближава тој вишој тачки на скали (трчање). У дубинској структури ту се разазнаје предикација „наликовати/личити“ – То како се Бора креће, то *више* наликује на трчање него на ходање, а то како Марија изговара речи неког текста *више* личи на срицање слова него на читање.

- (10) Боље ти је изгубити главу *него* своју огријешити душу.
 (11) Све што почиње од апсанских зидова осећа као своју смрт, ужасно срамотну смрт, гору *него да* су га убили затекавши га у крађи. (АСК: Добраца Ћосић, *Корени*) (УЖАСНА СМРТ = ОЛ, БИТИ УБИЈЕН У КРАЂИ = ГОРЕ НЕГО ДА)

Закључак о компаративним реченицама:

Разликујемо два типа компаративних реченица: I. тип карактерише постојање идентичне предикације у обема клаузама уз разликовање околности у којима се оне остварују, а та околност (обично начин реализације глаголске радње) квантификује се (степенује) и притом

се околности једне предикације (предикација у првим околностима) сравањују с околностима друге предикације (предикација у другим околностима), где се прва понаша као локализатор (Л), а друга као објекат локализације (ОЛ). У оквиру овог типа разликујемо подтипове а) и б), према томе да ли је експлициран објекат локализације (поређења). У реченицама II. типа имамо неидентичне предикације које се сагледавају као процена неке активности у контексту две радње истог семантичког поља, но идентификација тих предикација почива опет на (претпостављеном) критеријуму начина вршења тих радњи који се могу поредити.

2.3.2. Пропорционалне реченице обрнуте пропорционалности

У сложеним реченицама са значењем обрнуте пропорционалности степену појачања особине изражене компаративом у зависној клаузи одговара исти степен умањења особине изражене компаративном лексемом у главној реченици (Ковачевић 2003: 55). Уп.:

(1) *Што сам више гледао, мање сам видео.* (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)

У овом примеру диферентивност се читава на нивоу поимања разлике у „смеру“ (интензитету) предикација у пропорцији – обрнута пропорционалност. Дакле, у овом типу пропорционалних реченица разлика се не манифестује кроз степен особине неког појма или ситуације, него се разлика успоставља на нивоу значења,⁷³ као, на пример, у наредном примеру (2), где је степен исти, али особина различита. Прецизније речено, таквим реченицама констатује се: 1. промена степена (разлика) изражености односа у једној и у другој ситуацији понаособ, 2. супротан смер промена, 3. реципрочна повезаност тих двеју ситуација, 4. исти темпо промена. Ове реченице би се применом ТСЛ-а могле тумачити као реципрочне, па би обе радње биле истовремено једна другој и локализатори и објекти локализације, мада су и другачија решења могућа.

(2) *Што год сам се више уздржавао да останем прибран и миран, све сам више дрхтао.* (АСК: Д. Ненадић *Доротеј*)

ОЛ – НЕМЕЊАЊЕ ТРЕНУТНОГ СТАТУСА (ЛОКАЛИЗОВАНОСТ – ОН ЈЕ ПРИБРАН И МИРАН И ПОКУШАВА ОСТАТИ ТАКАВ)

Л – МИРНОЋА И ПРИБРАНОСТ

Л – СВЕ ВИШЕ ДРХТИМ

⁷³ Уопште, особина пропорционалних конструкција јесте *једнакост* у измени степена особине изражене и зависном и главном реченицом (Ковачевић 2003: 48).

- (3) Тако се догодило да је Вишњић, *што* је дуже певао Вуку, бивао све даљи од њега. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)
- (4) Милош се показивао *не само* као безобзиран *него* и као лукав; *уколико* јој је више одузимао од себе, *уколико* јој је више давао од свега осталог: од угледа, од богатства, од обавеза. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)
- (5) Ја сам се у почетку бојала, али *уколико* се расправа више развијала, *уколико* су ми се разлози и закључци чинили тежи и основанији. (К: Б. Ћосић, *Кроз књиге и књижевност*)
- (6) Извинио се Герхарду, који је слегнувши раменима дигао руке од њега, и *уколико* је овај, због својих превратничких дужности, више избивао из куће, *уколико* је он сам сад у њој боравио дуже, као Верин званични дечко. (К: А. Тишма, *Употреба човека*)
- (7) *Што* сам више учио, мање сам знао. (Разг.)
- (8) *Што* је ређе долазио, *то* су га се више ужелели. (Разг.)

Разлика и домен степена заснива се, али не увек, на експективности (разлика у степену очекиваности). Овде, за разлику од (правих) компаративних реченица, обавезно постоје два компаративна израза, што значи да локалистичку теорију можемо применити, у овом типу реченица, конструишући две скале, чији су локализатори (у на обе скале) имплицирани.

Наиме, у случају две предикације које се доводе у везу, упркос експлицитној компаративној корелацији (исказаној помоћу два компаратива), која може навести на локалистичку интерпретацију у којој би се две предикације понашале као реципрочне једна спрам друге (па би се, отуд, могле тумачити уједно и као објекти локализације и као локализатори), чини нам се да би локалистички модел пре укључивао две скале:

Што сам више учио /у односу на оно колико сам пре учио/, мање сам знао /у односу на оно колико сам знао пре, када сам мање учио/.

Тако се пропорционалне реченице могу заправо тумачити као компримиране компаративне реченице, с имплицираним (изостављеним) другим делом (оним који је локализатор):

Што сам више учио (ОЛ) него пре (Л) – мање сам знао (ОЛ) него пре (Л)

Формално обележје пропорционалних реченица је имперфективни глаголски вид, а тај вид подразумева трајање (радње), што значи да се радња перципира као континуални процес у оквиру којег се могу издвојити поједине тачке које је та радња (у своме трајању) „прошла“, али које могу служити као упоредни моменти. Тако се учење подразуме-

мева као процес с одређеним чвориштима која можемо узети за компарацију.

$A_{\text{много пре}} \text{-----} B_{\text{пре}} \text{-----} C_{\text{после, „сада“}} / \text{учити} /$

$A_{\text{1много пре}} \text{-----} B_{\text{1пре}} \text{-----} C_{\text{1после, „сада“}} / \text{знати} /$

Овим двама скалама се објашњава однос пре и после на скали учење и скали знања. Њима се, међутим, не објашњава новонастала корелација, заправо чињеница која „сада/после“ важи, а која се износи пропорционалном реченицом: *Што сам више учио, мање сам знао*. Да би се она тумачила, мора се управо узети у обзир она почетна (или претходна) тачка која експлицира однос између учења и знања. Та корелација подразумева еквативни однос (кореспондентних реченица): Колико учим_{много пре} толико знам_{много пре}.

Уколико је однос радње и њене последице очекиван, тј. уколико последица кореспондира с узроком, онда се еквација (пропорција) одржава и после одређеног протока времена: Што више учим, више и знам. Иако фигурирају у сложеној реченици два компаратива, еквација је сачувана, али је и диференција (степен померања на скали) исказана. Али диференција је у односу на квантуме учења и квантуме знања, а не диференција између очекиване последице (знања) спрам узрокујуће радње (учења). Када је, међутим, реч о обрнутопропорционалним реченицама, тада долази до „изневеравања“ категорије очекиваности, другим речима појављује се дискрепанција између узрокујуће радње и последице и примарни однос еквативности се нарушава, али диференција у односу на одређену скалу и даље постоји: *Што више учим, мање знам*. Еквативни однос узрокујуће радње (учења) и последице (знања) је нарушен, али диферентивни односи – више учим : спрам пређашњег „мањег учења“ и мање знам : спрам пређашњег „већег знања“ и овде постоје и понашају се као и другде – као локализатор (пређашње стање) и објекат локализације (ново/садашње стање).

Т + (сада)	
мање знам	више учим
Т– (почетак) Еквација (колико учим, толико знам)	

2.3.3. Антирестриктивне градационе реченице

Код овог типа градационих реченица степеновање (градација) се постиже негацијом рестрикције првог поредбеног елемента, која омогућава да у другом делу реченице дође до проширивања и појачавања појма изнетог у првом делу реченице.

- (1) Прекид аранжмана (ОЛ) *не само што* би поништио отпис преосталих 15 одсто дуга (Л1) према Париском клубу *него* [прекид аранжмана] би био катастрофалан сигнал (Л2) за инвеститоре. (К: *Економист*)

У овим реченицама имамо примере диферентивности, утолико што се предикације или неки реченични елементи пореде међусобно, с тим што је један (први) поредбени елемент мањег интензитета на (не)замишљеној скали у односу на други поредбени елемент. Отуда се може говорити и о објекту локализације и локализатору, а њихов однос (оријентир) исказан је везничким средством са интензификационом партикулом (*само*).

У реченицама с идентичним субјекатским конституентом (као што је овде случај – *прекид аранжмана*, додуше номинализованом условном предикацијом – ако се прекине аранжман) тај се реченични члан смешта у два различита предикатска оквира чиме се формално-логички претпоставља, преко принципа транзитивности, и идентичност предикације:

$$A=B$$

$$A=B$$

$$B=B$$

(прекид аранжмана = поништење отписа 15 одсто дуга)

(прекид аранжмана = катастрофалан сигнал за инвеститоре)

Реч је, међутим, о *квазиеквативности*, пошто се транзитивност не може применити на скаларне односе. Дакле, на снази је градирање; у реченицама овог типа субјекатски конституент може се посматрати као објекат локализације (ОЛ) који се смешта на нормативну (стандардну) скалу, где је „локализатор (...) норма испољавања интензитета особине или величине скупа (ма шта говорник сматрао нормом)“ (Пипер, *Синтакса* 2005: 850). Међутим, у овом случају одређивања локализације објекта, он се не локализује у односу на један локализатор него у односу на два, који се онда и сами могу међусобно срањивати. Та друга скаларизација управо и даје градуелносни, а не само просто одређујући карактер конструкцији. Наиме, када би се ОЛ само сместио у оквиру локализатора, тада бисмо имали локализацију простог типа (*Прекид аранжмана значи поништење отписа 15 одсто дуга*). У том случају добили бисмо еквативност, тј. идентитет између леве и десне стране предиката. Када имамо два локализатора, тада они заузимају различита места на скали, па се може говорити о градацији и заправо у том случају (првобитни) локализатори постају објекти локализације. Тако се тачка *поништење отписа 15 одсто дуга* налази на скали (негативних консеквенци) ниже од тачке *катастрофалног сигнала*. Синтаксички диферентив (*не само што... него*) у овим је примерима „потпомогнут“ лексемама у тим клаузама (у другој клаузи се обично налази реч која својом лексичком семантиком указује на виши интензитет неке особине у односу на ону исказану у првој клаузи; у датом примеру је то придев *катастрофалан*).

(2) Он *не само што*, изгледа, није схватио Васиља, *него* је оспорио оно што је у књизи најзанимљивије. (К: *Политика*, 2001)

У овом примеру објекат локализације је имплицитан и то је *његова перцепција дела Васиља*. С друге стране, локализатори су *несхватање Васиља* и *оспоравање Васиља*. Два локализатора (Л1) и (Л2).

Други локализатор је последица негирања импликатуре која произилази из садржаја дела исказа везаног за први локализатор. Но, зашто аутор то користи уколико је информативнији већ само други део исказа – *он је оспорио оно што је у књизи најинтересантније?* Зашто се наводи и прва информација? Због тога што се комуникативна проминентност другог дела види управо у сравњивању с првим локализатором, који је мањег интензитета, па отуда, логично, други добија на значају. Пошто је други локализатор даље на скали од првог, онда је досезање до њега мање очекивано, па је стога и изненађеност већа.

Скала се може представити као *вертикала схватања дела Васиља* – на тој скали постоје три релевантне тачке: његово схватање – несхватање Васиља – оспоравање Васиља.

- (3) *Не само што* је упропастила своју каријеру, *него се*, што је много горе, прикључила онима који затиру нашу народну музику. (К: *Илустрована политика*)

Овде је у питању скала негативности „према некоме“; дакле, лош чин према себи (упропастила је своју каријеру) мање је битан од лошег чина према читавој популацији (затиру нашу народну музику). Ово су последице, а њен претходни чин је узрок.⁷⁴ Према томе, степенују се последице.

- /њен поступак/ = /упропаштавање властите каријере/
 /њен поступак/ = /прикључење ‘затирачима’ народне музике/

Дакле, у првом кораку *њено деловање* се смешта на скалу *негативних последица*, са које (скале) говорник издваја две тачке као најрелевантније за оцену поступка субјекта. Сада се и те две тачке локализују, односно скалирају једна према другој на вертикалној оси – прва тачка се налази ниже (мањег интензитета) од друге тачке (већег интензитета). У овом примеру, то је експлицитано и детерминативном (коментарском) клаузом – *што је много горе*, где придев у компаративу, иако значи *лошије*, *погубније* и сл., асоцира и на вертикалу, за коју се везује друга тачка одмеравања негативности (затирање народне музике).

- (4) У случају да прокисне, *не само што* није добра за колаче, *него је* шкодљива и органима за варење. (К: С. П. Марковић, *Велики народни кувар*)

Овде се последице прокиснуле хране везују за локализаторе такође према критерију негативности/шкодљивости.

⁷⁴ Што потврђује тумачење Милоша Ковачевића, по коме пропорционалне и градационе релације прати узрочно-последично значење (Ковачевић 1998: 50; 2003: 55).

- (5) Све ми се чини да је тај зловни призвук потицао из жеље да ми се саопшти чињеница да мој отац *не само што* није умро као херој, с неком бесмртном реченицом на уснама, која ће се памтити и наводити као пример филозофског држања и мудре хладнокрвности пред лицем велике смрти, *него* напротив, да је пред својим целатима... Ох, не сумњам! (К: Д. Киш, *Рани јади*)

У првобитној локализацији може се идентификовати квалификативна локализација, где је објекат локализације (*смрт*) смештен на вредносну скалу начина на који се може умрети (локализатор) – тако постоји нпр. херојска смрт, „обична“ смрт, кукавичка смрт, итд.

/смрт/ = /херојска/

/смрт/ = /кукавичка/ (имплицирано)

Када је у првобитној локализацији лоцирана смрт као нехеројска, онда према значењу овог локализатора, заправо према истоко-ренском антониму херојски–нехеројски, остаје могућност прецизнијег одређења (идентификовања) *нехеројског*: опсег могућих ступњева у оквиру нехеројског сеже од „уобичајеног“ до „кукавичког“.

- (6) Готово сви репрезентативци Русије сматрају да Италијани немају слабог места у екипи, али подсећају да у оваквим утакмицама *не* одлучује *само* знање, *него* и психолошка стабилност тима. (К: *Таџуг*, агенцијске вести, 1996)

Одлука потиче из *знања*, али и *стабилности тима*. Према томе, овде су *знање* и *стабилност* два – али, како се чини, потпуно равноправна – извора из којих потиче *одлука*. Према томе, сматрамо да је овде важна аблативност, а *знање* и *психолошка стабилност* представљају два подједнако значајна локализатора који се могу сместити на две паралелне осе.

Пример је занимљив јер се чини да су објекат локализације и локализатор на истом нивоу, што их чини једнако важним (еквативним), али дискурсно се објекат локализације чини значајнијим због тога што је неочекивано да је *психолошка стабилност* подједнако значајна за победу као и *знање*. А, као што је познато, градациони низ увек претпоставља однос очекиваније / мање очекивано (Ковачевић 1998: 48).⁷⁵

- (7) Концепт даљег развоја аграрне политике Чешке Републике заправо усклађујемо са европским моделом пољопривреде, који се заснива на развоју мултифункционалне пољопривреде (пољопривреда која

⁷⁵ О очекиваности/неочекиваности в. рад М. Ивић (2004).

није усмерена само на пољопривредну продукцију него и на пружање услуга), на повећање обрадивих површина, профитабилну производњу, развој села. (К: Економист магазин)

У наведеном примеру (7) захваљујући глаголу имамо јасну локализацију, где је први локализатор (Л1) *продукција*, а други, значајнији (Л2), *пужање услуга*. Објекат локализације (ОЛ) јесте *пољопривреда*.

- (8) Тамо где државник није уредио друштво и успоставио равнотежу, политика *не само да* није корисна *већ* (она) увек игра деструктивну улогу. (К: *Viva*, 2001)

----- као објекат локализације у таквој ситуацији – особина политике X,

----- као локализатор – израженост исте особине Л1,

----- као локализатор – израженост исте особине Л2,

- (9) Међутим, с обзиром да су сви суочени са озбиљношћу ситуације, која *не само да није* добра за нас, *већ ни* за све арапске земље, надамо се да ће овога пута бити нешто озбиљније и конкретније. (К: *Нин*, 2002)

У свим антирестриктивним градационим реченицама постоје два локализатора (Л1 и Л2), од којих је први мање важан и више очекиван, а други важнији, јер је мање очекиван. Скала на којој се они самеравају је скала експективности.

----- СИТУАЦИЈА /ОЛ/ ----- НИЈЕ ДОБРА ЗА НАС /Л1/----- НИЈЕ ДОБРА НИ ЗА АРАПСКЕ ЗЕМЉЕ /Л2/

Постоје такође два оријентира и оба су имплицирана, један означава ближи однос Л1 и ОЛ, а други, који је примарни и из кога ишчитавамо и први оријентир, показује однос између два локализатора Л1 и Л2 и посредно између ОЛ и Л2. Однос ОЛ и Л1 је локативног типа, јер се смешта у његове оквире.

- (10) Међутим, либерали никада нису успели *не само да* освоје власт на Цетињу, *већ ни* да задобију највише бирача за своју странку. (К: *Политика*, 2001)

Да ли је нешто аблативно или адлативно, зависи од управне предикације – нпр. у овом случају њихов циљ је да освоје власт у Цетињу, према томе, то је адлативност – либерали теже да освоје власт на Цетињу и то је Л1, међутим, пре Л1 имамо Л2 – *задобити највише бирача*, који се налази на лествици испред Л1 и такође представља адлативност, и исто као ни код Л1 није досегнут ни тај локализатор (Л2).

- (11) По мери укуса која се у њима огледа, овакве реченице *не само што* нису ништа суптилније од творевина турбо „поезије“, главне мете приповедачеве ироније, *већ ни* у погледу писмености и духовитости не одмичу далеко од њих. (К: *Нин*, 2002)

У овом случају реч је о аблативности. Наиме, Л1 представљају реченице *суптилније од творевина турбо поезије*, Л2 – *писменост и духовитост реченица*, а ОЛ је *реченица/стил тог књижевника*. Сад, он се покушао одаљити у смислу суптилности од творевина турбо поезије, а није чак ни у погледу писмености успео далеко од њих одмаћи. На лексичком плану овакву интерпретацију подржава глагол *одмицати* и аблативна конструкција *од њих*, што упућује на закључак да је у овом примеру градациони однос базиран на принципу динамичке локализације типа аблативност, за разлику од градационог односа базираног на принципу динамичке локализације типа адлативност, какв срећемо у претходном примеру и сл.

- (12) Реч је, без сумње, нова, незабележена *не само* у Вуковим речницима, *него ни* у великом Речнику САНУ књижевног и народног језика, а ни у шестотомном Речнику Матице српске. (К: *Политикини културни додаци*, 2000)

Према реакцији глагола, и од њега изведеног партиципа – *забележен* – закључујемо да је реч о адлативном значењу: дакле, имамо допуну *забележити нешто негде/у нечему, забележити реч у речник*. Овде је због негираности партиципа у питању недосезање циља, а то је Л1 – Вуков речник, али такође и недосезање ближег циља, а то је Л2 – речник САНУ.

- (13) Посебно се Солани замера што је дозволио терористима да задрже оружје које они сада обилато користе. Неки скопски коментатори долазак Пердјуа тумаче и као жељу Буша да „под контролу“ стави *не само* албанске терористе, *него* [да стави под контролу] и представника ЕУ Леотара, што је јасан знак да Америка не жели да препусти свој примат Европи *не само* у Македонији, *него* [не жели да препусти свој примат] *ни* на Балкану. (К: *Политика*, 2000)

У овом примеру имамо (на дубинском нивоу) две градационе реченице. Јасно је да је у питању циљно значење сублокализације ‘под’ (контролу). У овој градационој реченици, за разлику од претходних, имамо не два локализатора, него два објекта локализације – *албанске терористе и представника ЕУ Леотара*. Локализатор је *контрола*, а оријентир је *под*. Ово је другачији случај од претходних, а већ наредна реченица има два локализатора, Л1 – *у Македонији* и Л2 – *на Балкану*, а објекат локализације је *примат*.

За антирестриктивне реченице битна је, такође, категорија *експективности (оčekиваности)*. Може се претпоставити концептуална схема овако формулисана: ШТО ЈЕ НЕШТО ДАЉЕ, МАЂЕ ЈЕ ОЧЕКИВАНО ДА ЋЕ СЕ ДЕСИТИ. Подела антирестриктивних реченица на два типа (с истом и различитом предикацијом) налик оној коју смо применили на компаративне реченице и овде је целисходна. Дакле, у случају идентичних (репризних) предиката, предикат одређује скалу, док је у случају различитих предикација, потребно реконструисати скалу тако да се обе предикације могу на њу свести, а потом да се околности вршења тих предикација могу самеравати.

У I. типу антирестриктивних реченица – **антирестриктивне реченице диферентивних предикација** – налазимо различите предикације:

Она не само што је упропастила своју каријеру, него се прикључила онима који затиру нашу народну музику.

Не само што је за време паузе попушила цигарету него је и попила кафу.

Не само што је била у куповини него је и целу кућу поспремила.

У II. типу антирестриктивних реченица – **антирестриктивне реченице еквативних предикација** – иста је предикација, а разликује се допуна:

То не важи само за литературу, него [важи] и за већину наука.

Сен показује да успех капитализма као економског система не зависи само од понашања него [зависи] и од сложеног система вредности.

(...) политика не само да није корисна већ увек игра деструктивну улогу.

Међутим и I. и II. реченични тип мора карактерисати јединствена скала на којој се налазе две предикације, како би се уопште могле самеравати. Примери показују да је услов заправо постојање идентичног субјекта (агенса) који карактеришу или идентичне радње различито реализоване, или пак различите радње самерљиве у свом интензитету јер припадају истом семантичком пољу (макар и дискурсно схваћено). У наведеној реченици I. типа *Она не само што је упропастила своју каријеру, него се прикључила онима који затиру нашу народну музику* упропаштавање каријере и затирање народне музике припадају домену последице одређене активности агенса. Другим речима, њих повезује идентичан агенс и идентична радња, а самеравују се последице те радње. Зато је и могуће степеновање. У другом типу предикација је идентична, а саврђују се неки њени појединачни аспекти.

Две предикације у овој врсти реченица могу се представити и хоризонталном скалом, с имплицитном идејом о савладавању одређеног пута. Наиме, реченице овог типа могу се представити, у кондензованој форми, на следећи начин:

Поред упропаштавања своје каријере/Уз упропаштавање своје каријере она затире и нашу народну музику.

Уз цигарету попила је и кафу.

Поред литературе, то важи и за друге науке.

Просторна метафора иза ових трансформација указује на хоризонталну осу и појмовне метафоре АКТИВНОСТ ЈЕ КРЕТАЊЕ ИЛИ УПРКОС (НЕШТО ЧИНИТИ) ЈЕ (ИЋИ) СМЕРОМ СУПРОТНИМ ПРИРОДНОМ ТОКУ. У основи је ових метафора представа о кретању према крају локализатора уза сав напор који такво кретање изискује. Отуда је следећа тачка у таквом кретању она која следи после досегнуте тачке и која изискује још већи труд да би се агенс ње домогао: *Отићи у куповину* је једна тачка која се досеже, а наредна је *поспремање куће*. Већ прву је било тешко досећи, али друга је заиста неочекивана. Стога је и објекат локализације (друга радња) информативни/комуникативно важнији од локализатора (прве радње).

Примери антирестриктивних реченица – у погледу онога како Милка Ивић (2004: 17) одређује експективност – показују следеће: први део антирестриктивног реченичног комплекса представља врсту реплике на пресупонирано очекивано знање (констатацију) или пак експлицирану пропозицију (или чињеницу), док други део представља новину, која би се могла подвести под случај (1) – мада се унапред знало да оствареност неке ситуације предстоји, ипак није се слутило да ће се с њоме тако брзо суочити.

2.3.4. Градационе реченице јаке неједнакости

Градационим реченицама с везницима *а камоли/некмоли* својствено је значење највишег степена неједнакости. Такве реченице представљају примере деексцесивности, односно пример за деексцесивност потребе, јер је свугде потребно да се деси оно што је у *а камоли* реченици исказано, а не дешава се чак ни оно што је много мањег интензитета, нпр.

- (1) И најлуђем приповедачу потребан је макар неки слушалац, а Стојана Јовановича једва да је ко и чуо, *а камоли* слушао. (Р. Петковић, *Судбина и коментари*: 18)

ОЛ – неопходна/обавезна модалност – њега треба неко да чује

Л – једва да је Слободана Јовановича ко и чуо

О – а камоли // не само да га није слушао, него га је једва ко и чуо

- (2) Посилни се захваљувао; није више знао ни куда би на одсуство, *а камоли* куда би бежао. (Р. Петковић, *Судбина и коментари*: 204)

ОЛ – неопходна/обавезна модалност – потребно је да бежи

Л – не зна куда би на одсуство

- (3) Раздрндани сеоски бицикл није имао ни мачје очи на точковима, *а некто* предње светло; али, све да је и имао... (Г. Ћирјанић, *Оно што одувек желши*: 95)

- (4) Нажалост, мало је оних који и шапућу, *а камоли* да урличу о природним вредностима ове земље. (К: *Нин*, 2002)

- (5) И као да нема ко ни да се запита, *а некто* да брине, што је и шта ће бити с некада много хваљеном установом и часописом „Градина“. (К: *Политика*, 2001)

У овом типу реченица имамо имплицитну средњу вредност на скали (у пр. (3) средња вредност се може реконструисати као *задње светло*, у пр. (4) – *говорити нормално*, а у пр. (5) – *мислити (о судбини установе и часописа)*), што је локализатор, а у односу на њега умањен и увећан објекат локализације; тако да се овде пореде два објекта локализације, а међу њима је локализатор, као средња вредност.

Та неексплицирана, а подразумевана средња вредност може се тумачити као норма⁷⁶ у односу на коју се више или ниже одређују два „објекта локализације“, где се један у односу на други понашају као објекат локализације и локализатор, с тим што је на другом комуникативни акценат.

Да ли другде имамо средњу вредност? Не, зато у овим реченицама и имамо тако велику неједнакост, и овде то зависи од постојања трећег члана, док се у другим реченицама могло очитовати једино на основу лексике.

Закључак. На основу спроведене анализе, сматрамо да је пожељно описивати и објашњавати постојање и функционисање семантичке категорије степена помоћу теорије семантичких локализација и појмовне метафоре. Метафоризацијом просторних односа могуће је успоставити теорију која доприноси кохерентности самог модела степеновања у језику. С друге стране, уколико је један принцип и/или метајезик погодан за описивање различитих семантичких категорија (које на први поглед могу деловати веома удаљене), као што је то показала теорија

⁷⁶ Више о норми на стр. 22–23.

семантичких локализација у примени на разне непросторне семантичке категорије, наша је хипотеза да и категорија степена показује изоморфне и изофункционалне особине са базичним просторним принципом категоризације, што није неважно јер се тиме степеновање може повезати са низом, мање или више блиских, семантичких категорија (нпр. категоријама спацијалности, темпоралности, модалности, итд.).

3. Корпус

Осим емпиријског утемељења научних теорија, хипотеза и закључака, и корпус је важно полазиште за било какав језички опис или анализу.⁷⁷ Све већа популарност корпусне лингвистике као посебне лингвистичке дисциплине и потреба за емпиријским и квантитативним истраживањима последњих година тај значај потврђују. Осим што потврђује податке које истраживач добија из литературе, претпоставке које му даје језичко осећање или лингвистичка интуиција, предност корпуса је и та што истраживачу омогућава добијање нових и, што је још важније, објективних података који до тада нису уочени, нису били предмет истраживања или су их претходни истраживачи занемаривали.

Емпиријску основу истраживања чини грађа из различитих функционалних стилова савременог српског језика.

Да би неки језички корпус био репрезентативан у том смислу да представља просечан језички узорак, а да би подразумевао високи ниво језичке културе (што је у складу са савременим научноистраживачким приступом у одабиру извора за ексцерпирење грађе и формирање корпуса), он мора бити разноврстан, пре свега у смислу жанровске шароликости, односно заступљености свих функционалних стилова неког језика. Анализа језичке појаве, односно синтаксичко-семантичка проучавања језика, управо такву разноврсност подразумевају. Међутим, нова лингвистичка сазнања сугеришу да приступ корпусу ипак буде селективан, у том смислу да су одређени функционални стилови „бољи“ за поједине појаве, њихово описивање и објашњавање, од других, јер нуде више информација, већу фреквенцију примера и сл.⁷⁸ Другим речима, различите језичке појаве нису у истој мери заступљене у различитим функционалним стиловима, те би истраживач морао да заснива своја истраживања на оним изворима који му могу пружити обиље различитог материјала. Тим принципом руковођена су и наша истраживања. Очекивано је, на пример, да би књижевноумет-

⁷⁷ О важности корпуса в. и Кордић 1995: 46–47.

⁷⁸ Антонић 2001: 38.

нички стил понудио највећи број примера компаративних реченица, пре свега због њихове стилогености (естетске функције која није без значаја), а стилови попут публицистичког или научног дали би велики број примера градационих реченица (у ужем смислу, и то оних немаркираних, које немају изузетну емоционално-експресивну обојеност), због њихове прагматичке функције: аргументованости (објективно-логичне), убеђивачке функције, затим функције додатног образложења и сл., док би разговорни стил (а често и књижевноуметнички) понудио бројне примере градационих реченица које су емоционално и/или афективно маркиране (на пример, оне с везником *а камоли*, или оне фразеологизоване структуре типа *да ти памет стане, а о томе да не говоримо* и сл.). Међутим, сложене реченице којима се изражава степеновање у српском језику веома су разноврсне по типу, структури, функцији, значењу, употреби, па у складу са тим, разноврсне су и могућности њихове стилогености, односно стилематичности, те би било неумесно и непотребно истицати који би можда функционални стил био у том смислу репрезентативнији. Напомене такве врсте даваћемо само уколико сматрамо да је то важно и карактеристично за одређени тип проучаваних сложених структура.

Када је реч о изворима који припадају књижевноуметничком стилу, одабрани су они српски писци који су по језичко-стилским одликама сматрани представницима доброг стила.⁷⁹ У изворе су ушла савремена књижевна дела XX века, претежно из његове друге половине писана на стандардном српском језику, најчешће, екавског изговора.⁸⁰

Административни функционални стил представља неколико закона и законских аката Републике Србије. Мали број типова реченица које су предмет истраживања забележен је у корпусу који припада административном стилу, и стога је његова заступљеност у укупном материјалу мања. Исто важи и за научни функционални стил.

Публицистички стил репрезентован је примерима ексцерпираним из дневних листова и недељника (*Политика*, *Данас*, *Нин*, *Време*, *Илустрована политика* и др.), њихових електронских и, ређе, писаних издања, и из Корпуса савременог српског језика.

Разговорни стил обухвата транскрипте емисија РТВ Б92 (*Инсајдер* и *Утисак недеље*) и корпус *Говор Новог Сада*.

⁷⁹ Овакво је опредељење, углавном, поштовано и када су одабирани аутори из новијег времена.

⁸⁰ В. поглавље *VIII. Изворе*. При избору корпуса (који обухвата десетак наслова, два електронска корпуса и речничку грађу из три речника српског језика) определили смо се за текстове стандардног српског језика. Они су, мање-више, жанровски разноврсни. Дакле, корпус је формиран од ауторских дела и речника који улазе у оквире српске језичке културе схваћене у традиционалном лингвистичком смислу.

Велики део примера ексцерпиран је из електронских корпуса, највећи део из *Корпуса савременог српског језика*,⁸¹ а мањи део (примери из Андрићевих дела) из *Гралис-корпуса*.

Прилично обимна грађа (од неколико хиљада примера сложених реченица) представљена је репрезентативним узорком,⁸² а уједно смо на одређеним местима сумирали и важније резултате до којих смо дошли анализирајући односе унутар сложене реченице. Када је то било неопходно, указивали смо на неке друге аспекте, функционалностилске, прагматичке⁸³ и др.

Емпиријску основу истраживања чини и грађа ексцерпирана из Андрићевог грачког опуса,⁸⁴ примери забележени у Андрићевим приповеткама, публицистичким и епистоларним текстовима из млађег, грачког периода, али и његовог каснијег, зрелог стваралаштва.⁸⁵

⁸¹ Примери из *Корпуса савременог српског језика* бирани су по следећим критеријумима: репрезентативност (примери припадају различитим функционалним стиловима, свим њиховим жанровима и поджанровима и, уколико је аутор познат, ишло се ка томе да то буде представник доброг изражавања и високог стила), оригиналност (нису узимани у обзир примери из преводне литературе), савременост, нормативност (сви примери припадају стандардном језику), политичка коректност (примери који не изражавају говор мржње и који су у складу с етичким нормама српске језичке културе).

⁸² У самом тексту не наводе се, разуме се, сви примери из корпуса, пошто је њих било много, али се наводи број примера довољан за приказивање проучаваних семантичких односа. Већи број примера потребан је зато што је истраживано значење представљено реченицом – формално најсложенијом језичком јединицом која обухвата низ граматичких, лексичких, прагматичких, контекстуалних и других језичких и ванјезичких елемената, па је зарад релевантног описивања корелације између синтаксе (форме) и семантике (значења) неопходан велики корпус (Антонић 2001: 40). Избегавали смо да користимо конструисане примере, јер мислимо да, иако конструисани примери јасније, пластичније указују на неку појаву, па и тиме што се за ту језичку појаву „сувишни“ реченични делови избегавају, често потврду таквих примера не налазимо у „живом језику“, и једноставност таквих примера најчешће, мада не и обавезно, не одликује исказе савременог српског књижевног језика, било ког нивоа или функционалног стила. Потврду за такав став налазимо у нашем корпусу, у којем је највећи број примера семантички веома, веома сложен.

⁸³ С обзиром на шири нејезички контекст, у анализу неке групе реченица нужно је укључити и прагматички аспект њихове употребе. Прагматичка анализа, уверени смо, понудила би неке нове расветљујуће закључке, но, у овом тренутку, због опасности од одласка у велику дигресију у односу на главну предметну област, искључена је из истраживања. То не значи да се аутор у будућности неће бавити и том страном реченица за изражавања степена.

⁸⁴ *Гралис-корпус*, в. *Изворе*.

⁸⁵ Није чудно зашто истраживања савременог српског језика углавном започињу проучавањем језика Андрићевих, пре свега, књижевних дела. Већ први критичари Андрићевог дела закључили су да стилска страна код Андрића показује савршенство и да се стилски ефекти могу постићи, пре свега, једноставним језиком (Богдановић 1999: 19). Андрићево дело одликује простота фразе и концизност реченице, сажетост, јасноћа и чврстина композиције. Дело Иве Андрића одликује најчистији уметнички поступак спроведен беспрекорним средствима изражавања, што чини да оно заузима један од највиших рангова у нашој књижевности уопште, и представља највиши уметнички израз (Живојиновић 1999: 62–65).

II. СЛОЖЕНЕ РЕЧЕНИЦЕ СА ЗНАЧЕЊЕМ СТЕПЕНА

1. Еквативност

Као што је на почетку рада речено, главни део истраживања односи се на исцрпан опис и објашњење (зависно)сложених реченица с компаративним значењем и (напоредно)сложених реченица са градационим значењем, пошто те реченице представљају синтаксички центар семантичке категорије степена.

1.1. Проблем класификације сложених реченица

Већ на почетку бављења сложеним реченицама издваја се проблем класификације и поделе сложених реченица. Уопште у проучавањима сложене реченице у српском језику једно од главних питања јесте питање класификације сложених реченица, односно њихове систематизације према релевантним и конзистентним критеријумима. Решења која су у вези с тим била предлагана и примењивана заснивала су се на комбиновању формално-граматичких и семантичких критеријума, при чему су обично формални критеријуми били примењивани приликом поделе реченица на напоредносложене и зависносложене (пошто је разликовање координације и субординације у ствари синтаксички проблем и није добро таква разграничења вршити помоћу семантичких критеријума),⁸⁶ док су се претежно семантички критеријуми примењивали у ужим класификацијама, на пример, у подели адвербијалних реченица. Тај проблем одувек постоји у српској лингвистици, а није решен ни у другим словенским језицима. Критеријуми за класификацију били су различити (формално-граматички, семантички, функционални), с тим да се ниједан узет сам за себе није показао довољно добрим

⁸⁶ „Izražavanje zavisnosti nije dakle privilegij zavisnosloženih ustrojstava, ona se može izražavati i vezničkim i bezvezničkim nezavisnosloženim rečenicama a i samostalnim rečenicama u tekstu. Razlika je između koordinirane i subordinirane zavisnosti u tome što je subordinirana zavisnost eksplicitno materijalizirana (subordinator)“ (Вукојевић 2008: 144). О проблему класификације сложених реченица в. и у Ковачевић 1998, Ружић 2010. и др.

да понуди коначно и најбоље решење.⁸⁷ Показало се да би у даљим истраживањима било добро комбиновање датих критеријума (Ковачевић 1998, Ружић 2010, Прањковић 2002), јер ако се реченице посматрају на основу везника (структурно-граматички), примећује се да везничка средства као показатељи односа међу реченицама у сложеној реченици нису увек (чак чешће то ни нису) везници, и да су таква средства у већини вишезначна и функционално и семантички условљена.⁸⁸ Даље, семантички критеријум показао се неадекватним у том смислу што и реченице које су, на пример, по правилу независносложене могу имати различита додатна значења (месно, временско, узрочно-последично и др.).⁸⁹ Функционални критеријум не даје прецизну класификацију зато што различити типови реченица у зависности од ситуације и синтаксичких карактеристика (обележја главне предикације, тип главне реченице, позиција зависне клаузе и сл.) могу преузимати различите функције реченичних чланова (на пример, иако су поредбене реченице најчешће адвербијалне, често имају функцију допуне, в. ниже). За синтаксички релевантну класификацију мора се узети у обзир однос између језичког средства и значења, тј. уколико постоји посебно средство (везник, везнички израз) за изражавање одређеног значења, може се говорити о засебној реченичној врсти. То би био тзв. критеријум јединства форме и семантике (Ковачевић 1998: 13, 41, 58).⁹⁰ Други разлог за неопходну комбинацију критеријума лежи у томе што постоји низ прелазних случајева, па тако и Владислава Ружић, након анализе синдетских реченица са субординацијом, закључује: „Утврдили смо да је неопходно применити истовремено више критерија како би се могли издвојити поједини структурни и функционално-семантички типови, при чему се може запазити да неке клаузе припадају одређеном типу по једном, а по другом критерију другом типу и да има прелазних случајева који се структурирају тако да се остварују“ (Ружић 2010: 116).

⁸⁷ Како наводи Владислава Ружић: „Као што је познато, при класификацији зависних реченица примењују се у уџбеничкој литератури различити критерији – и формалноструктурни, и функционалносинтаксички, и семантички – а пошто се морају комбиновати (истицање наше), врло је тешко учинити јасно разграничење међу зависним реченицама“ (2010: 107).

⁸⁸ Да везник не може бити сигуран и довољан индикатор независне односно зависне реченице, в. у Петровић 1986.

⁸⁹ То врло темељно показује Предраг Пипер 2011б: *Независносложена реченица* – необјављени рукопис.

⁹⁰ У монографији о сложеној реченици Милош Ковачевић (1998) разматра проблеме координације и субординације и проблем критеријума на основу којих се сложене реченице српског језика класификују.

Поменути проблеми нису карактеристични само за науку о српском језику. Нема комплетног, коначног и шире прихваћеног решења ни за опис и објашњење система сложених реченица у другим словенским језицима.⁹¹ У овом ће се истраживању користити другачији принцип, користиће се ономасиолошки приступ сложеним реченицама савременог српског језика, пошто, иако је уочљиво да се исто категоријално значење може исказати различитим врстама сложених реченица, и поред тога што се ономасиолошки приступ показао релевантним за семантичка испитивања у синтакси, још није било покушаја да се шире испита постојање и заступљеност појединих семантичких категорија у различитим врстама реченица српског језика.

1.2. Компаративне реченице

Као што је речено у уводном делу, еквативност се у овом раду схвата као саставни део степеновања, као нулти степен разлике у поређењу, тј. као одсуство разлике. За разлику од система сложених реченица за изражавање диферентивних односа који је веома разноврстан и разгранат, када је реч о систему сложених реченица за изражавање еквативности, ситуација није толико сложена и у питању је углавном уједначен кохерентни систем, а број реченичних подтипова којима се изражава тај однос није велик. Основни реченични тип за исказивање односа еквативности међу члановима поређења јесу компаративне реченице.⁹²

Когнитивистички приступ компаративности заснива се на тумачењу да преко поређења долази до спознаје света, повезивањем непознатог са познатим. Нпр.

Корачала је тихо и опрезно, *као што* се грабљивица прикрада своме плену.

Предано ради *као да* јој живот зависи од тог посла.

Когнитивистички аспект подразумева изучавање поређења као менталног процеса. Поређење се у когнитивној лингвистици тумачи као процес сазнања, па се тако поредбена конструкција може посматрати као структура којом се изражава резултат познатог.

Термин концепт може се употребити у тумачењу поређења, али

⁹¹ Пипер 2009: 66, Ружић 2010, Ковачевић 1998, Дудина 2003: 17–23.

⁹² О структурним особинама компаративних конструкција в. у Петровић 1976, Черемисина 1976, РГ II 1980: 488–507, 602–632.

само поређење није концепт. Поређење је операција, а концепт је резултат. Упоређивање, идентификовање помоћу идентичности/сличности/различитости је операција, док би идентичност, сличност и различитост представљали концепте.

1.2.1. Компаративне и квалификативне реченице – разграничења

Основни проблем који се издваја када је реч о сложеним реченицама с компаративном клаузом (која у суштини представља реперезентант поткатегорије еквативности), јесте идентификовање и дефинисање компаративних реченица. Потребно је објаснити статус компаративних (поредбених) реченица, као и њихов однос према квалификативним (начинским) реченицама; постоје ли компаративне реченице, јесу ли оне врста или су пак посебан структурно-семантички тип адвербијалних реченица.

Не само у српском него ни у другим језицима⁹³ нема јединственог решења о статусу поредбених и/или начинских реченица, него се однос начина и поређења на нивоу зависносложене реченице решава на три начина: 1) све поредбене реченице подводе се под начинске, 2) све начинске реченице подводе се под поредбене, 3) начинске и поредбене сматрају се посебним (раздвојеним) врстама зависних реченица.

М. Стевановић донекле раздваја поредбене конструкције од начинских, али их ставља под једно име – начинскопоредбене (Стевановић

⁹³ О различитим тумачењима поредбених реченица у више језика, а посебно у руском в. Черемисина 1976: 4–20, Вукојевић 1998: 181, Саников 2008: 383–403. Може се рећи да у синтаксичкој литератури још увек није решен синтаксички и синтаксичко-семантички статус поредбених реченица, а нису решени ни описани делови и темељна обележја синтаксичко-семантичког квалификативног и квантификативног поредбеног механизма. Та су питања решавана различито, а често и противуречно. Саников, рецимо, наводећи примере типа *Волим мајку, као (и) оца* с парафразом [→ Волим и мајку и оца], поредбене реченице сматра сличним напоредним: „Одна из особенностей (она сближает сравнительные конструкции с сочинительными) – это однородность членов (функциональная, лексико-семантическая). Это необходимое условие, которому должны удовлетворять сравниваемые члены. Как и сочиненные, сравниваемые члены обычно характеризуются функциональной близостью“ (389), притом (на другом месту) не одричући им статус посебне врсте реченица: „Анализируются как особенности, сближающие сравнительные конструкции с сочинительными (и таких особенностей – много), так и особенности, которые решительно препятствуют включению сравнительных конструкций в класс сочинительных и склоняют к признанию сравнительных конструкций особым, третьим типом русских синтаксических конструкций“ (387). Другим речима, Саников поредбене реченице сматра посебном врстом реченица које се налазе између независносложених и зависносложених реченица, јер имају структурно-семантичке сличности са обема групама.

1991: 885). Он сматра да све поредбене реченице имају нијансу означавања начина зато што се у таквим реченицама врши поређење управо начина вршења или извршења радње: „И отуда је јасно зашто при класификацији реченица зависнога односа узимамо заједно начинске и поредбене реченице, поготову када се има на уму да су оне најчешће колико поредбене толико и начинске“ (н. д. 890). У поредбене реченице потпуне једнакости Стевановић сврстава реченице с везницима: *како*, *као да*, *као што*, али и оне које се за управну везују везником *што*, везничким прилогом *колико* (и *уколико*) или на неки сличан начин, а које у зависности од семантике могу носити и условна или узрочна значења.

Поредбене реченице неједнакости везују су за управне везницима *него* и *но*. У управној реченици обавезан је компаратив, компаративни израз, лексема са значењем сличним компаративу, или пак прилози *друкчије*, *друго*, односно придеви *друкчији* и *други*.

Осим реченица потпуне једнакости и неједнакости, Стевановић уводи и трећи тип – *поредбене реченице за изузетну неједнакост*, које се за управну реченицу везују везницима (*а*) *камоли/некмоли*, (*а*) *толи*, (*а*) *где(ли)*, *те*, *куд*, *откуд* (н. д. 885–890).

И М. Лалевић поредбене сврстава у групу начинских (модалних) реченица и сматра да су начинске и поредбене врло често тако блиске да се не може поставити јасна граница међу њима.⁹⁴

Павица Мразовић тумачи начинске реченице, док поредбене посматра само као семантички подтип начинских реченица. Такве начинске (а у ствари, поредбене) реченице по свом садржају „најчешће изражавају неко поређење, јер се пореди начин вршења радње у надређеној са оним у подређеној рећеници“ (Мразовић 2009: 614). Дакле, поредбене реченице су у тој граматици обрађене као модалне реченице. П. Мразовић даље врши типологију везника (субјунктора) на следећи начин: а) *како* и *као што* – реченице уведене овим субјункторима изражавају стварно, реално поређење; б) *као да* – изражавају и стварно, али чешће хипотетичко, претпостављено поређење, а радња може бити нестварна или неизвесна; в) *као кад/док* – изражавају спој поредбеног и временског значења; г) *колико (год)* – реченице уведене овим субјунктором додатно изражавају интензитет неке радње. У оквиру

⁹⁴ В. у Лалевић 1962: 220, Петровић 1976: 47. Преклапање значења поређења и начина примећује и Сњежана Кордић. У неким ситуацијама везник *као што* се може изједначити са *какав* (један од примера је: ... знамо да велики дио хрватског народа *овакав устав, као што* сте га ви увели, није тражио), где нема начинског значења, док се у неким примерима *као што* може изједначити са *како*, те у таквим примерима преовладава начинско значење. ... „има примјера у којима *као што* покрива једнако значење као прилозни релативизатор *kako* – а то је значење ‘на начин који’ (на пример: *Gledaše kao što mačak gleda biskupa*)“ (Кордић 1995: 173).

поредбених, П. Мразовић наводи и поредбене пропорционалне реченице, али у односу на то како М. Ковачевић тумачи пропорционалне реченице и колико за тај тип реченица наводи модела,⁹⁵ Мразовић нуди само један модел, и то са вишечланим субјунктором *већ према томе* + упитна реч. Овај сложени везник упућује на то „*da se radnja nadređene i radnja podređene na odgovarajući način* **proporcionalno** *menja*“ (истакла П. М. н. д. 617). Реченице с овим везником ретко се јављају у нашем корпусу, за разлику од других које такође сматрамо пропорционалним,⁹⁶ па мислимо да је П. Мразовић пропустила да спомене и друге (из комуникационог аспекта чак важније!) облике и моделе таквих реченица.

У граматици Станојчић–Поповић наведене су само поредбене реченице.⁹⁷ Аутор дефинише поредбене реченице као зависне реченице које карактеришу начин реализовања неке ситуације или пак квалитет или степен неке особине или појаве, и то тако што показују са чиме је оно што се пореди једнако или слично или од чега се разликује. Постоје две врсте оваквих реченица: 1) поредбене реченице за *једнакост* (сличност), које врше функцију поредбене одредбе (ређе поредбене допуне) и у којима се као обележја употребљавају везнички спојеви *као што*, *као да* и прилози *како* и *колико*; 2) поредбене реченице за *неједнакост* (различитост), које имају функцију поредбене допуне, а обележавају се употребом *него / но што* и *него / но да*.

Аутор напомиње да се овакве реченице често називају и начинским реченицама; међутим, боље их је звати само поредбеним реченицама, јер постоје и друге реченице које карактеришу начин (и меру), на пример, последичне.⁹⁸

Поредбене реченице уопште не спомињу Р. Катичић (1986) и Е. Барић и др. (1998). Р. Катичић поредбене реченице укључује у начинске и између та два типа зависносложених реченица не прави разлику. Брабец–Храсте–Живковић поредбене реченице издвајају у посебан, од начинских реченица различит структурно–семантички тип. Они сматрају да прилошки везници *као да*, *као што*, *како* и *канда* везују начинске реченице, а да везници *што-то*, *камоли*, *а камоли*, *него што*, *некмоли* имају поредбену

⁹⁵ Ковачевић 2003б, а в. и поглавље 1.2.7.

⁹⁶ В. поглавље 1.2.7.

⁹⁷ Станојчић–Поповић 2008: 331.

⁹⁸ „*Последичне* или *консекутивне* реченице су зависне реченице којима се карактерише начин реализовања неке ситуације или пак квалитет или степен неке особине или појаве тиме што се исказује шта је последица тога. Важно је схватити да се зависном последичном реченицом последица не износи као засебна појава, него као појава која карактерише компоненту више реченице. Зато су и последичне реченице једна врста начинских реченица.“ (Станојчић–Поповић, 2008, 333).

функцију (Брабец и др. 1961: 206–207). И. Прањковић сматра да су поредбене само оне реченице које садрже компаратив или коју другу реч с компаративним значењем или је пак значење целе реченице компаративно, а у засебну групу издваја начинске реченице уведене везником *како* који назива основним, док се као секундарни може јавити и *што*⁹⁹ (Силић–Прањковић 2005). Неки старији хрватски лингвисти (Вебер Ткалчевић, Јосип Флоршиц) сматрају да су све такве реченице поредбене, а у поредбеним се каткад јавља и начинско значење, док начинских реченица нема.¹⁰⁰ С друге стране, С. Секереш предлаже да све такве реченице зовемо поредбенима зато што се у начинским реченицама много више изриче поређење него у поредбеним начин (Секереш 1955: 64).

М. Миновић, на пример, изједначава начинске и поредбене реченице наводећи да се „*većina načinskih rečenica mogu još nazvati i poredbenim (komparativnim)*“¹⁰¹ (Миновић 1987: 98). Такве (начинске) реченице дели (по угледу на М. Стевановића) на неколико типова: а) поредбене реченице за једнакост (с везницима *као*, *како*, *што*, *као што*, *као да*, *колико*); б) поредбене реченице за неједнакост (*него*, *него што*, *но*); в) поредбене реченице изузетне неједнакости (*некмоли*, *камоли*, *а камоли*, *гдје*, *а гдје*); г) непоредбене начинске реченице¹⁰² и д) окамењене конструкције.

Слично томе поредбене реченице класификују и Р. Симић и Ј.

⁹⁹ И. Прањковић поредбене реченице дели на три типа: а) на оне у којима је реч о поређењу по једнакости (с везницима *као што/да/кад*); б) на оне у којима је реч о поређењу по неједнакости (*него*, *него што/да*, *неголи*) и в) на рашчлањене поредбене реченице или реченице кореспонденције (*што*, *како*, *колико* с могућношћу суодносних заменичких речи – корелатива *то*, *тако*, *толико*) (Силић–Прањковић 2005: 340–341).

¹⁰⁰ У хрватској традицији могу се пратити четири линије тумачења и одређивања структурно-семантичког статуса поредбених реченица. Једна је линија која повезује Катичића с Барић и др. – све се поредбене и начинске реченице одређују као начинске. Друга је линија која повезује Маретића с Тежак–Бабићем – поредбене и начинске реченице уопште се не разликују, него се о њима говори као о поредбеним или начинским реченицама. Трећа линија повезује Брабец–Храсте–Живковић с Прањковићем – поредбене су само оне реченице које садрже компаратив или коју другу реч с компаративним значењем или је пак значење целе реченице компаративно, а четврта је линија она која повезује Ткалчевића с Флоршицем – све су такве реченице поредбене, а у поредбеним се каткад јавља и начинско значење, док начинских реченица нема (Вукојевић 1998: 189). С. Кордић не разликује начинске од поредбених, назива их заједничким именом – начинске реченице. Кордић се за тај термин одлучила највише због тога што је у литератури за овај тип реченица чешћи назив *начинске реченице* (Кордић 1995: 254).

¹⁰¹ С наглашавањем да се начин не мора изразити искључиво поређењем. Таква констатација је тачна, међутим једини пример који износи (*Окретао се што брже може*) дискутабилан је због компаратива који је увек сигнализатор поређења.

¹⁰² Термин је наш пошто аутор даје описну дефиницију.

Јовановић. У четврту врсту, тј. тип зависних реченица које називају еквативне или еквалокативне сврставају поредбене реченичне конструкције, које даље разврставају у три ступња поређења: а) реченице за поређење по једнакости (с везником *као што/да*);¹⁰³ б) поредбене конструкције за неједнакост (*него што/да*); в) конструкције за изузетну неједнакост¹⁰⁴ (*а камо (ли) да/што*) (Симић–Јовановић 2002: 1415–1418).

У неким ранијим радовима ово питање разликовања начинских и поредбених реченица темељније је обрађено. Оно што нам је у овом тренутку важно није статус поредбених, односно начинских реченица, већ пре свега тумачење оних структура у којима постоји значење степена, а оно, с друге стране, подразумева поређење. А значење степена карактеристично је за поредбене структуре, те ће начинске (тј. оне у којима доминира квалификативно значење у односу на компаративно)¹⁰⁵ бити изузете из истраживања као редундантне.

Традиционално се поредбене зависне реченице сматрају врстом адвербијалних реченица, најчешће оне то и јесу, али савремена литература и језичка грађа показују у многим примерима да то није случај.¹⁰⁶

Сњежана Кордић, бавећи се релативним реченицама (Кордић 1995), у поглављу *Приложни релативизатори* такође истиче тај проблем. Заменички прилози (или како их Кордић назива – приложни релативизатори) разликују се од других прилога управо по својој упућивачкој и заменичкој функцији „која омогућава да се неки од њих [*gde, kad, kako, koliko*] појављују у једнакој функцији као и релативне замјенице: *uvode relativnu rečenicu i istovremeno imaju sintaktičku funkciju unutar te rečenice*“ (Кордић 1995: 226). Ипак, употребом прилога уместо заменичког релативизатора, наглашава се прилошко, односно месно, временско или начинско значење, наспрам предметно-поистовећујућег значења, које би било основно код релативних реченица. Ту се поставља основно питање потребе разликовања релативних и прилошких реченица које су притом уведене истим прилогом. Кордић наглашава да то питање није

¹⁰³ Аутори разликују конструкције у зависности од везника: *што* уводи конструкције с реалним, а *да* с хипотетичким значењем, исто је и за наредне типове.

¹⁰⁴ Термин преузет од М. Стевановића.

¹⁰⁵ О начинским реченицама у савременом српском језику већ смо писали, в. Николић 2011в.

¹⁰⁶ Овакав традиционални приступ у савременој лингвистици временом је превазиђен. Различити аутори доказују да често поредбене реченице имају карактеристике различитих зависних реченица, на пример, односних реченица (Вукојевић 1998: 188, а то се види и у бројним примерима у раду), допунских, али и напоредних структура као што су супротне, саставне или прикључне реченице. Поредбене конструкције могу имати чак и функцију конектора у тексту (Петровић 1986: 115–121).

довољно нити на прави начин обрађено у литератури: „Nerazjašnjenosti u vezi sa statusom takvih rečenica proizlaze iz nedovoljnog vođenja računa o tome da odnosnost relativne rečenice, s jedne strane, i njezina priložnost, atributnost, subjektnost itd., s druge strane, nisu pojmovi iste razine. Odnosnost je nad-pojam, zasnovan na semantičkim i formalnim kriterijima, dok je priložnost, atributnost, subjektnost rečenice pod-pojam, zasnovan na funkcionalnom kriteriju“ (Кордић 1995: 233). Ови аргументи¹⁰⁷ чине нам се довољно убедљивим да не издвајамо реченице с експонираним релативизатором (корелатором) и сврстамо их у засебну групу релативних,¹⁰⁸ већ да их посматрамо у оквиру реченица са значењем степена, и то њиховог основног типа – поредбених реченица.

Међу компаративним реченицама издвајамо два типа зависних реченица: *поредбене реченице којима се изриче једнакост (еквативне)* или *поредбене реченице којима се изриче неједнакост (диферентивне)* између особа, предмета, обележја, својстава, величина, димензија, интензитета, степена и свега другог што се може подвргнути класификацији и вредновању. Тако се успоставља двочлани синтаксичко-семантички поредбени систем утемељен на супротстављености односа једнакости и односа неједнакости.¹⁰⁹

М. Ковачевић поред, како их он назива, чисто поредбених реченица (међу које сврстава све поредбене реченице по неједнакости, и не само оне с везницима *него што, него да, него кад, него ако, него док, него(ли)*) и поредбено-начинских (где спадају све поредбене реченице за једнакост, с везницима *као што, као да, како*), у посебну групу сврстава тзв. пропорционалне реченице, које деле неке

¹⁰⁷ Као и они аргументи Ј. Вукојевића који у радовима о поредбеним реченицама показује да су с функционалног аспекта све поредбене реченице уједно и релативне, односно корелативне, како их назива. „Razmerna odsutnost nadređenog korelatora u poredbenim rečenicama kojima se izriče jednakost činjenica je površinskog nivoa. Nadređeni se korelator uvek može lako i jednoznačno leksički eksplicirati pomoću obeleživača stepena (*isto, jednako, upravo, tačno, baš, tako... kao što*). Може се претпоставити да у дубинском нивоу надређени корелатор постоји, али је накнадно избрисан“ (Вукојевић 1998: 188).

¹⁰⁸ Ту се посебно истичу оне с везником *какав*.

¹⁰⁹ На другом кораку по својим структурним обележјима могу се разликовати два структурна типа поредбених реченица: поредбене реченице рашчлањене структуре и поредбене реченице нерашчлањене структуре. Иако се та опозиција односи на све врсте зависнослужених реченица, с њом су углавном подударне друге две опозиције: рестриктивност/нерестриктивност и рестриктивност (детерминативност)/ апозитивност, које се у првом реду односе на односне реченице. За неке од синтаксички релевантних критеријума за проучавање и тумачење поредбених реченица битне су још и опозиције фактивност/нефактивност (истинитост/неистинитост) и модалност/немодалност (Петровић 1976, Вукојевић 1998: 187–189, Дудина 2003: 55).

од особина и чисто поредбених и поредбено-начинских реченица.¹¹⁰ Пошто, у зависности од семантике, пропорционалне реченице изражавају и еквативне и диферентивне односе, а у својој структури подразумевају компаратив, сматрамо их, шире гледано, компаративним реченицама.¹¹¹

Да би се која сложена реченична структура остварила као поредбена, нужно је да свака од њених реченица садржи јединицу која се може степеновати (градуелну јединицу): придев, прилог, или квантификатор (именички или прилошки). Те јединице имају обележја својствена скаларној семантици – за сваку од њих постоји семантичка лествица са семантичком нормом на одређеном нивоу, у односу на коју се степенује градуелна јединица.

Везници и везничке речи имају посебну улогу међу средствима која повезују предикатске јединице у сложеној реченици. Према облику везничка средства могу бити прави, једночлани везници, везнички спојеви или везнички изрази. Везе између предикатских јединица у реченици с поредбеном клаузом остварују се следећим средствима: везницима (на пример: *као, него...*), односним заменицама и прилозима (на пример: *како, колико...*), везничким изразима (на пример: *као што, него да...*), корелативним речима у надређеној предикатској јединици (на пример: *тако, толико...*) и разним другим везничким средствима.

За изрицање неједнакости постоји тек неколико везника и везничких израза (*него, него што, него да, неголи*), док је неупоредиво више везника којима се изриче однос једнакости.

Поредбеним реченицама с компаративом не изриче се увек однос неједнакости, него се њима често изриче и однос једнакости. Тако је у поредбеним реченицама с два компаратива (или компаративу истовредна израза) и у пропорционалним конструкцијама *што... то, то... што, што... тим, како... тако, колико... толико, толико... колико*, на пример: *Што више, то боље; Колико пара, толико музике; Како сејеш, тако ћеш и жњети*. Ту је реч о веома малом броју готово фразеологизованих примера.

С друге стране, поредбеним реченицама с два компаратива може се изрицати и неједнакост. Услов за то је истоветност субјекта главне и зависне реченице, уп. *Он је срећнији него [што је] паметнији. Он је храбрији него [што је] паметнији. Она је шири него [што је] дужа*, или на пример:

¹¹⁰ Ковачевић 2003б, 46–47.

¹¹¹ В. поглавље 1.2.7.

У политици је боље бити *паметнији* него *осећајнији*. (РТС 26. 4. 2009)

То је био дебељушан човјек, *шири* него *дужи*, велике обријане главе са наочарима од дебелог стакла, и сав некако од шале и смијеха. (К: И. Андрић, *Проклета авлија*)

Каже да је *срећнији* него *тежи* јер је зарадио само два прелома удова после пада са седмог спрата бивше зграде Савезног МУП-а. (*Политика*)

Бавећи се поредбеним реченицама, Лука Вукојевић (1998:186–187) запажа да постоје два типа поредбених реченица, у зависности од тога да ли се пореде иста обележја различитих субјеката или различита обележја различитих субјеката или исто обележје једног субјекта, обележја сама или њихови степени.

За први семантичко-прагматички тип карактеристичан је локализатор¹¹² са којим се објекат локализације пореди, а који је општепознат по дефиницији. Значење о локализатору темељи се на лексичком и културном (енциклопедијском) знању које се претпоставља у сваком говорном чину. У таквим поредбеним конструкцијама локализатор поседује обележје на које се поређење односи у највишем степену. Такво поређење је свима познато, а локализатор поређења представља референцијски еталон за *tertium comparationis*, за заједничко обележје оба појма који се пореде. Такав семантички однос посебно долази до изражаја у поредбеним фраземима или колокацијама (на пример, *паметна као пчела*, *лепа као слика*, *бело као снег*, *жут као лимун* итд.).

У другом типу компаративних структура поређење се успоставља између степена обележја или степена радњи, а у њима се поредбени елементи одређују у односу на лествицу количински изражених јачина, независно од начина њиховог остваривања, а то значи да је битна информација о квантитету, а не о квалитету (на пример: *Даћу ти онолико новца колико тражиш*; *Лепа је као што је била у младости*; *Сада је несрећна онолико/онако колико/како је до јуче била срећна* и сл.).

У првој групи реченица упоређиване радње или обележја морају бити иста за оба члана поређења, јер је локализатор као објекат поређења еталон који омогућује вредновање и одређивање обележја приписана објекту локализације, тј. субјекту поређења. У другој групи реченица, обрнуто, особине и радње могу бити и различите, зато што се тврдње односе само на степен њихове јачине.

¹¹² Вукојевић два члана поређења назива субјекат и објекат поређења (Вукојевић 1998: 186).

Први тип поредбених конструкција обавезно има еквативно значење (поређење по једнакости), док други може изражавати и диферентивне односе (поређење по неједнакости) (уп. **она није паметна као пчела али сад је лепша него у младости*). Зато је први тип маркиран и кад се јавља, најчешћи је у фразеологизмима или као устаљено поређење.

С прагматичког гледишта локализатор има своје специфичности, често је познат и говорнику и саговорнику, али и онда кад им његова обележја нису позната, он служи као референтна тачка. Циљ поређења је обавестити саговорника о првом члану поређења одређујући га у односу према другом члану, па се зато може рећи да други члан има и повлашћенији положај у односу на први поредбени члан.

1.2.2. Категорија степена у компаративним реченицама

Сложене реченице с компаративном клаузом значе поређење ситуације означене надређеном клаузом са ситуацијом означеном зависном клаузом. Поредбене реченице деле се на еквативне и диферентивне.

Еквативне реченице означавају једнакост извесних одлика ситуација означених надређеном реченицом и зависном клаузом. Та једнакост може бити потпуна или приближна. Еквативност се овде схвата као саставни део степеновања, као нулти степен разлике у поређењу.

(1) Радили су то сасвим смирено, [*исто, баш, готово, безмало...*] као што раде и сваки други посао. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)

Еквативност је језичка појава која је бивала предметом у разним научним студијама.¹¹³ Еквативност се у српском језику не може изразити морфолошки (као што се изражава диферентивност) пошто не постоје посебна морфолошка средства за њено изражавање, већ се то чини синтаксички, посебним поредбеним конструкцијама и реченицама које сматрамо формалним средством за изражавање еквативности а које су предмет нашег истраживања.¹¹⁴

Зависне клаузе у еквативним реченицама најчешће почињу везничким прилозима односно везничким изразима *као што, као да, колико и како*. Долазе најчешће после главне предикатске јединице, мада није ретка ни инверзија, и према њој се односе као адвербијалне од-

¹¹³ Воротњиков 1999, Сапир 1985, Бондарко 1996 итд.

¹¹⁴ Више о еквативности в. Воротњиков 1999: 133–139).

редбе, а ређе као допуне. *Како* и *као што* често су истозначни и могу се узајамно замењивати.

Однос једнакости најчешће се изражава додавањем прилога са значењем еквативног степена испред градуалне јединице која је предмет поређења (в. ниже). Ти ступањски прилози (*једнако, исто*) нису увек лексички експлицирани, али се увек могу лако успоставити – они се, наиме, увек подразумевају. Испред тих ступањских прилога могу се још појавити прилози (градацијске партикуле) који означавају у ком се степену прецизно-сти једнакост може изрећи (*тачно, сасвим, готово, управо, баш* итд.).

1.2.3. Компаративне реченице у ужем смислу (с везником као (*што/да*))

У овим реченицама које сматрамо поредбеним у ужем смислу (јер свако степеновање засновано је на експлицитном или имплицитном поређењу) компаративна клауза се односи на цео први део реченичног комплекса, а предикатски део клаузе често је елидиран, пошто су предикације најчешће истоветне, на пример:

- (1) *Као и* на Доротеја, Прохор је на мене устремио своје канце. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (2) Током истраживања и емитовања серијала о злоупотребама у Колубари се, *као и* сваки пут до сада, поновила пракса да се на непријатна новинарска питања одговара покушајима дискредитације самих новинара. (*Инсајдер*, 21. 2. 2011)

Конструкције у којима је изостављена потенцијална или подразумевана предикација имају особине и синтагми и реченица. Заједничко са синтагмама им је одсуство предиката исказаног личном глаголском формом, а заједничко са реченицама је то да исказују посебну ситуацију која може имати модални и/или видско-временски оквир попут праве реченице (Девјатова 2010: 81). Може се извести правило у одабиру између реченичних или синтагматских конструкција у поређењу: што је спецификација поређења већа, то су комплексније форме, што је више компаративних контраста, то је чешће поређење реченицом, што и показују примери ниже наведени.

Значење истоветности може се појачати везником *и*, који позиционо врши функцију интензификатора, речце за истицање,¹¹⁵ и зајед-

¹¹⁵ Више о томе када је *и* везник, а када речца за истицање, поглавље III. О потребама раздвајања партикула и везника, односно партикула и прилога в. у Ристић-Дугоњић 1999: 93–114.

но с компаративном речцом *као* чини везнички израз. Међутим, интензификатор *и* не мора се увек налазити непосредно после везника *као*,¹¹⁶ на пример:

- (3) Он, мисли Олгица, не зна да му је она мајка *као што и* не зна да има брата близанца и млађу сестру. (К: *Илустрована политика*)
- (4) Они заступају екстремно оштре ставове према актуелним двоумљењима унутар СНП, *као да и* сами раније нису били на сасвим другим позицијама, од садашњих. (К: *Политика*, 2001).

У случајевима када се истиче исти степен изражености неког својства или својства исказаног предикатом у обе пропозиције, користе се посебна средства. Једно од њих је речца *баиш* у позицији непосредно испред везника *као*, али то може бити и прилог *исто* или *једнако* у функцији корелатива у саставу главног дела реченичног комплекса.

- (5) „Луле је само прошетао рашчишћеном стазом“ – зацрвенео се други заљубљеник, *баиш као да* је дошао онај последњи тренутак, кад само треба пружити руку и узети девојче. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (6) Наравно, не постоји стручњак за све ауторе и за сва дела, *баиш као што* не постоји ни видовњак са рашљама и за воду, и за нафту, и за гас. (К: М. Капор, *Зое*)
- (7) Под је био од *исте* онакве калдрме *као што* је у дворишту. (ГК: И. Андрић, *У зиндану*)

¹¹⁶ Такви случајеви нису толико чести, а и међу њима постоји извесна законитост: везник *и* са интензификаторском улогом може бити раздвојен од компаративне речце *као* али најчешће у случају када се међу њима налази везник *што* (означава реалну ситуацију поређења). С друге стране, реченице у којима су *као* и *и* раздвојени везником *да* углавном имају значење хипотетичности, привидности а не поређења и оне представљају допуне глагола *чинити се*, *изгледати*, *деловати*, *правити се* и сл., као обавезни детерминатори прилошког типа, на пример: А онда и филмови Жана Реноара, Шаброла, Годара, а Нотр Дам на острвцу Сите *као да и* сада чува одјек пројаживања мускетара које је описао А. Дима, док је сама црква незамислива без сени Игоових ликова Есмералде или Квазимода... Он *као да и* не рачуна на публику ширег филозофског образовања, на читаоца кога би могла да занима и филозофија егзистенције или нека друга струја и област филозофије (феноменологија, естетика, аксиологија и др.). Он *као да и* нема поглед на свет, него само телесни доживљај света (К: *Политикини културни додаци*, 2001). Напрегнуто слушају све док се кораци не зауставе пред газдаричиним вратима, или док не спознају лаке кораке Бујке или Леле; а онда одахну, иако не проговоре ни речи; праве се *као да и* нису ослушкивале. Њему се учини *као да и* није у Београду (К: Бранимир Ћосић, *Кроз књиге и књижевност*). Више о таквим конструкцијама в. Варју 2008: 112–113.

- (8) Њихово гнушање и несналажење је без граница, *исто као и* њихова беспомоћност и безизгледност. (ГК: И. Андрић, *Кроз Аустрију*)

Када је употребљен корелатив *тако* (у изразу *тако као што*) уместо *исто* у тој позицији, предикат зависног дела реченичног комплекса се теже изоставља, али је и такав случај могућ, уп. последњи пример.

- (9) Нема ничега тако ускогрудог и искључивог *као што* је лепо уређење врт праведника. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (10) Рутаве груди му се дижу и спуштају тако равномерно *као да* осим спавања, коме се тако здушно предао, на овом свету ничега другог нема. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (11) То шуми Врбас и на њему се нижу сплавови, али нису онако тешки и размакнути ни крвави *као* за битке, него се лако нихају и плове. (ГК: И. Андрић, *Мустафа Маџар*)

Поредбене клаузе које се у структуру главне клаузе уводе везником *као* обично имају у предикату квалификативни презент, мада нису искључена ни друга глаголска времена.

- (12) Једно време је правио трзаје *као да* ће да устане. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (13) Није зазирао од тога да себе замишља у другима а друге у себи; забављало га је да, у мислима, мења своју кожу *као што* је, у стварности, мењао своја занимања. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)
- (14) Тргу се, нагло отвори очи које му се учинише страховито раширене и хладне, и тако бесане *као да* никад није спавао. (ГК: И. Андрић, *Мустафа Маџар*)
- (15) И све се те књиге продају. Купују их девојчице, уверава ме књиџар, *као што* су некад куповале романе. (ГК: И. Андрић, *Кроз Аустрију*)

Везнички спој *као што* употребљава се за поређење са реалном ситуацијом, а *као да* најчешће са хипотетичком или фиктивном.¹¹⁷ Међутим, ако је у зависној реченици глагол у потенцијалу, радња је хипотетична (а), осим у случајевима када се потенцијалом изражава прошлост или хабитуалност (б).¹¹⁸ Нпр.

¹¹⁷ Павица Мразовић тврди да, уколико је у реченици с везником *као да* предикат негиран, ситуација је реална, а не хипотетичка (Мразовић 2009: 615, а затим и Варју 2008: 115), на пример: Зла је према мени *као да* јој нисам ћерка ← ‘јесам јој ћерка’ Међутим, поставља се питање: на шта се односи хипотетичност? По нашем мишљењу, *као да јој нисам ћерка* представља једну фиктивну ситуацију. Додуше – на површинском нивоу; на дубинском је ситуација реална.

¹¹⁸ Варју (н. д. 111), Пипер и др. *Синтакса*, 2005 (457–463), Девјатова (2010: 61).

- (а) Помогао ми је *као што би отац у тој ситуацији учинио*. Потрчала је ка вратима, *као што би учинила да је очекивала госте*.
- (б) Помогао ми је *као што би (иначе) чинио у сличним ситуацијама*. Потрчала је ка вратима, *као што би чинила кад год чује нечије корак*.

Проблем у оваквом разграничавању представљају поредбене клаузе типа ‘као што бива’. Нпр.

Прекинула је разговор *као што (обично) бива у ситуацијама* када јој тема није по вољи. Он је, *као што то чини (сваки) заљубљени мушкарац*, дао све од себе да привуче њену пажњу.

Такви би се случајеви могли тумачити као гранични, позиционирани између реалних и хипотетичких компаративних клауза.

Најчешће су и у зависној и у главној реченици предикати исти (то није обавезно, рецимо, пример (12) за разлику од (13)), те су често и елидирани, што је теже уколико би се у вишој реченици јавили корелативи који могу бити разни: *онако, тако, исто тако, онолико* и сл.

- (16) Гуштер је био огроман, отприлике исте величине *као што* су стари живописци мислили да је велика Ђорђева аждаја. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (17) А синове волиш *као што* се воле брзи коњи... кад су најбржи у селу. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (18) Остали су само брегови *као што* су били одувјек, обрасли и обрађени, у очекивању бољих догађаја. (ГК: И. Андрић, *Рзавски брегови*)
- (19) Да сам лудак, верују многи у Прерову, јер запазили су, лопови, да сваког пролећа, кад месец попасе ноћ, до зоре луњам ливадама и стално се сагињем *као да* купим нешто. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (20) На раскрченим стрминама, према западу, држе се раштркана села са оштрим напором, *као да* су вјечно на поледици. (ГК: И. Андрић, *Мустафа Маџар*)
- (21) Изгледало је *као да* је наглув. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)

У неким примерима реченица с везником *као да* радња реченице је неизвесна. У ствари, из реченице се не може утврдити да ли се радња остварује или се ипак не остварује. (на пример: *Изгледало је као да је наглув* = ‘можда је наглув, а можда и није’; И Милош је то знао, али *као да није марио; као да више није могао, не другима, то и није чинио, него ни себи да призна промашај* = ‘можда је марио, а можда и није’, ‘можда није могао, а можда и јесте’). Ови примери карактеристични су због глагола главне реченице јер су глаголи тог типа

(*изгледати, деловати*, и сл.) непотпуни и стога траже допуну, односно обавезни детерминатор.

- (22) Изгледао је *као да* лети изнад воде. (ГК: И. Андрић, *Мустафа Маџар*)
- (23) Покаткад се фра Марку причињавало *као да* га је смекшао, а покаткад опет *као да* је Турчин окорио и непоправљив. (ГК: И. Андрић, *У мусафирхани*)

У последњем примеру значење глагола, чија је компаративна реченица допуна, упућује да је радња изнета зависном реченицом хипотетичка, док је у претпоследњем примеру значење зависне реченице такво да упућује на хипотетичност ('човек не може да лети сам од себе'). У суштини, да ли је радња реална или иреална, одлучује семантика, а не синтаксичке особине, како се то раније мислило.

- (24) Катићеве комшије куну се у децу да се око поноћи из подрума чује звецкање и трескање и цика *као кад* се женска деца голицају. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (25) Студено и боли, *као кад* су га, у новицијату, неиспавана, прије зоре будили. (ГК: И. Андрић, *У мусафирхани*)
- (26) Тешко му је исто онако *као кад* је остављао своју чету. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (27) Пререгистрација ових возила обављаће се у Србији по истом поступку, уз исте папире потребне *као кад* неко региструје, односно пререгиструје ново или половно возило. (*Политика*)
- (28) Дакле, од тога часа на Крфу, сва збивања у животу Павела Волкова су добила један сасвим нов ток, или тачније, лик; ствари које су га окруживале нису се измениле до непрепознатљивости, већ су постајале само мало друкчије; *као када* човек на некој згради крај које је годинама пролазио уочи неки детаљ који раније није опажао – фриз испод надстрешнице, или чак само нови детаљ у од раније познатом фризу – те се та, до малочас непозната ситница одлучно наметне и почне мењати свеукупну слику коју је човек о том здању у себи годинама и са поуздањем носио. (Р. Петковић, *Судбина и коментари*: 86)
- (29) Ја не могу да кажем да се било ко понео лоше према мени, а сад, да говорим шта је било, исто је *као кад* бисте довели везаног човека, да га ја тучем. (*Нин*)

Уколико је радња у компаративној клаузи чији је везнички израз *као када* исказана потенцијалом, онда је она хипотетичка. Уколико је у

питању други глаголски облик, она је нехипотетичка.¹¹⁹ Ове реченице би се такође могле сматрати граничним, прелазним између реалних и хипотетичких. Иначе, везници попут *као када* и њему слични, тј. они везници у којима долази до споја поредбеног и неког другог значења, временског, условног и др. (*као када/док, као ако/уколико* и сл.) представљају семантички комплексне везнике. Ситуација у управној реченици пореди се са ситуацијом која се врши у одређено време или под одређеним условима, околностима.

Као што је раније речено, истоветност се, као нулти степен разлике, често изражава устаљеним поређењима и фразеологизмима, но више о тој теми говориће се у поглављу које се односи на степеновање у фразеологији.

1.2.4. Квантификативно-компаративне реченице (с везником *колико*)

Еквативност се у сложеној реченици изражава и односом који се успоставља између управне реченице и зависне клаузе која почиње везничким прилогом *колико*.

Реченице са везником *колико* значе да су интензитет или количина о којој реферише главна клауза једнаки интензитету или количини о којој реферише зависна клауза. Такве реченице су количинске одредбе, ређе допуне, а *колико* у њима најчешће покрива значење 'у оној мери у којој'.¹²⁰

- (1) Живео сам *колико* је потребно да памећу стекнем: ниједна поука не важи за оне који долазе после нас. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (2) Даћу ти *колико* хоћеш, све, *колико* имам, *колико* можеш да понесеш. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (3) Издржао је више од свих, *колико* и Аћим Катић. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (4) Не треба да се бојиш никаквог супарника, увек ћу ти бити исто толико верна *колико* и тебе сматрам поштеним. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (5) Само реци: Спаситељу, у помоћи нам био! Реци, Осмо! – шапће му фра Марко *колико* може тише и умиљатије. (ГК: И. Андрић, *У мусафирхани*)

¹¹⁹ Пипер тврди да реченице с изразом *као када* уводе само иреалне ситуације (Пипер 2009: 72). Ту иреално не значи само оно што није постојало, не постоји и неће постојати, него уже – и оно што није актуелизовано, тј. што се не дешава када о томе говоримо.

¹²⁰ Што показује да се реченице могу тумачити и као релативне (Кордић 1995: 254–255).

- (6) Сад чека да му општинари пошаљу хиљаду пет стотина гроша, *колико* Фазло тражи. (ГК: И. Андрић, *У зиндану*)
- (7) Седе, а стражар, мимо обичаја, застаде у вратима, погледа по ћелији и, ради нечега, рече *колико* је могао блаже. (ГК: И. Андрић, *Искушење у ћелији број 38*)

Зависна обично долази после главне предикатске јединице и, најчешће, према њој се односи као прилошка одредба за степен (интензитет или количину) према предикату просте реченице, мада ни инверзија не представља реткост, уп.

- (8) И *колико* га већи страх и љубомора спопадају, *толико* по коњу оштрије шиба. (К: Д. Михаиловић, *Ухвати звезду падалицу*)
- (9) *Колико* је важан као намирница, *исто* је тако значајан и као средство против кварења воћа и осталих намирница. (К: *Велики народни кувар*)

Везник *колико* може повезивати по једнакости и друге истоврсне реченичне чланове, а не само две реченице, уп.:

- (10) Упознаћете моју сестру Ребеку која је исто толико лепа *колико* и учена. (АСК: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*) – предикативи
- (11) Прекинуо сам те важне послове слатким миловањима, која су изражавала исто толико љубави *колико* и пријатељство. (АСК: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*) – објекти
- (12) Ускоро сам зачула мушке кораке у њеној соби. Исто толико брзим *колико* и нехотичним покретом скочила сам из кревета, притрчала вратима и прислонила око уз кључаоницу. (АСК: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*) – атрибути
- (13) Он је исто толико дубоко био укореењен у огњишту сељачке колибе *колико* и у црквеном олтару. (ГК: И. Андрић, *дисертација*) – одредбе места

Такво значење квантитета (какво садрже ове реченице) у сложеним реченицама српског језика одређује се поређењем. Једнаки степен (еквативност) изражава се корелативним квантификативно-компаративним реченицама (*О/толико... колико*), а различит степен (диферентивност) супститутивним градационим реченицама (*не толико... колико*).

Квантификативно-компаративна зависна реченица уводи се везником *колико*, а када се истиче општа квантификација у значењу клаузе или када се појачава оцена степена, везнику се додаје речца за уопштавање *год*.

- (14) Овој ће дати пара *колико год* хоће и одвести је некуд док не роди. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (15) А опет, *колико год* ме гризе савест, *толико* сам склонији да попустим наговарању оних који ми саветују да останем овде док не прође опасност од Брзана. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (16) И док су момци одводили фра Марка, Фазло се, онако запјенушен, још једном залети и удари га ногом у крста, да се фратар, *колико год* је тежак, заљуља као пласт. (ГК: И. Андрић, *У зиндану*)

Корелатив *толико* или *онолико* у главном делу није обавезан, док се корелатив у главном делу и *колико год* у зависном делу реченице узајамно искључују, пошто везник *колико год* исказује максимални, апсолутни квантитет.¹²¹

- (17) Човек хоће бар *онолико колико* си бубама дао: да се множи толико да никад не може да угине. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (18) У трену се обновио: нимало тврд и нимало уморан, постао је, као да је опет млад, *исто толико* осетљив *колико* и покретљив, *исто толико* лукав *колико* непредвидљив. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)

Употребом прилога *толико* истиче се пропорционалност количине у обе реченице.

- (19) Тада се на брегове пролије зрелост и сјај и *толико* боја *колико* их може дати сунце у плођењу са земљом, водом и ваздухом. (ГК: И. Андрић, *Мустафа Маџар*)
- (20) Тај је начин *исто толико* нетачан *колико* [је] пријатан. (ГК: И. Андрић, *Кроз Аустрију*)
- (21) Вредност тих титула је, међутим, пала за *онолико колико* и вредност аустријске круне. (ГК: И. Андрић, *Кроз Аустрију*)
- (22) Држава са својим институцијама пред њим стоји као онај љубавник у песми: Ти ми не можеш *толико* заповедати *колико* сам ја спреман да ти се покоравам! (ГК: И. Андрић, *Фашистичка револуција*)

Значење интензитета Андрић изражава и оваквим конструкцијама у којима су везници *колико* и *што* у односу синонимије (на пример, колокације типа *што ме ноге носе, што га грло носи и сл.*), уп.:

- (23) Изиђемо на мртву стражу према Млечићу, па сви дрхте и шапућу у мраку, а ја се испнем на метериз, па запјевам *што* ме грло носи, а глас у мене, бог дао, к'о зурна. (ГК: И. Андрић, *Мустафа Маџар*)

¹²¹ Мада има изузетака попут примера (15).

(24) Тек пошто су измијенили неколико ријечи, хехаја ђипи са шилтета, дрекну *што* га грло носи и поче да бије фра Марка чибуком, рукама и ногама, наизмјенце. (ГК: И. Андрић, *У зиндану*)

Овај тип реченица може бити део и фразеолошког блага српског језика, на пример: *Колико пара, толико музике*.

1.2.5. Квалификативно-компаративне реченице (с везником *како*)

Значење истоветности исказује се и реченицама с везником *како*. Начин на који се реализује радња прве предикације једнак је оном у другој предикацији. Као што се код квантификативно-компаративних реченица пореде по једнакости квантитети двеју ситуација, тако се код квалификативно-компаративних реченица по једнакости пореде квалитети двеју ситуација. Пошто квантификативно-компаративне реченице не посматрамо као посебан тип (квантитативне реченице), тако ни квалификативно-компаративне реченице не посматрамо одвојено (као начинске, односно квалификативне реченице).¹²²

- (1) Поздрављамо се, и она одлази да брине о рањеницима, исто онако *како* је пре годину дана бринула о својим првацима. (АСК: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (2) Момак се повео за својом маштом, насликао је слику онако *како* га је повукла четка у руци. (К: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (3) Можемо ли рећи: живите онако *како* ми живимо, бојте се Бога онако *како* га се ми бојимо, постите, молите се, оплемењујте своју бесмртну душу? (К: Д. Ненадић, *Доротеј*)¹²³

¹²² П. Пипер истиче њихово квалификативно значење и износи следеће тврђење: „У таквим реченицама значење степена је врло присутно, али је примарно значење начина. Примарност категоријалног значења начина у њима показује чињеница да такве реченице могу бити реплике само у дијалошком јединству с питањем које почиње упитним прилогом *Како...?*“ (Пипер 2009: 69). Начин је ту, како истиче П. Пипер, предмет поређења, основа. Кад не би било начина, не би имало шта да се пореди. Ако кажемо: *Поздрављамо се, и она одлази да САВЕШНО брине о рањеницима*, имамо начин. А када хоћемо да тај начин степенујемо, уводимо још један начин. И тек када имамо два начина, можемо приступити степеновању. Степеновање није средство да се утврди начин, он већ постоји, него да се утврди израженост дате особине, како тврди Пипер. Не постоји степен ради утврђивања начина него ради утврђивања изражености својства у датом начину који постоји пре и изван степеновања. Овакав тип има све особине релативних реченица.

¹²³ Три наведена примера могу се тумачити и као релативне реченице са формалним антецедентом, док се наредни примери могу тумачити као релативне реченице са реченичним антецедентом, онако како их тумачи С. Кордић (више о релативним реченицама уведеним прилогом *како* в. у Кордић 1995: 250–254).

- (4) Осећајући, ваљда, да је политика праве линије најбоља политика, Мусолини је још више дизао тон и бродио проти времену *како* је и *колико* је могао. (ГК: И. Андрић, *Бенито Мусолини*)

Како и *као што* обично су, али не и обавезно, истозначни (значе ‘на исти начин’) и могу се узајамно замењивати, што је још један прилог тези да су ове реченице подтип компаративних, на пример:

... и она одлази да брине о рањеницима, исто онако *како* је пре годину дана бринула о својим првацима. [→ исто онако *као што* је пре годину дана бринула о својим првацима]

...живите онако *како* ми живимо. [→ онако *као што* ми живимо]

Зависни део реченице уводи се везничком речју *како*, а када се истиче општа квантификација у значењу клаузе, она се уводи везничким изразом *како год*.

У корелацији с везничким *како* у зависној клаузи, у надређеној клаузи често се јављају *тако*, *овако* или *онако*. Као и код претходног типа и код ових реченица корелатив *тако*,¹²⁴ *онако* или (ређе, остензивно) *овако* није обавезан ако се зависни део интегрише у реченични комплекс помоћу *како*, док се корелатив у главном делу и *како год* у зависном делу реченице узајамно искључују.

- (5) „Он ми се наругао *како* ми се ниједан жив човек није наругао.“ (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)

- (6) Причало се, на пример, о куги, проклетој морији, која је још очи Кочине крајине, крајем XVIII века, а и касније, чак и после Првог устанка, у неколико наврата продирала у град и харала *како* је хтела. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)

Зависне клаузе које почињу прилогом *како* могу припадати реченицама с поредбеном клаузом или допунском клаузом, а могу припадати и зависноупитним реченицама, уп.:

- (7) Ради *како* најбоље уме.
 (8) Осећао сам *како* нешто треба предузети.
 (9) Питам се *како* то треба урадити.
 (10) Линеаризација је слободна, с тим да је код инверзије корелатив по правилу присутан, често укомпонован с градацијском партикулом за посебно истицање степена – *и*.¹²⁵

¹²⁴ Ако постоји у реченици (у случају да је зависна реченица препонирана), корелатив *тако* има демаркациону улогу и истиче пропорционалност радње у обе реченице.

¹²⁵ Ова партикула посебно истиче реч испред које стоји. Међу граматикама најтемељнији списак градацијских партикула у српском језику нуди П. Мразовић (П.

- (11) *Како* ветар дува, *тако* се ти повијаш. (К: *Свет магазин*, бр. 221)
- (12) *Како* су идеолошки ветрови дували, *тако* је и ова црква сведочила своје успоне и падове, страдање. (К: *Православље*, бр. 741)
- (13) *Како* се мењала власт *тако* су се и многи лидери у ходу престојавали и уклапали у нова политичка стремљења. (К: *Политика*, 2001)

Инверзија доприноси и истицању већег контраста између садржаја двеју пропозиција, које тако добијају већу експресивност, те их у таквом (инверзивном) облику срећемо у фразеологији, изрекама и сл., на пример *Како* сејеш, *тако* ћеш и жњети.

1.2.6. Квалификативно-компаративне реченице (с везником *какав*)

Значење једнаког степена изражености неке особине у ситуацијама које означава главни и зависни део сложене реченице имају и реченице са везником *какав*.

- (1) Личи баш на *онакав какав* прижељкују девојке у цвету младости за свој први љубавни окршај. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (2) У свим овим биографијама је Бенито Мусолини *онакав каквог* италијанске масе желе и *какав* Италији треба. (ГК: И. Андрић, *Бенито Мусолини*)
- (3) И у исти час заборавих и чичу и своју забуну, јер се преда мном указа Дубровник *онакав какав* треба да се види да би га се разумело. (ГК: И. Андрић, *Сан о граду*)
- (4) Одатле, из тог каменог белог дворишта сам први пут видио Дубровник *онакав какав* је био и морао бити. (ГК: И. Андрић, *Сан о граду*)

Такве реченице, које су с функционално-синтаксичког становишта релативне, посматране са семантичког становишта, припадају шире схваћеним квалификативно-компаративним еквативним реченицама. У њима се степен испољености онога о чему реферише главна реченица ближе одређује поређењем са садржајем зависне клаузе. И ове зависне реченице носе начинско значење, но сматрамо их подтипом компаративних, због односа поређења које успостављају са управном реченицом.

Линеаризација је слободна, што значи да се често јављају у инверзији и као такве могу се наћи у изрекама, пословицама, фразеологији, на пример: *Какав* отац, *такав* син.

Мразовић за исти појам користи термин *градуативне партикуле* – Мразовић 2009: 477).

1.2.7. Пропорционално-еквативне реченице (с везником *што*)

Пропорционалност као појава у језику подразумева једнакост, односно сразмерност интензитета, те и пропорционалне реченице означавају једнакост, истоветност, као сталност корелације у степену изражености обележја у две различите пропозиције.¹²⁶ Пропорционалне реченице су зависне реченице с везником *што*¹²⁷. Ове реченице специфичне су у односу на друге врсте поредбених реченица.

Реченице с везником *што* на почетку зависне клаузе (често с корелативним *то* у главној клаузи) садрже компаратив придева или прилога и у главној и у зависној клаузи, а показују однос између двеју радњи као директно пропорционално јачање интензитета:

- (1) *Што* је постајало извесније да Дадара и његова поворка неће стићи тога дана, људи су били све уверенији у његову снагу, његово лукавство, вештину и упорност. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (2) *Што* је Димитрије више тражио за лечење, више је света долазило, Доротејева видарска слава се брже ширила. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (3) Тај чудесни мјесец јул је као грозд, *што* се више примицао крају, бивао слађи. (ГК: И. Андрић, *Ноћ у сплитској тамници*)

¹²⁶ Термин *пропорционалне конструкције* усталио се у србистици захваљујући Милошу Ковачевићу (2003б), који ове реченице сврстава, на основу структурно-семантичких карактеристика, у посебну подврсту поредбених реченица за изражавање једнакости. Тако, он разликује поредбене реченице за једнакост, поредбене реченице за неједнакост и пропорционалне поредбене реченице. М. Ковачевић запажа да се ове реченице „слажу са чисто поредбеним реченицама по томе што се зависном клаузом у пропорционалним реченицама никад не одређује начин вршења радње основне клаузе (па су с те стране подударне с реченицама којима се обиљежава/изражава поређење по неједнакости), док су с друге стране садржаји који се пореде увијек у односу једнакости, па су по тој особини оне подударне с наведеним поредбено-начинским реченицама; заправо су подврста поредбених реченица којима се изриче једнакост“ (Ковачевић 2003б: 48). И у Силић–Прањковићевој граматичкој раздвајају се поредбене реченице по истим критеријумима, с тим што их аутори називају на основу типа поређења у њима: успоредба по једнакости, успоредба по неједнакости и, трећи тип, рашчлањене успоредне реченице (реченице кореспонденције) (Силић–Прањковић 2005: 340–341).

¹²⁷ Пипер их назива реченице са пропорционално еквативним значењем, Ковачевић пак пропорционалне реченице (*реченице директне пропорционалности*). Ковачевић, као што смо рекли, реченице овог типа издваја у посебну групу. Пропорционалне реченице дефинише као „зависносложене реченице у којима су садржаји клауза у односу пропорције, што значи да измјена степена особине изражене зависном клаузом подразумева исти степен измјене особине изражене основном клаузом“ (Ковачевић 2003б: 48).

У највећем броју примера, осим обавезне узрочно-последичне повезаности двеју предикација, пропорционалне конструкције одликује процесуалност, динамичност повезаних пропозиција и истовременост.¹²⁸

- (4) Застаде и ослухну: изгледало је као да пригушено кашље, али *што* је дуже слушао све му се чуднији чинио тај кашаљ, док се из друге ћелије јасно не разликује старачки смијех. (ГК: И. Андрић, *У зиндану*)
- (5) У ствари, *што* је Турчин бивао слабији, фра Марко се све више бринуо око њега, иако је настојао да то сакрије од других и није хтио ни сам себи да призна. (ГК: И. Андрић, *У мусафирхани*)
- (6) Начичкана зупцима и кулама у суровом камењару изгледаће им аветињски, па ће их полако, *што* време више буде одмицало, све више нагрзати страх од непознатог. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (7) Али *што* више игра, лице му, иначе ружно и смијешно, све више добива неки заносан израз. (ГК: И. Андрић, *Ноћ у Алхамбри*)
- (8) *Што* смо даље ишли према Београду, свет се купио око нас као овце на солило. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)

Из наведених примера пропорционалних реченица са редукованим везивним корелатом у основној клаузи види да се при редукацији корелата често у структури основне клаузе јавља интензификаторска лексема *све*, и то по правилу испред компаратива, указујући на повећање степена особине изражене тим компаративом. Последњи наведени пример карактеристичан је по томе што нема формално изражен компаратив у обе реченице. Компаративу у првој реченици одговара фразеолошка конструкција која има значење ‘у великој мери’.

За пропорционалне структуре карактеристична је честа употреба везника *што* у корелацији са *то* у главном делу.¹²⁹ Ако је корелатор

¹²⁸ Ипак, има и примера где, додуше ретко, одсуствује динамички аспект процеса у степену, на пример *Што је језеро мање, то је вода у њему плића* (в. и у Воротников 1999: 186–187, и 2011: 225).

¹²⁹ „Uvodeći načinsku, preciznije rečeno količinsku poredbenu rečenicu u kojoj se izražava stupnjevanje radnje proporcionalno sa stupnjevanjem radnje u nadređenoj rečenici, *što* ima sintaktičku i semantičku ulogu priloga *koliko* (npr. ...a *ŠTO* TEMPERATURA ZEMLJE VIŠE PADA, *to* će i voda prodrijeti u dublje i dublje naslage). Kao *što* zavisnoj rečenici uvedenoj pomoću *koliko* odgovara korelativ *toliko* u nadređenoj rečenici, tako u zavisnim rečenicama uvedenim pomoću *što* odgovara korelativ *to*“ (Кордић 1995: 174). Ауторка и такве реченице посматра као релативне: „Будући да реченице уведене помоћу *koliko* имају статус релативних реченица – *koliko* у њима покрива значење ‘у оној мјери у којој’ – онда и исте реченице уведене помоћу *što* имају статус релативних реченица – *što* у њима

изостављен, може се реконструисати.

- (9) Закони који владају речима постали су му занимљивији од закона који владају људима и чинило му се да *што* боље познаје понашање речи, *то* више зна и о понашању људи. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)
- (10) Око чесме гомила, *што* већа *то* и тиша: нем обруч склопљен око низама, обруч који се сужава. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)
- (11) *Што* је дуже боравио у Букурешту, *то* је Доситеј бивао суморнији, иако није изгледало да има оправдања за такво расположење. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)

Када се истиче општа квантификација у значењу клаузе, таква клауза се уводи везничким изразом *што год*.

- (12) *Што год* је постајао већи курјак, *што* је веће зло остајало по стазама куд је проходила његова смрдљива мушкост, за њега су се, као крпељи за живинче, качили јауди, мекушци, болешљивци, страшљивци, сви они који нису имали храбрости да искораче из своје јадне обамрлости, већ су пребивали васцели свој живот у измешаној збrcи бола, кајања, очаја, ружне грешне насладе, ужаса и гађења. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)

Пропорционалним реченицама сматрамо зависносложене реченице у којима су садржаји клауза у односу пропорције, што значи да измена степенa особине изражене зависном клаузом подразумева исти степен измене особине изражене основном клаузом. Сличне дефиниције пропорционалних реченица дају се готово у свим руским и немачким граматикама (нпр. в. Дудина 2003: 33). Формални показатељи пропорционалног значења јесу присуство компаративних облика придева или прилога и у главној и у зависној реченици.

Карактеристична је појава компаратива придева или прилога у предикату и главног и зависног дела и они су први и директни показатељи пропорционалног значења. У предикатима таквих реченица обично су глаголи несвршеног вида. Од избора лексичког садржаја зависи да ли таква сложена реченице значи корелацију сразмерности у степену изражености истог обележја, и тада је и у главном и зависном делу иста лексема, или су то лексеме сличног значења, или значи корелацију сразмерности у степену изражености различитих обележја, на пример количине и интензитета, или квантитета и квалитета.

Што се пак распореда управне и упоредне реченице тиче, за разлику од претходно разматраних типова компаративних реченица,

također pokriva značenje 'у оној мјери у којој'“ (Кордић 1995: 175).

за пропорционалне реченице најуобичајенија је препозиција зависне клаузе. Могућа је и њена интерполација у структуру основне, али је то ретко и мање обично.

Пропорционалне сложене реченице изразито су структурно паралелне: прво на формалном плану, јер везнику зависне клаузе одговара експлицирани или подразумевани заменички или заменичкоприлошки корелат у структури основне, а и по томе што компаратив прилога или придева из једне клаузе налази свој морфолошки еквивалент у другој клаузи. Друго, пропорционалне реченице увек се реализују као једнострукосложене дводелне реченице, јер у њима или садржај једне зависне клаузе успоставља пропорционалну релацију са садржајем основне, или пак садржај блока координираних зависних клауза успоставља пропорционални однос са садржајем једне или блока координираних клауза у позицији основне клаузе.

А пропорционални садржај између клауза, зависно од тога у каквом односу пропорционалности стоје компаративне лексеме у основној и зависној клаузи, може бити двојак: *директно пропорционалан* или *обрнуто пропорционалан*. Значење директне пропорционалности имају реченице у којима се за степен увећања (интензификације/појачавања) особине (изражене компаративним обликом лексеме) у једној клаузи увећава и степен особине (изражене такође компаративом прилога или придева) у другој клаузи; или се пак за степен умањења особине у једној клаузи умањује и степен особине у другој клаузи.

Други показатељ пропорционалног односа јесу везници. Мишљења лингвиста о везницима се разликују. Предраг Пипер наводи да је везник ових реченица зависни везник *што*, који може имати корелатив *то* у главном делу сложене реченице (Пипер 2009: 70), док Милош Ковачевић као формално обележје пропорционалних реченица (поред обавезних компаратива у обе реченице) наводи сложене везничке изразе за које каже да су специфични корелативни везници настали од заменичко-упућивачких речи – заменица и заменичких прилога, на пример: *што... то, уколико... утолико, како... тако, колико... толико* и др. (Ковачевић 2003б: 45–52). Неједнакост делова тако претпостављеног везника, тј. разлика структурно-семантичке важности између тих делова,¹³⁰ могућност изостављања корелативног елемента главне реченице или могућност његове замене интензификаторском лексемом *све*, као и велики број таквих формалних модела¹³¹ наводе нас

¹³⁰ Корелативни елемент зависне клаузе је обавезан, док је корелативни елемент управне реченице факултативан.

¹³¹ М. Ковачевић региструје чак 25 таквих модела (Ковачевић 2003б: 54).

на закључак да би требало ипак издвојити типичан везник или типичне везнике који су карактеристични за такву врсту односа, што би у овом случају представљао везник *што*, који уводи зависну реченицу пропорционалног значења и, евентуално следећи по фреквенцији, везник *уколико* са могућим корелатором *утолико*.¹³² Остали везници које наводи Ковачевић по правилу упућују на друге врсте односа, али *уколико* се у таквим реченицама јавља компаратив у обе предикације, и такве реченице се могу уврстити у пропорционалне јер компаративи упућују на постојање пропорционалног односа.

- (13) Не потребују здрави лекара већ болесни а *што* је болест тежа, и лекар је потребнији; и *што* је болест тежа, већа је заслуга лекарова када болесног излечи. (Радослав Петковић, *Судбина и коментари*: 134)
- (14) Ако ви имате веће учешће машина, већи број јединица, оне онда раде мање и просто је логика да са већом понудом имате и мању цену, при чему су те цене и даље биле много, много мање него какве су цене у рецимо „Београд путу”, јер сте просто неке репере узимали... (*Инсајдер*, 14. 2)¹³³

Уместо корелативног пара *што... то* може се употребити *уколико... утолико*, а такве реченице су по значењу прелазни случајеви између компаративних и условних реченица.

- (1) *Уколико* се више придржава тих колективних норми, *утолико* више он и губи осећај личне одговорности и моралности. (К: Нин 2002)
- (2) Сваки корак одзвањао је троструко, и Бајкић, не дајући себи рачуна, пође на прстима. *Уколико* се више удаљавао, *утолико* је жамор из гомиле постајао неразговорнији. (К: Бранимир Ћосић, *Кроз књиге и књижевност*)
- (3) Гледали су ћутећи, као и Бајкић, како се она група полако приближава. *Уколико* су се ближе примицали, *утолико* су ликови постајали јаснији и одређенији. Бајкића одједном штрекну под грудима. (К: Бранимир Ћосић, *Кроз књиге и књижевност*)
- (4) *Уколико* је температура ваздуха виша, *утолико* је и испаравање брже и јаче, и обратно – са опадањем температуре смањује се и јачина испаравања (К: М. Милошевић, *Географија за 5. разред основне школе*)
- (5) *Уколико* се у чоколаду ставља више млека, масла, слатке павлаке, *утолико* је чоколада бољег квалитета. (К: С. П. Марковић, *Велики народни кувар*)

¹³² Мада би такве реченице биле на граници између пропорционалних и условних реченица.

¹³³ Ова реченица, на пример, представља семантички пропорционалну реченицу, али не и формално.

- (6) Код ћурке треба обратити пажњу на љуске на ногама. *Уколико* су ове љуске веће и рапавије *утолико* је ћурка старија. (К: С. П. Марковић, *Велики народни кувар*)

У литератури се сматра да се између корелатора, тј. структурних делова корелативног пропорционалног везника, успоставља катафоричко-анафорички однос (в. Вукојевић 1998: 137, Силић–Прањковић 2005: 332). У пропорционалним реченицама, међутим, не остварује се типичан катафоричко-анафорички однос између корелативних делова везника. Наиме, корелатори никада не стоје у контактном положају, тј. никада се не остварује структурна верзија сложене реченице у којој би везивни елемент зависне клаузе долазио непосредно иза катафорског корелата у основној клаузи, него су елементи корелативног пропорционалног везника увек у дистактном положају.

Утицај негације на компаративно-еквативне реченице. Уколико је негиран предикат главне реченице у сложеној реченици с поредбеном клаузом, главна реченица и клауза биће у диферентивном односу.

- (1) Ништа није било онако *како* сам замишљао. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (2) По Петровићу, све то не беше баш, баш толико сјајно, не барем у оној мери *како* је ту ствар сагледавао Учитељ. (К: *Политика*, 2001)
- (3) Међутим, није било баш све тако црно, *како* се могло учинити у први мах, јер је од надлежних добио званичну препоруку да заврши редовно школовање. (К: *Политика*, 2001)
- (4) ... треба се борити, да увек буде веселије, па и када је весело и много боље, а када није баш све *како* треба, никада се не треба предавати, мирити са лошом судбином; увек треба веровати и надати се. (К: *Политика*, 2002)
- (5) Крали смо и кокошке, јер ништа се не сврши онако *како* је почело... (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (6) Тек данас сам схватио да је рат ужасан, да у њему нема никакве лепоте *како* сам до сада мислио. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (7) ... Срби да се боре за Русе, који ни из далека нису мобилисали онолико *колико* се то прича; јер да су јачи не би морали да се пребацују са Карпата према Варшави. (К: *Политика*, 2001)
- (8) Не спорим да смо их користили, али ни приближно онолико *колико* се о томе причало и прича. (К: *Политика*, 2000)
- (9) Долазио сам ту много пута и раније и доцније, али ми се никада вода није учинила тако бистром и топлим *као* тога дана. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)

- (10) Не, он је био прост човек, простих назора и разветних мисли, није био мрк и натуштен, њега није *као* Димитрија водио оштри ум који тако често скреће изван дозвољеног и светог у недођин и тмину. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)

У главној предикатској јединици диферентивних реченица може бити корелатив *толико*, *тако* или *онолико*. У таквим реченицама најчешће се употребљава корелатив *толико*. Корелатив *тако* у таквим реченицама обично се може употребити у истој функцији као *толико*, али је обичнији онда када зависна реченица почиње са *како*, мада се може појавити и када зависна реченица почиње са *као*. Корелатив *онолико* означава извесну врсту удаљености особине која се степенује зависном клаузом.

Поређење примера без корелатива у надређеној клаузи и примера са корелативом *толико*, *тако* или *онолико* у надређеној клаузи показује да диферентивне реченице са корелативима у надређеној клаузи наглашавају однос који постоји између надређене предикатске јединице и њене одредбе степенa у зависној клаузи.

Употреба зависне клаузе с везничким прилогом *колико* испред надређене предикатске јединице у неким случајевима је могућна.¹³⁴

С друге стране, кад обе реченице имају негирани предикат, значење је еквативно.¹³⁵

- (11) Храбримо се да Дучић и то боље зна од икога и да никад не би дошао да то није истина, *као што* није хтео да дође протеклих 57 година. (К: *Политика*, 2002)
- (12) Онда Петар види како се са Стојана свлачи она скрама умора и како га већ гледа неко налик на вука; и Стојан каже, благо, да је нашао ћуп са златницима и хтео да их подели са њим, Петром, али да сад види да нема с ким да дели златнике *као што* нема с ким да буде ни побратим, јер тај што иде уз њега и није човек. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)
- (13) Више није знала да ли су Милошеви интереси исто што и интереси других Обреновића, *као што* није знала у којој јој је мери непријатељ тај човек који јој је некада био пријатељ. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)

¹³⁴ На пример, када *колико* истиче висок интензитет особине у предикату зависне клаузе, али је у таквим реченицама у првом плану узрочни однос, у којем је висок степен особине која се износи зависном клаузом узрок ситуације која се износи надређеном предикатском јединицом.

¹³⁵ Ковачевић 2004.

Неке конструкције (најчешће су то оне с везником *као*) чији везник упућује на поредбено значење не поседују значење компаративности, већ имају нека друга значења, на пример, временско или означавају нечије занимање, односно функцију. Како неки истраживачи поредбених конструкција¹³⁶ показују и доказују, често конструкције с поредбеном речцом *као* нису кондензатори развијених поредбених реченичних структура, него имају друга значења.¹³⁷ Најчешћа значења која се изражавају овим конструкцијама јесу занимање, звање, статус, својство неког именског појма, односно субјекта (пример 15, 16, 17).

Занимљиви су примери такозване таксономске карактеризације, тј., конструкције са значењем карактеристичне особине, нпр:

(14) С годинама сви су већ почели да гледају на мене *као* на удавачу.

Особеност јединица таксономске карактеризације је у томе што је именица представљена хиперонимом, који истиче значајну особину неког лица: професионалну, социјалну и слично.

Занимање или статус изражени поредбеном конструкцијом могу бити ограничени на неко доба, односно фазу живота;¹³⁸ у примеру (19) долази до спајања два значења: поредбеног и временског, и та појава је честа у сложеним реченицама с поредбеном клаузом. За њу су карактеристични везнички изрази *као кад*, *као док*, *као ако* и др.

(15) Ја сам свима био познат *као комуниста*. (К: *Политика*, 2001)

(16) По завршетку играчке каријере он је сачувао све додирне тачке са кошарком. *Као генерални директор* београдског „Сајма“ он се ни тренутак није двоумио... (К: *Политика*, 2001)

(17) *Као* особи од великог поверења на саудијском Двору, Осами бин Ладену поверена је 1980. важна мисија (К: Ђорђе Богданов, „САД и исламски радикализам“, *Политика*, 1998)

(18) Сви заједно су због најезде усташа прешли у Београд. У Новом Саду је још *као дечак* почео да се бави спортом. Тениска игра потпуно га је обузела. (К: *Политика*, 2001)

¹³⁶ Овим конструкцијама најтемељније су се бавили Војислав Илић (1981), Владислава Ружић (Петровић 1976) и, касније, Андријана Варју (2008). О томе в. и у Девјатова (2010: 120–128).

¹³⁷ У функцији прагматичког маркера *као* има процедурално значење које може да утиче на услове истинитости исказа у коме се јавља. *Као* у функцији прагматичког маркера у исказ уноси различита значења (апроксимативност, минимизацију и оклевање, изражавање сумње, ироније и негативног става), међу којима није поредбено у смислу у којем ми посматрамо поређење (Мишковић 2003).

¹³⁸ Илић 1981: 353, Варју 2008: 117.

- (19) *Као кад* је био млад, тако је био нестрпљив да полети, али је чекао.
(АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)

У неким случајевима конструкције с поредбеном речцом *као* могу имати и значење ‘у облику’, ‘у виду’ као што је то у наредном примеру:

- (20) После песме и шале настају озбиљни разговори, дискусије. Чудне су те дискусије, ти разговори. *Као* предавања, *као* школа. За мене је то све ново. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

где значење конструкције није ‘дискусије су чудне као што је чудно предавање или школа’ већ ‘дискусије су чудне зато што су у облику / форми / виду предавања, тј. школе’.

Или наредни пример:

- (21) Једно ми није јасно: траваре сам обично познавао *као* старије људе, махом старце. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*) ← ‘познавао сам траваре који су обично стари људи’.

Међу овим конструкцијама има и оних са значењем намене, на пример:

- (22) Кисело млеко је веома здраво кад се једе само за себе или као додатак разним јелима. Оно понекад служи *као* скоро једина исхрана оним лицима која пате од извесних цревних болести.¹³⁹ (К: С. П. Марковић, *Велики народни кувар*)

Има и таквих које изражавају привидност, причињавање, приближност, и оне често могу бити делимично фразеологизоване (на пример *као бајаги*):

- (23) Ибера, претенциозног, испразног, *као бајаги* успелог, научника, у пози надређености, мушкарчину која сопствену глупост утапа у ограниченост своје брбљиве, али душевне жене, са прихватљивом и одмереном подругљивошћу, тумачи Феђа Стојановић. (К: *Политика*, 2001)
- (24) Баш као Рјепин, боравим сам у стану пријатеља. Ништа не радим. *Као бајаги*, одмарам се, мада не знам од чега се одмарам кад ни у Београду ништа не радим. (Г. Ћирјанић, *Оно што одувек желиш*, 14)

Ове конструкције су, по правилу, синтагматске, а не реченичне, па се поставља питање оправданости њихова разматрања у раду. Сматрамо, међутим, да је корисно дати преглед њихових

¹³⁹ У оваквим сложеним конструкцијама поредбена структура функционише као допуна непунозначном глаголу *служити*, *послужити* и сл.

значења и показати да оне нису кондензатори развијених поредбених реченичних структура, него имају друга, своја значења, а да им је управо та немогућност развијања у поредбену клаузу основна формална карактеристика. Све друге конструкције с везником *као*, које носе поредбено значење, могу се трансформисати у зависне поредбене клаузе.

Постоје и неки гранични случајеви код којих је тешко утврдити да ли је реч о поредбеним или непоредбеним конструкцијама. Постоје три таква типа.

Тип 1: Нико не даје добре савете *као што* даје мајка.

Тип 2: Учитељица је волела мирну и послушну децу, а овакву *као што* сам ја није хтела да узме у одбрану чак и ако су у праву.

Тип 3: Нестабилна друштвена ситуација условила је такве вредности *као што* су власт, новац, сила.

У типу 1 исказано је значење искључивости. Ту се пореде две ситуације, с циљем истицања једне уз изражавање суперлативног односа: *мајка даје најбоље савете*.

У типу 2 поређењем се издваја типични представник класе: *деца попут мене*.

У типу 3, међутим, поређења нема. Ту је реч о везнику који има функцију сегментирања неке класе појава, па је та конструкција у ствари допунска.

У систему сложених реченица српског језика постоје сложене реченице са променљивим редоследом предикатских јединица и сложене реченице с непроменљивим редоследом предикатских јединица, односно сложене реченице слободне и чврсте структуре. Непроменљивост редоследа предикатских јединица може имати граматички узрок, или узрок непроменљивости редоследа предикатских јединица може бити значењски.

Ред реченица у сложеној реченици с поредбеном клаузом може бити различит, честа је инверзија, а честе су и уметнуте поредбене реченице, на пример:

- (25) *Као да* први пут удише ваздух, дечак је викнуо и тај узвик се брзо истрошио под пролећним облацима. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)
- (26) *Као да* је погодио шта је помислила, Милош се насмешио нежно, врло нежно и отишао.... (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)
- (27) *Као да* очекује нешто изузетно, Љубица је од јутра била на опрезу. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)

- (28) Бора Станковић и данас неумољиво, *као што* је то чинио много година уназад, упозорава да се не сме живети од прошлости. (К: *Политика*, 2002)
- (29) Устао је пре свитања и отишао ваљда да трага, *као и* обично, за биљем. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)

Као што илуструју примери, редослед у сложеној реченици с поредбеном клаузом може бити променљив, једина обавезна линеаризација је код пропорционалних реченица, где је зависна у препозицији, и код последичних (које нису примарно компаративне), што ће бити показано у наставку текста, где је зависна у постпозицији у односу на главну реченицу. Примери из корпуса приказали су да и интерпункцијска решења могу бити разноврсна када је у питању уобичајени ред реченица, док су инверзна и уметнута поредбена клауза обавезно одвојене запетом од независне реченице. Позиција компаративне клаузе зависи од тематско-рематске структуре исказа, као и од присуства нијанси других значења у тако формираној сложеној реченици (в. Дудина 2003: 53–54).

Поредбене реченице често могу бити **парцелати**,¹⁴⁰ на пример:

- (30) Сутрадан изводе Василију Костић и мене у двориште. Сунце пече неподношљиво. *Као* жеравица. Италијани полегали потрбушке у хладу винове лозе и уперили пушкомитраље у нас. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (31) Перем, бришем, окрећем га на страну и пуштам лагано да се исцеди сав гној. *Као да* се сва утроба растопила. А онда, купам га готово целог хиперманганом. И трбух и слабине. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (32) Стравичне су и непријатне. *Као* авети. Кад би бар мировале. Већ је дубока ноћ. Рањеници ћуте, али нико од њих не спава. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (33) А жене, чудне! *Као да* су нове, непознате. Скривају Тању. Гурају је иза нас и заклањају од Италијана. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (34) Да загрми његов глас и испуни кућу као синоћ, прексиноћ. *Као* оне прве вечери. Не, вечерас је шкрт. Говори само о ситуацији на терену. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (35) Говорила је некако посебно, што је чинило изузетно привлачном. *Као да* говори кроз стиснуте зубе, а речи су ипак остајале увек развојетне... (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (36) Невољко јој врати руку натраг, и груби крајеви широких рукава

¹⁴⁰ Види поглавље IV.

сељачке кошуље пређоше му преко лица. *Као да* га струја удари. Прођоше га жмарци кроз до стопала. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

- (37) Бистрој девојци није било тешко да савлада текст и глуму. *Као да* се родила на позорници. Тако наша Ната поче да плени симпатије на сваком кораку. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (38) Врата се отворише а на улазу застаде Стево. *Као* скамењен. На њему лепо, уредно и чисто сељачко одело. Умивен. Обријан. Делује свечано. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (39) На земљи леже једна поред друге Роса и Мила. Нису ни крваве. *Као да* спавају једна поред друге. Застадосмо у ставу мирно. Партизанским поздравом одадосмо пошту. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Појава парцелације у највећој мери зависи од стила писца који је користи као ефектно стилско средство.¹⁴¹

Вишекратно сложена реченица је сложена реченица с више предикатских јединица (= полипредикатска синтаксичка структура). Вишекратно сложена реченица се по степену сложености налази између двократно сложених реченица и сложенијих, текстуалних структура. Вишекратно сложена реченица са више поредбених реченица:

- (40) И Милош је то знао, али *као да* није марио; *као да* више није могао, не другима, то и није чинио, него ни себи да призна промашај... (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)
- (41) У њему и јесте било нечег змајевског: сав јак, био је тако лаког хода *као да* га носе велика крила; глас му се далеко чуо а покрет му је био нагао *као да* ће се Васа увек устремљен ка даљинама, у тај час дићи са земље. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)
- (42) Даћу ти *колико* хоћеш, све, *колико* имам, *колико* можеш да понесеш. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)

Прелазни облици између просте реченице и сложене реченице су доста разноврсни. Они обухватају све оне случајеве синтаксичке деривације када се неки део просте реченице може развити у клаузу (чиме се проста реченица преобликује у сложену), и обратно – када се нека клауза може преобликовати у део просте реченице који формално нема предикатски израз мада садржи значење предиката. То је најчешће тзв. мала клауза – именичка синтагма која се може развити у клаузу.

¹⁴¹ Као што се види кроз примере једног аутора (С. Божовић), који врло често то средство раби.

- (43) Очи влажне, усијане, *као да* трепере, *као* жеравице. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*) [→*као да су жеравице*]
- (44) Долазио сам ту много пута и раније и доцније, али ми се никада вода није учинила тако бистром и топлом *као* тога дана. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*) [→*као што је била тога дана*]

Иако сваком граматичком предикату у формалној структури сложене реченице одговара један семантички предикат у њеној пропозицији (= значењској структури), па је у том погледу однос између формалне и семантичке структуре сложене реченице симетричан, понекад је тај однос асиметричан, јер у неким случајевима семантички предикат може остати неисказан, и тада је у тој реченици граматичких предиката мање него семантичких предиката.

Поредбене реченице неретко су, у ствари, **фразеологизоване конструкције** (или устаљени изрази).

- (45) Из торбице извади пакет са две меке бенкице и осам белих *као* снег пеленица. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (46) Два омања прозора, али пристојна и светла, застакљена и очишћена. Доле под, жут *као* лимун. Све беспрекорно чисто. Испод нас стаја. Брзо приступам послу. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (47) Уместо ње, на вратима се појави „политички“. Обријан, дотеран, леп *као* бог. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (48) Угледах Росу и једну њену другарицу. Застадох *као* укопан. Оне ме не виде, а ја немам храбрости да направим још корак-два и да им се окажем. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

У таквим примерима поредбене конструкције реферишу о карактеристичној појединости, особини субјекта, која се изражава најчешће помоћу компаративних фразеологизама попут ових.¹⁴²

- (49) Бога ми плаћали су. *Колико* пара, *толико* музике. Било је и музике и пара. Било је добро време и добро се живело. (К: *Политика*, 2001)

¹⁴² Више о фразеологији и степену у поглављу V.

1.3. Сложене реченице с консекутивном клаузом

Иако припадају периферији семантичке категорије степена, за сложене реченице са значењем степена и интензитета у којима се налази клауза последичног значења, може се рећи да изражавају својеврсно значење еквативности.¹⁴³ Осврнули бисмо се на оно што о њима каже П. Пипер. Он зависне клаузе у оквиру тако структуриране зависносложене реченице назива начинским: „Значење сразмерности интензитета карактеристично је и за сложене реченице типа *Радио је тако да се разболео*, које обавештавају да је интензитет односа о којем реферише главни члан сложене реченице једнак интензитету односа о којем реферише начинска клауза. Да у њима претеже начинско значење, показује чињеница да се такве реченице могу појавити у дијалошком јединству само с таквом упитном реченицом која почиње заменичким прилогом *Како...?*“¹⁴⁴ Несумњиво, ове реченице поседују значење начина, међутим, оно што је важније (а то и, уосталом, Пипер истиче) јесте да оне пре свега изражавају интензитет, квантификацију, али у крајњем резултату – и последицу. Ове реченице налазе се на пресеку значења квалификације и квантификације, с тим да у овим реченицама (тј. реченицама типа *тако да*, *толико да* и сл. у којима се изражава степеновање) преовладава квантитативно-квалитативни аспект, тј. значење степена, односно мере. Начинске и последичне реченице с везником *да* и корелативом *тако* управо се разликују по критеријуму интензификације. Наводимо пример који Пипер користи: *Радио је тако да се разболео*. У тој реченици значење мере и интензитета преузима примат у односу на начински аспект. Та реченица не може примарно бити начинска управо због могућности интензификације: *тако* је у служби интензификатора, а не модификатора.¹⁴⁴ Модификатор *тако* у реченици може модификовати придеве, прилоге, глаголе и у овом типу реченица изражава висок степен

¹⁴³ В. ниже.

¹⁴⁴ Вукојевић (2008) у начинске убраја само оне реченице где је *тако* модификатор, а никако интензификатор, на пример: *Села је тако да може пазити на њих* или *Напротив, мени су људи и кад ми приђу, приђу ми тако да ми дају подршку* (Инсајдер 17. 1. 2011). Сматрамо да и последичне реченице (оне са значењем мере и интензитета) имају компоненту начина и да оне представљају прелазне случајеве између последичних и начинских реченица. У разним дефиницијама последичних реченица, а овде ћемо навести ону из граматике Станојчић–Поповић, наведено је да последичне реченице имају квалитативно значење (у ширем смислу): „*Последичне* или *консекутивне* реченице су зависне реченице којима се карактерише начин реализовања неке ситуације или пак квалитет или степен неке особине или појаве тиме што се исказује шта је последица тога. [...] Важно је схватити да се зависном последичном реченицом последица не износи као засебна појава, него као појава која карактерише компоненту више реченице. Зато су и последичне реченице једна врста начинских реченица“ (Станојчић–Поповић 2008: 333).

квалификације придева, прилога или глагола који модификује и уводи зависну реченицу у којој се изражава последица тако високог степена. Таква последица увек има валоризацијско значење. У таквим реченицама увек се може експлицирати (уколико није експлициран) имплицитни прилог, док у начинским реченицама с везником *тако да* није могуће уврстити никакав прилог валоризацијског значења (Вукојевић 2008: 404), на пример: И, тада, у очајању до горке истине доћи, да свака држава треба да се спреми за рат *тако*, (sic!) *да* нема оскудице ни у чему, па ни у лекарима. (К: *Политика*, 2001) или Обесили су га *тако да* су га у сваком тренутку могли видети из постеље (К: М. Капор, *Зое*). Дакле, *Радио је тако (вредно, пуно, много, у тој мери и сл.) да се разболео*. Важно је и из каквог аспекта, из које перспективе посматрамо дату реченицу. Уколико је у фокусу последица (реална или хипотетичка) тако великог интензитета или високог степена ситуације или појма, реч је о последичним реченицама, али ако је у фокусу интензитет или степен који је управо окарактерисан као последица, примарно је значење степена. С тим да напомињемо да не треба искључивати начинско значење из овог типа реченица.¹⁴⁵ Начинске реченице без компоненте степена не улазе у ово истраживање.

И Вукојевић разматра статус таквих реченица, прикључујући их последичнима: „Naravno da ima puno razloga, sintaktičkih i semantičkih, da se one rečenice koje se u literaturi najčešće nazivlju kakvoćno- -posljedičnima i količinsko-posljedičnima nazovu stupanjским rečenicama, ali mislimo da postoji i jedan veoma snažan, odlučan razlog da one ipak ostanu u okviru posljedičnih rečenica, kao njihov stupanjско-semantički podtip. To je onaj razlog i onaj kriterij prema kojemu se zavisnosložene rečenice upravo određuju, tj. imenuju prema naravi (semantičkoj) svoje zavisne surečenice. A zavisnom surečenicom eventualnih stupanjских rečenica upravo se izriče posljedica do koje dovodi stupanj kakvoće ili mjera količine svojstva ili radnje izražene glavnom surečenicom” (Вукојевић 2008: 8), што, укратко, значи да пре главна реченица указује на интензитет односно степен, а не зависна. Категорија степена у сложеној реченици с последичном клаузом читава се на специфичан начин. Степен у њима постоји и исказан је интензитетом вршења радње (у главној реченици) која доводи до одређене последице (у зависној последичној клаузи). Дакле, степен у реченици је интензитет вршења радње. Када је реч о еквативном односу који се формира између главне и зависне реченице, ту није реч о једнакости степена у обе реченице (као што је то, на пример, код поредбених реченица) и не може се рећи да је узрок једнак последици или обрнуто, него сматрамо да су узрок и последица еквивалентни: степен (интензи-

¹⁴⁵ Више о систему начинских реченица в. у Николић 2011а и 2011б.

тет) исказан управном реченицом одговара последици исказаној зависном клаузом. Интензитету у управној предикацији одговара последица у зависној, а и тај однос успостављен је на основу поређења, и то поређења по једнакости. Може се рећи да су корелатив у главној реченици (тако, толико и др.) и последична клауза у еквативном односу, уп.:

А ваљда да би изразио своје мишљење, о женама, и браку, залупи врата, *тако, да се све тресло*. (К: М. Црњански, *Сеобе 2*) → *тако* = ‘јак’ = да се све тресло

У раду се нећемо бавити свим подтиповима последичних реченица, већ само онима у којима се препознаје значење степена¹⁴⁶. У првом реду то су последичне реченице квантификативно-квалификативног типа.

Последичне реченице квантификативно-квалификативног типа карактеристичне су по везнику *да* који је компонован са корелативима (корелативним модификаторима, односно заменичким и прилошким интензификаторима) *тако, толико, такав, толики* и сл. У овом типу реченица могуће је да корелатив буде изостављен¹⁴⁷ или да буде замењен конструкцијама *до те мере, у тој мери, до тог степена* и сл.

Као и код других типова реченица којима смо се бавили, и код последичних реченица можемо успоставити разлику на основу рестриктивности, тј. рашчлањености, што значи да последичне реченице могу као, на пример, поредбене или релативне бити рашчлањене или нерашчлањене структуре.

Последичне реченице имају још сличности са поредбеним реченицама. Једна од њих је могућност интензификације. И поредбене и последичне реченице могу садржати значење интензификације.

¹⁴⁶ Према Вукојевићевој класификацији ту би спадале реченице квантитативно-квалитативне или, како их он назива, количинско-каквоћне семантике (на пример: *Викао је да се све тресло*), затим реченице непримереног узрока: реченице прекомерног узрока (на пример: *Имам превише посла да бих сада могао с вама разговарати*) и реченице недовољног (недостатног) узрока (на пример: *То није било довољно да би се њој приписала заслуга за теорију релативности*). Реченице непримереног узрока тумачене су у поглављу *Експресивне реченице* (в. стр. 146–152).

¹⁴⁷ Тако нешто није могуће у реченицама којима се изражава степен и које садрже везник *да* а припадају експресивним и екцептивним конструкцијама (в. стр. 143–147). Овде спомињемо експресивне и екцептивне реченице због тога што те реченице Ј. Вукојевић тумачи као последичне и, поредећи по разлици у присутности, односно обавезности корелатива, смешта их у један или други тип квантификативно-квалитативних последичних реченица. „Kod rečenica prekomjernog, nedostatnog i dostatnog uzroka korelatori *dovoljno, dosta, previše* i sl. uvijek su eksplicirani. U tim rečenicama, kao ni u drugim rečenicama kojima se leksičkim modifikatorima izražava stupanj ili količina potrebna da se izazove posljedica, nije moguće uvrstiti drugi kvantifikator. Oni, ti korelatori, jasno, jednoznačno i izravno određuju potrebnu količinu čega da bi se ostvarila očekivana i nužna posljedica“ (Вукојевић 2008: 253).

1.3.1. Консекутивно-квалификативне реченице (с везником *да* и корелативом *тако*)

Корелативни интензификатор *тако*¹⁴⁸ модификује придеве, прилоге и глаголе најчешће у значењу *веома*, *јак* и сл. Последичне реченице с овим интензификатором квантификују степен величине или јачине узрока који изазива одређену последицу и тај узрок означавају (најчешће) као велик, на пример:

- (1) Судија му броји, а ја се мислим: ако се сад не преда, *тако* ћу га изма-
сакрирати *да* га ни рођена мајка неће познати. (К: Д. Михаиловић,
Кад су цветале тикве)

Када модификује придеве и прилоге, *тако* је у значењу ‘веома висок степен’, те је заменљиво прилозима *јак*, *веома* и сл. На пример:

- (2) Писак озебле и гладне деце је *тако* болан, *да* продире кроз све поре
и урања у срце. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

1.3.2. Консекутивно-квалификативне реченице (с везником *да* и корелативом *такав*)

За ове реченице карактеристична је употреба везника *да* у комбинацији са придевском заменицом *такав* (*таква*, *такво*), која модификује именицу која узрокује последицу, на пример:

- (1) Трећи Протић – Стојан, наш колега сада у пензији, спортски је новинар чија је каријера била *таква да* би морали да му позавиде многи који се баве такозваним озбиљним новинарством. (К: *Илустрована политика*)
- (2) Разуме се да мој утицај на Тита није био *такав да* бих се ја могао наћи први на листи оних који су се супротстављали тој политици. (К: *Политика*, 2002)
- (3) Лидија каже да није била у браку који је био *такав да* више никада не би пожелела да се поново уда. (К: *Политика*, 2002)

Чак иако именице нису подложне степеновању, тј. немају могућност интензификације, *такав* се може заменити аналогним количинским, односно начинским прилозима *толико* и *тако*, на пример:

¹⁴⁸ У овом типу последичних реченица посматраћемо само оне где је *тако* модификатор степена, односно интензификатор. Реченице у којима *тако* представља валоризацијски модификатор, односно оне реченице које не изражавају степен не улазе у истраживање.

Трећи Протић – Стојан, наш колега сада у пензији, спортски је новинар чија је каријера била *таква да* би морали да му позавиде многи који се баве такозваним озбиљним новинарством. [← *толико/тако* успешна]

Разуме се да мој утицај на Тита није био *такав да* бих се ја могао наћи први на листи оних који су се супротстављали тој политици. [← *толико/тако* велики]

Лидија каже да није била у браку који је био *такав да* више никада не би пожелела да се поново уда. [← *толико/тако* лош]

Иако нису подложне степеновању, интензификатор *такав* модификује именице (и именске синтагме) интензивирањем њихових особина које се могу закључити из контекста.¹⁴⁹

(4) А знање је *такво да* се – диже коса на глави. Тек је свака десета жена знала да одреди плодне дане. (К: *Нин*, 2002) [← *толико/тако* лоше, на тако ниском нивоу]

А ако је реч о именицама које су подложне степеновању, *такав* интензификује одговарајућу особину именице, уп.:

(5) Тада је у школи настала *таква* дрека *да* се моја мати била уплашила, а наша кућа је баш преко пута школе. (К: *Даница*, 1995)

(6) Притисак Брисела је *такав да* власт која се сагласи да је тај притисак оправдан, сама после сноси последице пред својим бирачима (К: *Нин*, 2002)

(7) Његов углед је – већ годинама *такав да* себи може да приушти много тога... (К: *Политика*, 2000)

(8) Отуд *таква* сигурност *да* ћемо, већ у јануару идуће године, постати специјални гост Савета Европе – упитали смо. (К: *Политика*, 2000)

(9) Истовремено неажурност судства у њему је *таква да* смо добили на тоне примедби. (К: *Политика*, 2000)

(10) Нећемо погрешити ако кажемо да у писању и промени сложених скраћеница по падежима влада *такав* неред *да* је то неприхватљиво. (К: *Језик данас*)

(11) Она, каже, живи у стану рођака, он у родитељском а примања су *таква да* би плаћање кирије још више загорчало живот. (К: *Политика*, 2000)

¹⁴⁹ У случају адјективних именица, значење је прозирније, на пример: *Она је таква лепотица, да јој нема равне* и сл. Или када се ради о именици која означава човека са истакнутом особином, на пример: *Он је такав лажов, да се то не може поднети*, или *А ја нешто немам утисак да је ово таква риба да бисмо због ње морали да се крвимо* (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*). Ове реченице имају изузетну прагматичку вредност и обележје су разговорног, неформалног стила, веома су емоционално и субјективно обележене.

(12) Цена струје је и даље *таква* да чува социјални мир. (К: *Политика*, 2001)¹⁵⁰

(13) И тада је дистрибутерима речено да је цена *таква* да се не може поднети. (К: *Политика*, 2001)

Највећи је број примера са апстрактним именицама, којима последична реченица служи као допуна.

1.3.3. Консекутивно-квантификативне реченице (с везником *да* и корелативом *толики*)

Као интензификатор заменички придев *толики* стоји уз именице које подносе ступањску модификацију, уп.:

(1) Мени је познато да е-маил као начин комуникације постоји али му не поклањам ни *толики* значај *да* сам отворио лични налог код провајдера већ се ослањам на јавне, бесплатне сервисе. (К: *Ебит*, 2002)

(2) Имају све, богу хвала, кад видим да се патике поцепају, ја им купујем, па нисам ја *толики* кретен *да* ми дете иде поцепано, али да се разбацују паре нема потребе. (К: *Илустрована политика*)

(3) Испуни га *толика* радост *да* поче скакутати. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*),

а као квантификатор уз именице које такву модификацију не подносе.

(4) Врата и прозори су задихтовани гумом. У соби отров. *Толики да* Миодраг најпре споља отвара прозоре, сачека да се соба проветри и онда улази. (К: *Политикин магазин*, 2001)

1.3.4. Консекутивно-квантификативне реченице (с везником *да* и корелативом *толико*)

Квантификатор *толико* означава велику количину или интензитет, односно степен. Последица у зависној реченици управо је иницирана, узрокована великим степеном у управној реченици. Заменички прилог *толико* квантификује (количински одређује) глаголе, придеве и друге прилоге.

(1) И да није тога, то да не осећам, ја бих се *толико* смејао *да* бих на

¹⁵⁰ Најчешће је *такав* интензификатор високог степена, међутим, понекад (као што је то у овом примеру, често уз именице *цена*, *број* и сл., али и у зависности од контекста) може имати значење минимизатора.

крају крајева пукао од смеха. (К: М. Булатовић, *Црвени петао лети према небу*)

- (2) Често рано, *толико* рано да затичемо нашег Вучину како спава у гломазном кревету који испуњава готово пола собице. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (3) У месу је количина шећера *толико* незнатна да се практично и не узима у обзир. (К: С. П. Марковић, *Велики народни кувар*)
- (4) Све мора бити *толико* кувано да се распада. (К: С. П. Марковић, *Велики народни кувар*)
- (5) На висинама преко 20 км атмосфера је *толико* разређена да се може сматрати да ваздуха више и нема. (К: *Познавање природе и друштва за 3. разред*)
- (6) У словеначком програму ствари су отишле *толико* далеко да се више пажње посвећивало животу Бориса Кидрича, него Титовом. (К: *Нин*, 2002)
- (7) Оно што карактерише мој стил јесте вера да не постоји ништа што је *толико* свето да га не бих искористио у blasphemичном свету књижевности. (К: *Нин*, 2002)

Кад означава малу количину нечега, уз модификатор *толико*, стоје речце *тек* и *једва* (*тек толико* = ‘једва довољно’), уп.:

- (8) Тада владају помори међ стоком, гину коњи, а војске затрпавају мрцине *тек толико* да не вире изнад земље. (К: Д. Киш, *Рани јади*)
- (9) Вера Дедовић Миљковић, глумица, јуче је сахрањена на Централном гробљу у Београду. Играла је *тек толико* да сви учимо њен велики таленат, а живела тако кратко. (К: *Политика*, 2001)

или *само* (*само толико* = ‘довољно и нимало више од тога, једва довољно’), на пример:

- (10) Јели су само хлеб и сухо воће; па и сам хлеб употребљавали су *само толико* да одрже живот. (К: *Православље*)

Довољну количину означава модификатор *толико* кад уза њега стоје речце *таман*, *управо*, *баи*¹⁵¹ (*таман*, *управо*, *баи толико* = ‘управо довољно, колико је потребно, ни више ни мање од тога’), уп.:

- (11) Уместо Благо, у бирачком списку стоји Благоје. Неко је додао два слова, али *таман толико* да ми на дан избора не дозволе да гласам. (К: *Политика*, 2000)

¹⁵¹ Уколико је негирана прва предикација, реч је о диферентивном значењу, уп.: У Скупштини је можда бурно, али *не баи толико* да би се посланици хладили млазевима воде (К: *Политика*, 2000).

- (12) Разговарали смо са Лидијом Бизјак у изнајмљеном атељеу где има *таман толико* места да стану од Конзерваторијума посуђен полу-концертни клавир, двосед, полица за књиге и округли сточић. (К: *Нин*, 2002)
- (13) Ваља имати на уму да рака не смете барити у много течности; ње треба да је *управо толико* да се у њој може обарити зелен, а затим да што врелија течност у трен ока обузме рака. (К: С. П. Марковић, *Велики народни кувар*)
- (14) „То је паметна слагалица. Тешка је *баи толико* да буде прави изазов“, додао је Оливер Риордан, с којим је Селби поделио новац. (К: *Политика*, 2000)

Претерану или неочекивано велику количину означавају речце *већ* и *чак* уз модификатор *толико*.

- (15) Али и кад не би било никакве користи, ствар је *већ толико* по-одмакла да земље попут наше у ствари више и немају куд. (К: *Политика*, 2001)
- (16) Односи између Црне Горе и Србије *већ* су *толико* затегнути да не би било изненађења ако попуцају танке нити које их још повезују. (К: *Политика*, 2000)
- (17) Поједини експерти тврде да судско трагање за победником избора 7. новембра може да потраје *чак толико* да Американци у нову годину, и миленијум, уђу а да не знају ко им је нови председник. (К: *Политика*, 2000)
- (18) Истицање лирике не значи, разуме се, потискивање приповедака, нити драма, међу којима има изврсних и врло значајних. Поготову не зато што је Настасијевић веома смањио разлику између њих, изнутра премошћујући жанровске преграде. *Чак толико* да му речимо наративни текст прелази у лирски, с пасусима који су раздељени у прерушене строфе. (К: *Даница*, 1995) (парцелација)

Као и код других типова реченица, и међу последичним постоје примери у којима долази до нагомилавања структура које означавају степен (интензитет, квантификацију квалитета, градацију) с циљем посебног истицања тога степеновања, на пример:

- (19) Оно сунце које је само тог дана *тако* неумерено сијало, *толико* да се могло ићи у кратким рукавима, ти величанствени остаци спаљеног града, Александрова судбина; све то доживела сам као највећу и најблиставију опомену – не улази и не ремети поредак светова који ти нису блиски, па макар био и обоготворени човек. (К: *Политикини културни додаци*, 2000)

1.3.5. Консекутивне реченице с модификаторима (*до те мере, у тој мери, дотле, на том нивоу, на тај начин, на такав начин и сл. ... да*)

За изражавање једнакости између интензитета у првој предикатској јединици и последице у другој користе се и сложене конструкције у функцији модификатора квантитативног значења: *до те мере, у тој мери, дотле, на том нивоу, на тај начин, на такав начин* и сл., на пример:

- (1) Згода је *до те мере* занимљива *да* ћу је пренети у целини. (К: *Политика*, 2001)
- (2) Ова немачка реч (Coll), иако као туђица није ушла у Српски рјечник Вука Стефановића Караџића, у народном говору, па и у разним списима, укључујући званична акта, била се одомаћила *до те мере*, (sic!) *да* ни позивања учених људи и језикословаца на прочишћавање српског језика нису много помогла *да* се одстрани. (К: *Даница*, 2000)
- (3) Ниво Дунава је *у тој мери* пао *да* су пумпни системи за хлађење агрегата термоелектране „Дрмно” у Костолцу јуче осванули на сувом. (К: *Политика*, 2000)
- (4) Према речима министра Шумарца, очекује се *да* ће републичка влада сваке године издвајати из буџета одређена средства за изградњу станова, све док плате у Републици не буду *на том нивоу да* грађани сами, уз помоћ банака, могу *да* дођу до сопственог крова над главом. (К: *Политика*, 2001)

Последичне реченице имају функцију адвербијалне одредбе или експликативне допуне.

Модификатор прилог *дотле* означава степен, меру до које се врши глаголска радња и синониман је са сложеним прилогом *до те мере* и прилогом *толико*,¹⁵² на пример:

- (5) Подигао се шпански тим *дотле да* ће преузети ствар у своје руке у самом финалу. (К: *Политика* 2000)
- (6) Ништа се не чини како би се такво стање променило, напротив, оно се толерише *дотле да* већ постаје навика. (К: *Политика* 2001)
- (7) Поверење је било срозано *дотле да* наше прве комшије, „Тетрапак“ и „Типопластика“, нису без аванса хтели *да* нам испоручују амбалажу. (К: *Политика* 2001)
- (8) С друге стране, Борхес ни у једном тренутку не инсистира на њеној аутентичности: он иде много даље и *чак дотле да* се стиче утисак *да* сам подстиче откриће обмане, управо стога што такво откриће не значи за њега никакав неуспех. (К: Д. Киш, *Час анатомије*)

¹⁵² Речник српскога језика 2007.

- (9) Уместо да их уведе као чисто објашњење или прецизирање, борхесовска заграда расправља, коригује и скоро противуречи тексту, идући *чак дотле да* му се подсмева ако је то потребно. (К: Д. Киш, *Час анатомије*)

Најчешће модификује глаголе *доћи, ићи, довести, догурати* и сл. и на основу тих глагола види се да је реч о метафоризацији њихових примарних значења. Пореклом је месни прилог, што потврђује оправданост нашег локалистичког приступа. Мада, теорију семантичких локализација не би требало посматрати сужено само као теорију просторних метафора. Локалистичке интерпретације се често могу употребити и као конструкти, то јест тамо где немају очигледни ослонац у метафори, на пример: *Он је дебљи него његов брат* може се лако и добро појаснити том теоријом иако ту нема ниједног просторног израза.¹⁵³

Значење високог степена може се изрећи и последичним реченицама са сложеним модификатором *на тај начин, на такав начин* као надређеним корелаторима последичних корелативних структура. Иако су то конструкције у којима је управна реч именица с лексички начинским значењем, у одређеном контексту оне могу имати значење мере, односно степена који је испољен у великој мери, те се такве конструкције могу заменити, претходно навођеним конструкцијама са значењем степена, на пример:

- (10) Можда је неко очекивао да ће овде већ 6. октобра 2000. бити могуће инвестирати на стотине милиона долара, али је то релативно неозбиљно. Свако ко познаје наше прилике могао је претпоставити да се окружење не може променити *на такав начин да* би у старту постало довољно конкурентно оном у региону. Ко је тако мислио, или не познаје регион или не познаје наше прилике. (К: *Економист магазин*) [на такав начин да = толико (...) да]
- (11) Он додаје да Угоститељско предузеће „Стари град“ неће осавремењивати објекте *на такав начин да* буде нарушен дух и традиција Скадарлије и Београда. (К: *Политика* 2008) [на такав начин да = толико (...) да]
- (12) Надам се да га прва утакмица неће оптеретити *на тај начин да* буде – спутан. Имао је тек три тренинга. (К: *Политика* 2000) [на тај начин да = толико да]

Постоје, наравно, исте такве предложно-падежне синтагме (*на тај/такав начин*) с начинским значењем, но оне немају значење степена и самим тим не улазе у ово истраживање.

¹⁵³ Што је такође наглашено у књизи *Језик и простор* (Пипер 2001а).

У управној реченици сложене реченице могу се наћи окамењени изрази, фразеологизовани (у мањој или већој мери) или колокације, на пример: *ићи/отићи тако далеко да, узети/ухватити толико маха, добити/попримити такве размере да* и сл.¹⁵⁴ Зависне клаузе у оквиру сложене реченице сматрамо последичним, мада се оне могу тумачити формално и као допунске (уз именицу, придев, а најчешће, уз прилог).

- (13) *Ја нећу отићи тако далеко да* тврдим да је млади Домановић својом књижицом дао нешто дефинитивно; али му зато морам признати да у њој има врло много његовог, један печат који апсолутно обележава један темперамент. (К: Бранимир Ћосић, *Покошено поље*)
- (14) Али у томе *не треба ићи тако далеко да* се у језику не трпе извесне речи само зато што их народ не говори, и тражити за њих нове у народном говору. (К: *Језик данас*)
- (15) Организовани криминал у Хрватској *ухватио је толико маха* да је постао права ноћна мора за садашњу власт, али и за политичке, војне и полицијске кругове. (К: *Политика*, 2001)
- (16) Сматрам да свака креација има право грађанства, али не може једна креација *да узме толико маха да* не дозволи више никоме да постоји. (К: *Нин*, 2002)
- (17) Корупција *је добила такве размере да* је довела друштво до метастазе. (К: *Политика*, 2001)

Често модификатори могу бити изузети, тј. неексплицирани, и међу њима се посебно издвајају фразеологизоване реченице без корелатива (модификатора) у управној, надређеној структури по моделу \emptyset + презент, у уопштеноличном значењу типа:¹⁵⁵ *То је да пукнеш од смеха / да полудиш / да ти памет стане / да не поверујеш својим очима/ ушима* и сл.

Ове реченице имају наглашену прагматичку вредност и изузетно су стилски обојене.

¹⁵⁴ Вукојевић наводи и примере са конструкцијама *бити у таквом стању* или *бити у толиком броју*, но мишљења смо да то нису фразеологизоване структуре и да примери не показују семантичка померања обавезна за фразеологизме, уп: Пошто смо поменули аутобуски превоз, многа приватна возила *су у таквом стању* да уопште није јасно како су добила дозволу да изађу на улицу (*Политика*, 2001). Мува *је било у толиком броју да* је живот у извесним тренуцима постајао несносан (*Политика*, 2000).

¹⁵⁵ О овом типу реченица биће више речи у поглављима V. (о фразеологизмима и степеновању) и III. (о нетипичним средствима за изражавање степеновања).

1.4. Експланативне еквативне реченице

Реченице са експланативним значењем представљају независно-сложена реченична образовања.¹⁵⁶ Уместо експланативним, П. Пипер их назива *еквативним градацијским* независносложеним реченицама, подврстом градацијских реченица, тиме подразумевајући да градацијске реченице као врста независносложених реченица могу изражавати како диферентивна, тако и еквативна значења.¹⁵⁷

У експланативним реченицама пореде се два идентична денотата с различитим сигнификативним значењем, те је јасно да је ту реч о еквативним конструкцијама од којих прва изражава денотат, а друга представља његову експланацију. Међутим, таква експланација (са својим различитим подзначањима) може имати и симилативна значења, о којима ће касније бити речи.¹⁵⁸

М. Ковачевић такве реченице назива *објаснидбеним реченицама* пошто преформулација или реименовање истог денотата који означавају ове реченице, имају за циљ објашњење или појашњење садржаја управне реченице (Ковачевић 1998: 64).

Ове реченице спомињу и Р. Катичић (1991) и И. Прањковић (2002). И. Прањковић тај тип реченица тумачи као подврсту копулативних, док Катичић издваја објаснидбене реченице (баш под тим називом), али с другим везницима и другим значењима.¹⁵⁹

Павица Мразовић о овом значењу (категорији) говори само на нивоу конектора. Један од типова конектора које наводи су и *конектори за прецизирање или корекцију (и то, односно, то јест, заправо, наиме)*, којима је, како само име каже, могуће прецизирати или кориговати наведени исказ (Мразовић 2009: 426–428), док за иста средства Мирна Велчић наводи да су то конектори појашњења – експликативи, с тим да се јављају само као текстуални конектори, то јест само на нивоу текста (Велчић 1987: 72–93), што ће наша анализа оповргнути.

Обележја тих реченица су специфични везници, а основни међу њима су *то јест* и *односно*.

¹⁵⁶ Значење објаснидбености може се, као и многа друга значења, изразити и координираним и субординираним реченицама, с тим што свако синтаксичко средство има своје специфичности.

¹⁵⁷ Пипер *Независносложена реченица* – необјављени рукопис.

¹⁵⁸ В. поглавље *Експланативне симилативне реченице*.

¹⁵⁹ Катичић 1991: 171–172, Ковачевић 1998: 59–60.

Везници *односно*¹⁶⁰ и *то јест* представљају опште експланативне везнике, па семантичка нијансирања зависе од значења координираних компонената, док остали везнички изрази,¹⁶¹ иако замењиви с општима, имају своја специфична подзначења, на пример: *заправо* и *у ствари* – подзначење корекције, *укратко* – уопштавања, *једноставније речено* – конкретизације, *другачије речено* – преформулације, *то значи* – уопштавања или прецизирања, *наиме* – преформулације или конкретизације и тако даље.¹⁶²

Везнички израз *то јест* повезује два суседна предикативна дела сложене реченице, али његов и леви и десни контекст је начелно отворен и може обухватати неколико или више предикативних делова. Често се пише као скраћеница – *тј.*

- (1) [...] они су прездрављали, *то јест* ослобађали се болова и поремећаја и враћали у границе спасоносних салернитанских правила. (К: И. Андрић, *Травничка хроника*)
- (2) Она иначе беше слободна и сви је остављаху на миру, *то јест* сви је напуштаху. (К: М. Црњански, *Сеобе*)
- (3) Он се клањао Кајзерлингу, збуњен – *то јест* он се клањао Кајзерлинговом двојнику у огледалу – а не Кајзерлингу, који је стајао на другој страни, са једном ногом на фотељи. (К: М. Црњански, *Сеобе* 2)
- (4) Видите ђаче: мирно, слабачко, десном руком држи књижице, а леву приљубило уз бутину; лице му смирено, глава му повијена земљи (пун класић знања), гледа с толиком пажњом преда се да већ лишце добива смешан израз; иде, *то јест* помиче ножицама по један сантиметар, не звера ни лево ни десно, иако мимо њега врви свет на све стране. (К: Р. Домановић, *Мртво море*)
- (5) Он (Јеремић) неће, дакле, да дискутује, он ће да каже само неке

¹⁶⁰ Везник *односно* често се употребљава са значењем сажете корелације међу појмовима (уп: *Свако ће доћи са својом женом, односно мужем*, са значењем ‘или’), али случајеви када су референти различити, када се изражава алтернатива имплицитне корелације, не улазе у наше истраживање. На пример, у овој студији *односно* се користи с овим значењем, а не са експланативним.

¹⁶¹ Постоји проблем око тумачења таквих израза који функционално могу бити везници или текстуални конектори. М. Ковачевић доказује да они у реченици могу функционисати као конјунктори (Ковачевић 1998: 61–64).

¹⁶² М. Ковачевић издваја неколико „*објаснидбених (под)значења*“: значење преформулације, корекције, експликације, конкретизације, корелације и значење додатног коментара. За нас је, за сада, важно једино да ли су у питању истородни (једнаки, тј. еквативни) или је реч о разнородним (сличним – симилативним, или различитим у мањој или већој мери – диферентивним) денотатима; у домену у коме су та подзначења важна за испољавање еквативних, односно симилативних односа, биће поменута.

важне, принципијелне ствари, то *јест* он ће да каже ни мање ни више него Истину. (К: Д. Киш, *Час анатомије*)

- (6) У трећем слоју тог отвореног писма, Јеремић покушава да се бави литературом, *то јест* ту ме је почастио својом анализом, анализом која се темељи на принципима неке тамо психолошке критике. (К: Д. Киш, *Час анатомије*)
- (7) Очигледно, документи су крњи, јер та реалност концентрационих логора, нарочито пре Солжењицина, изгледала је за читаоца на Западу као нешто апсолутно иреално – да не кажем фантастично! Тако је, у том случају, процес имао да буде обрнут, *то јест* требало је пронаћи један фантастички начин да се пише реалистичким маниром. (К: Д. Киш, *Горки талог*)

Делове еквативне сложене реченице може повезивати и везник *односно*, на пример:

- (8) А не знам ни њу, *односно*, виђам је у цркви, годинама, али немам појма ко је. (К: М. Ђурђевић, *Убиство у Академији наука*)
- (9) Шешири, рукавице и остале ситније ствари могу се с успехом гајити и у саксијама (*односно* све се по законском наређењу само гаји). (К: Р. Домановић, *Мртво море*)
- (10) У том општем комешању и бежанији, погине му жена, *односно* удави се у Сави. (К: М. Новаковић, *Страх и његов слуга*)
- (11) Али у истом тренутку схвата да се растаје са последњим људским створовима из свог животног круга, да је то последња могућност да нешто предузме против своје море, па викне, *односно* мисли да је викнула, јер јој се са усана отисне само шапат. (К: А. Тишма, *Употреба човека*)

Ове реченице такође могу бити парцелисане, уп.:

- (12) О његовом животу до Револуције мало се зна (*односно*, мало претпоставља). (Б. Пекић, *Човек који је јео смрт 1793.*)
- (13) Друго, она уме да се дотера, није као ове данашње луцпрде, није далтониста, рекла бих да је права дама кад не би била Пиле; *односно* да није оних њених превеликих безазлених очију. (К: М. Ђурђевић, *Трећи сектор*)

Када је реч о везнику *односно*, корпус је показао да је он врло ретко (па и у наведеним примерима) означитељ „правог“ еквативног односа, потпуне једнакости, тј. истоветности. Чешће означава симилативне или чак диферентивне односе.¹⁶³

Везнички израз *а наиме* такође служи повезивању две еква-

¹⁶³ О томе више речи у поглављу 2.6.1.1.2.

тивне реченице. Значење које носи са собом представља својеврсну експликацију катафорске или семантички празне речи у првој реченици, уп.:

- (14) Заиста сам све инкриминисане чланке ја написао и дао у штампу; *a naime*, написао сам у листу „Отаџбина“ бр. 170 чланак „Држава у отказу“ и у истом броју чланак „Анегдота“. (К: О. Ињац, *Велике адвокатске одбране*)

Везнички изрази *a то значи* и *a то ће рећи* конкретизују садржај прве реченице, уп:

- (15) Грађа за сижејно обликовање Повести попут оне о Борису Давидовичу или било које друге из књиге Гробница за Б. Д. захтевале су да се мање-више сви подаци ставе пред пробни камен чињеница, како би то рекла госпођа Јурсенар, *a то ће рећи*: уместо произвољног измишљања (јер реч је, условно речено, о историјској теми и историјским личностима, некад датим под правим именом, некад у некој врсти фото-робота), држати се докумената и историјских чињеница, пре свега на нивоу фабуле. (К: Д. Киш, *Час анатомије*)
- (16) Од нас десет, осам се било ојело између ногу, *a то ће рећи* – да смо били непокретни. (К: *Свет*)
- (17) Позориште би почетком нове године требало да изађе из (само) изолације, *a то ће рећи* да се мало отисне у свет. (*Нин*)
- (18) Али из истог чанка ко сит, ко гладан. Јер док су наша или грчка и арапска вера пустиле корена и у другим државама и имају јаку страну заштиту наших једноплеменика и других народа, хазарска вера је једна у држави која нема такву страну заштиту и тако под истим притиском она највише страда, *a то значи* да ове три јачају на њен рачун. (К: М. Павић, *Хазарски речник*)
- (19) Када се математички модел постави, треба га решити, *a то значи* одредити непознате величине у моделу. (К: Н. Парезановић, *Рачунарство и информатика*)
- (20) Стога монотono рашчлањавање с једне стране расклапа синтаксичке склопове, *a то значи* дезорганизује. (К: Н. Петковић, *Два српска романа*)
- (21) Без периодичности, наравно, нема ритма, *a то значи* да га нема без понављања међусобно самерљивих величина. (К: Н. Петковић, *Два српска романа*)

Ковачевић, за разлику од Пипера, прави разлику између везника (везничких израза) у независносложеној реченици од текстуалних конектора. Везнички израз је сложене структуре; састоји се од везни-

ка *a* или *или* и лексичког конектора (*заправо, наима, тачније речено, другим речима* и сл.). Ту везник преузима граматичко значење координације, а конектор конкретизује однос између две пропозиције, тј. има функцију *семантичког верификатора објаснидбености* (Ковачевић 1998: 67) који својим присуством поништава значење граматичког везника.

Експланативна компонента у реченици може бити јукстапонирана или јој може бити елидиран конектор, а да притом остане само везник *a*, односно *или*, на пример, у случајевима када *или* повезује две истозначне јединице, уп. *ортоепија или правоговор, слово или графема* и сл.

С друге стране, постоје самостални конкретизатори објаснидбеног значења (*заправо, у ствари, наима, боље речено, другачије речено, то значи* и др.). Наима, они су независни, не иду у комбинацији с везницима *a* и *или*, не означавају однос координације, већ само семантику објаснидбености. Да нису у питању везници, већ текстуални конектори, доказује се могућношћу да могу мењати своје позиције у реченици (Ковачевић 1998: 69), уп.:

- (22) Како ви о своме иметку дајете увек лажне податке, бар за четири пута мање него што јесте, то је у *ствари* само шеснаестина. (Андрић, *Проклета авлија*) ← у *ствари* то је само шеснаестина
- (23) Моје лудило, *заправо* моја луцидност... – размишља главни јунак Пешчаника Е. С. (К: Д. Киш, *Горки талог искуства*) → моје лудило, моја *заправо* луцидност...
- (24) Пре кардиоверзије, *заправо* током припреме апарата, под условом да постоје услови за ефикасно и брзо дејствовање, треба ординирати: Аденосин у брзим (не дужим од 2 сек) и. в. болусима почев од 0,05 мг/кг па на два повећавати дозу за по 0,05 мг / кг до максималне дозе од 0,35 мг/кг. (К: М. С. Ковачевић, *Ургентна медицина*) → пре кардиоверзије, током припреме апарата *заправо*, [...].

Пошто се базирамо на семантичким односима, није нам у првом плану то да ли су у питању „прави везници“ или конектори. У сложеним реченицама средства повезивања јединица које указују на значење степена једнако су важна било да је реч о једном било о другом њиховом типу. А повезивање у тексту (текстуална конекторска функција) остаје ван нашег истраживања.

Конкретизатори експланативности *дакле, тако рећи* и *такозвана* (*тзв.*) не јављају се у споју с граматичким везницима; разликују се по томе што *дакле* може имати улогу и текстуалног конектора, а *тако*

рећи и *такозвани* једино функцију конкретизатора.¹⁶⁴ *Дакле* најчешће носи и семантику конклузивности, но онда је, када је реч о еквативним односима у реченицама, таква семантика у другом плану, уп.:

- (25) Резимирам, *дакле*, закључујем. (К: И. Андрић, *Травничка хроника*)
- (26) Шта је Звезда добила са својим звездама и да ли је нешто изгубила? Сигурно је да су и други клубови могли да производе своје звезде. Рецимо, Партизан, а поређење с њим се природно намеће, пошто су комшије, *дакле* раде у истим условима, и уз то су супарници од првог дана и имају највеће амбиције. (К: *Политика*, 2009)
- (27) Горан Весић је јуче изнео низ података илуструјући досадашњи учинак републичке владе. Између осталог, подсетио је да је у марту инфлација износила 0, 93 одсто, а *то значи* да ће бити 30 одсто годишње, да ће плате реално порастати за 35 одсто, *дакле* биће веће од инфлације. (К: *Политика*, 2001)
- (28) Унутар ње биће углавном стручњаци за поједине области, *дакле* биће то скуп најкомпетентнијих. (К: *Политика*, 2001)
- (29) Мољака ме, *тако рећи* клечи преда мном. (*Политика*)
- (30) Караулићи и Шлезингер учинили су посебну посету Герхарду у време кад се знало да ће ујак бити код куће, да би их сестрић с њим упознао, да би га они осмотрили, *тако рећи* узели му меру, јер су га управо тако разгледали када би им, ходајући из собе у собу, окренуо леђа. (К: А. Тишма, *Употреба човека*)
- (31) Приказивање унутарњег као спољашњег пре је искорак из реализма него проширивање његовог поља – ако је унутарње, *такозвани* мисаони и осећајни живот, приказано са јасно уочљиве дистанце, ако онај ко говори о себи подједнако не зна своје и туђе, онда су тиме на посредан начин доведени у питање темељи реалистичког поступка, првенствено односи узрочности и последиčnosti. (К: Р. Кузмановић, *Даниноћ*)
- (32) На крају, треба напоменути и могући штетни утицај брзог размножавања модрозелених алги у слатководним базенима: од њихових тела се формира слој, *такозвани* „водени цвет“ (sic!), што доводи до помора рибе. (К: Р. Јанчић, *Ботаника*)

Везнички изрази *и то*, а *то* могу бити сигнализатори еквативног значења, у случајевима када носе значење експланације и када

¹⁶⁴ То је ситуационо, контекстуално условљено и односи се на изражавање експланативних односа. Иначе, *такозвани* најчешће има функцију конгруентног атрибута, уп: Ја сам био у истој радној јединици којој је припадао и *такозвани* инжењеријски пункт (К: Д. Киш, *Пешичаник*). Пошто је придевског порекла, *такозвани* повезује искључиво два именска израза, а никада предикатска, те је логично да у нашем корпусу таквих примера нема (уп. пр. 31, 32).

повезују два елемента која представљају исти денотат, па тада имају функцију конкретизације или егземплификације (илустрације).¹⁶⁵

- (33) Као свако вече, пуковник је тешио жену, доказивао јој да то није тако лако ни једноставно, као што она замишља, тражити премештај и бежати од тешкоћа, да би то значило крај његове каријере, *и то* [то би значило] не много частан крај. (К: И. Андрић, *Травничка хроника*)
- (34) Година у којој се ова ствар одлучивала није утврђена, али Ал Бекри упозорава да су Хазари пре других вера прихватили ислам, *и то* [то је било] 737. године по Иси. (К: М. Павић, *Хазарски речник*)
- (35) „Имају три ствари које се не дају сакрити“, говорили су Османлије, „*а то су*: љубав, кашаљ и сиромаштво.“ (К: И. Андрић, *На Дрини ћуприја*)
- (36) Од тада пронађена 24 угљенисана леша уз помоћ патолога ЈНА и родбине идентификовано је њих 13, *а то су*: судија Бранко Штулић, јавни тужилац Ђуро Калањ и његова супруга Мира, правник Станко Смиљанић... (К: *Политика*, 2001)
- (37) Пошто се издана налази у ваздушној средини, у њему се одвијају сви физиолошки процеси везани за сунчеву светлост и ваздух, *а то су*: фотосинтеза, транспирација и размена гасова. (К: Р. Јанчић, *Ботаника*)
- (38) У поступку издавања дозволе за лек Агенција може да утврди и одређене поткатегорије за лекове који се издају искључиво уз лекарски рецепт из члана 52. овог закона, *а то су*: 1) лекови који се издају уз лекарски рецепт за вишекратно (обновљиво) и једнократно издавање; 2) лекови који се издају уз посебан лекарски рецепт; 3) лекови који се издају уз лекарски рецепт уз ограничење за примену у одређеним специјализованим областима. (*Закон о лековима и медицинским средствима*).

Експланативне реченице нису стилски маркиране. Могу се јавити у свим функционалним стилевима српског језика, с тим да су чешће у публицистичком, административном и, посебно, научном функционалном стилу.

¹⁶⁵ Постоје, међутим, и експланативне реченице с везницима *и то* и *а то* које повезују различите денотате с функцијом исказивања вредносног суда, уп. ...април се ближи крају, још мало па ће Валпургијска ноћ и традиционалне првомајске демонстрације *а то* се не пропушта, никако (В. Арсенијевић, *Предатор*), (тзв. објаснидбено-релативна реченица, Ковачевић 1998: 73–74), а израз *и то* често има функцију интензификатора (уп: Он је одмах и свуда знао шта хоће и шта му треба, *и то* тражио без устручавања и без много речи (К: И. Андрић, *Травничка хроника*)), али такве конструкције нису еквивалентног типа.

1. 5. Асиндетске еквативне реченице

Значење еквативности могуће је изразити и асиндетски.¹⁶⁶ У јукстапонираним структурама такво значење може бити централно или пратеће уз нека друга значења, најчешће квалификативно или консекутивно. Пошто у безвезничким сложеним реченицама нема специјализованих везничких средстава, није их лако диференцирати. Критеријуми за диференцијацију јесу интонација и смисаони однос који се формира међу реченицама у оквиру сложене.

Јача или слабија испољеност значења степена у таквим асиндетским реченицама умногоме зависи од њиховог лексичког састава и контекста.

- (1) Суморна прича случајне познанице из библиотеке, показало се, била је истинита. (Д. Албахари, 436) [← као што се показало]
- (2) Возила га је лудачком брзином, спуштеног ветробрана – иза ње се, као грива за бесном кобилу, вијорила светлуцава коса. (Ж. Павловић 306) [← како је возила – тако се коса вијорила]
- (3) Лето нам је протекло у узбуђењима и неизвесности; безбрижни ђачки дани као да су ишчезли из наших живота. (Ж. Павловић, 306) [← како је протекло лето, тако су ишчезли безбрижни дани]
- (4) Ређали су се колоквијуми, обарао нас умор. (Ж. Павловић, 308) [← како су се ређали колоквијуми, тако нас је обарао умор]¹⁶⁷

2. Диферентивност

Општи критеријум степеновања у језику јесте разликовање појава које су исте (еквативност) од оних које нису исте (диферентивност). Појаве које се степенују као различите (тј. које ‘нису исте’) могу се уже степеновати према месту на апстрактној скали степеновања (изнад/испод), и/или према степену удаљености једне појаве од друге (проксималност/дисталност). Степеновање засновано на универзалној квантификацији (потпуна разлика у степену) испољава се као супротност. Ти критеријуми важе за различите језичке појаве и подсистеме који више или мање непосредно исказују значење степе-

¹⁶⁶ Више о асиндетским реченицама в. на стр. 152–156.

¹⁶⁷ Ипак, могуће су и другачије, можда, и једноставније трансформације, па се тако асиндет у примеру (2) може трансформисати у реченицу са значењем пратеће околности (*и при том јој је коса вијорила*), пример (4) у сложену реченицу с узрочном клаузом (*Обарао нас је умор јер су се ређали колоквијуми*).

на укључујући подсистем сложених реченица, што је главни предмет овог рада. Циљ другог дела анализе сложених реченица са значењем степена у српском језику јесте да се утврди и покаже како су организоване сложене реченице којима се изражава степеновање као разлика, односно да се опишу диферентивне реченице у систему сложених реченица савременог српског језика. Због бројности врста и подврста таквих реченица, пажња је усмерена пре свега на њихова главна значења и основне облике њиховог изражавања.

Степеновањем реченицама са диферентивним (нееквативним) значењем реферише се о различитој испољености неког својства у различитим ситуацијама или у истој ситуацији у промењеним околностима (временским, узрочним, условним и др.).

Такве реченице можемо поделити на реченице са значењем опште диферентивности и на реченице са значењем посебне диферентивности. Реченице са значењем опште диферентивности реферишу о различитом степену испољености неког обележја у ситуацијама означеним деловима сложене реченице без одређенијег степеновања тог својства, док код реченица са значењем посебне диферентивности, поред значења различитог степена испољавања истог својства израженог деловима такве сложене реченице, постоје и нека ужа значења степена. Разлика која се степеновањем констатује може бити испољена као слаба, јака или најјача разлика међу ситуацијама и односима који се у њима пореде.

Реченице које изражавају општу диферентивност даље се могу делити на основу тога да ли изражавају однос адверзативности или компаративности. Реченице за исказивање посебне диферентивности класификујемо на основу тога да ли реферишу о диферентивности (коју даље можемо поделити на основу разлике у степену на слабу – сличност, јаку или најјачу – супротност), супститутивности или антирестриктивности. Наведени видови нееквивалентности нису подједнако граматикизовани.

За разлику од оних за исказивање степена у простој реченици, средства за исказивање степена у сложеној реченици веома су разноврсна, посебно када је реч о испољавању разлике. Неколико је разлога за то. Сложена реченица представља формално најсложенију синтаксичку јединицу у којој готово увек долази до комбинације више различитих синтаксичких, семантичких, прагматичких, контекстуалних елемената. Због тога, једна реченица може изражавати и неколико различитих семантичких категорија, и обратно, различите врсте реченица могу изражавати исто категоријално значење. С друге стране, еквативност подразумева истоветност, једнакост, а то значење нема друге значењске

(семантичке) нијансе степеновања (на пример: *‘мање једнако’, *‘више једнако’), за разлику од диферентивности која може бити ближе спецификована – уже степеновање у домену различитости (на пример ‘мање’, ‘више’, ‘слично’, ‘другачије’, ‘доста другачије’, ‘супротно’ и сл.).¹⁶⁸

Када је реч о изражавању еквативности у сложеним реченицама српског језика, примећује се да су то најчешће сложене реченице са зависном поредбеном клаузом,¹⁶⁹ док је код реченица за изражавање диферентивности ситуација нешто сложенија. За изражавање опште диферентивности користе се најчешће адверзативне (супротне) реченице,¹⁷⁰ док се за изражавање посебне диферентивности користе пре свих – градационе реченице.

Општа разлика се у синтакси сложене реченице савременог српског језика најчешће испољава преко адверзативних реченица, док се посебна разлика (или различитост), као што је речено, испољава најчешће градацијски, градационим реченицама. Пошто се посебна диферентивност, у складу са начином на који се испољава, изражава бројним (формално-семантички класификованим) подврстама градационих реченица, сматрамо да градационе реченице представљају типичне представнике поменуте категорије степена. Градационе реченице су координиране сложене реченичне структуре којима се изражава посебан тип градације – синтаксичка градација.¹⁷¹

Поред семантичко-стилистичке градације¹⁷² и градације која се остварује на нивоу текста, постоји синтаксички тип градације, односно градација остварена на нивоу сложене реченице. Синтаксички тип градације подразумева специјализована синтаксичка средства за изражавање градационог односа. То су тзв. градациони везници, односно везничка средства на основу којих се и може говорити о постојању синтаксичке градације у некој реченици. Овај тип градације директно је

¹⁶⁸ На основу својих истраживања Пипер закључује да су у систему сложених реченица српског језика најслабије могућности исказивања значења ‘доста другачије’ (Пипер 2009: 68), што потврђују и наша истраживања.

¹⁶⁹ Поред поредбених и зависнослжене реченице са последичном клаузом најчешће изражавају степен.

¹⁷⁰ Ређе концесивне и неке друге врсте зависних и независних реченица.

¹⁷¹ Поред тога што и експлицитно – формално (везницима и везничким спојевима, о чему ће касније бити речи) изражавају градацију, такве реченице истовремено градационе релације показују и својим значењем – семантички, те би се могло рећи да је та градација синтаксичко-семантичка. Монографију о градацији као језичком средству објавила је Марина Катнић Бакаршић (1996).

¹⁷² Градација као стилска фигура.

произашао из градационог поређења¹⁷³ и одликује се двочланошћу, по чему се разликује од семантичко-стилистичке и текстуалне градације.

2. 1. Општа својства градације

Као посебна језичка појава, градација поседује извесне особине које је диференцирају од других језичких појава. Те особине се даље могу класификовати према критеријуму општости. *Општа својства градације* вреде за све типове градације, а *посебна својства градације* вреде само за поједине њене типове. Општа су својства уједно и неопходни услови за одређивање градације, а ти услови су да градирање подразумева поређење,¹⁷⁴ да је за градацију потребно више чланова који образују градациони низ,¹⁷⁵ да је линеаризација везана, а то значи да редослед чланова градационог низа није променљив и чланови не могу мењати своја места јер би промена нарушила градацију,¹⁷⁶ док посебна својства представљају критеријуме потребне за издвајање типова градације.

Значење градације у српском, као и у већини других индоевропских језика, може се реализовати на нивоу облика речи, синтагме, реченице или текста, тј. на свим језичким нивоима. Оно се може изразити *лексички* – семантичким односом појединих лексема или специјалним лексичким средствима за изражавање тога значења и може се односити на разнолике семантичке категорије, као што су место (на пример: *близу, прилично близу, далеко, доста далеко, врло далеко; овде, ту, онде; овамо, тамо, онамо* и сл.), начин (на пример: *неопрезно, мање опрезно, опрезно, врло опрезно, максимално опрезно* и сл.), својство (на пример: *минијатуран, врло мали, мали, велики, веома велики, огроман* и сл.) и др.

Лексичко-граматичко изражавање градацијског значења тиче се пре свега *творбеног нивоа*, при чему се највише има у виду творба

¹⁷³ Градација подразумева поређење.

¹⁷⁴ Лајонс 1978: 271. Притом је реч о поређењу чланова са неједнаким степеном изражености особине.

¹⁷⁵ Градација је експлицитно изражена и обавезно садржи више чланова, а сви чланови градационог низа поседују најмање једну заједничку сему, најчешће архисему (сема која одражава заједничка обележја, својства одређене класе јединица), а разликују се по семи која обележава интензитет или квалитет својства (Катнић Бакаршић 24).

¹⁷⁶ „Svaki član gradacionog niza raspoređen je tako da u odnosu na prethodni ima najmanje jednu semu više (kod klimaksa), ili manje (kod antiklimaksa), a u odnosu na naredni član jednu semu manje (klimaks), odnosno više (antiklimaks). Pri tome se nužno radi o semi koja izražava kvantitativnost (ili intenzitet) svojstva“ (Катнић Бакаршић 1996: 24).

умањеница (деминутива), која је антиклимактично оријентисана, на пример: *кућица*, *књижица* и сл., и творба увећаница (аугментатива), која је климактично оријентисана, на пример: *бабица*, *баба*, *бабетина*, *бабускера* и сл. Ту би такође ишле изведенице типа *мален*, *омален*, *премален* или *јести*, *најести се*, *прејести се* итд.

На морфолошком нивоу градација је граматикализована при степеновању придева и прилога. Ту је реч о граматичком изражавању степена својства као репрезентативног придевског значења (на пример: *стар*, *старији*, *најстарији*; *добар*, *бољи*, *најбољи* итд.). Занимљиво је с тим у вези приметити да је граматикализација градацијског значења код придева оријентисана само у једном смеру, тј. узлазно, климактично (лат. *gradatio ascendens*), а не силазно, антиклимактично (лат. *gradatio descendens*). На први поглед чини се да су степеновања придева типа *мален* или *лош* оријентисана силазно, али то није тако јер *мањи* и *лошији* значи ‘више мален’ и ‘више лош’, а не ‘мање мален’ и ‘мање лош’. Зато се силазно степеновање изражава аналитички (лексичко-граматички), на пример: *паметан*, *мање паметан*, *најмање паметан*; *успешно*, *мање успешно*, *најмање успешно* и сл.¹⁷⁷

Градација се може манифестовати и на нивоу сложене реченице, првенствено координираним градационим реченицама, и управо ова заступљеност градације на различитим језичким нивоима представља специфичност градације у односу на друге семантичке (али и језичко-стилистичке) категорије.

2.2. Посебна својства градације

Посебна својства градације омогућавају типологију градационих односа. Тако постоји семантичко-стилска градација, чије су специфичности отвореност низа, број чланова не мањи од три (теоријски може имати неограничен број чланова), градациони односи који се формирају на основу значења елемената градационог низа, а не у зависности од формалног обележја (творбено-морфолошка или синтаксичка средства), изузетна стилогеност и, на основу тога, обавезна маркираност, на пример:

Добро је бити писац, још боље је бити песник, али најбоље је бити и једно и друго. (*Политика*, 2007)

За Ђурђем је косу одрезала,
За ђевером лице изгрдила,

¹⁷⁷ Прањковић 2001: 53–58.

А за братом очи извадила. (*Највећа је жалост за братом*, народна песма)

Насупрот томе, синтаксичка градација увек и обавезно се јавља као двочлана и структурна затвореност, што је њена основна специфичност, на пример:

Кад бих знао, можда бисмо могли да причамо – *не толико* стручно рецимо, *колико* би човек могао да прича. (*Утисак недеље*, 10. 2. 2010)
Чекај, *не само што* сте разбијали олуке по Сарајеву, *него* сте и разбијали један другом главу о главу? (*Утисак недеље*, 17. 2. 2010)

Другу обавезну карактеристику представљају формална синтаксичка обележја – градациони везници (*не само... него, не толико... колико, а камоли* и др.).

На нивоу текста градација може бити или двочлана (уколико се градациони односи изражавају граматичким градационим конекторима), трочлана или вишечлана (код лексичких градационих конектора или када је реч о композиционој градацији) (Катнић Бакаршић 1996: 25).

2.3. Синтаксички тип градације

Синтаксички тип градације реализује се у градационим конструкцијама, које се у синтакси, како наводи Катнић Бакаршић, издвајају од шездесетих година овог века. У проучавањима синтаксичке градације издвајају се словенски синтаксичари.¹⁷⁸

У проучавањима српскохрватског, а касније српског и хрватског језика за ту тему значајни су радови Милоша Ковачевића (1986, 1987, 1989а, 1998, 2000, 2003б), Марине Катнић Бакаршић (1989, 1991 а, б, в, 1996), Луке Вукојевића (2006), Предрага Пипера (2002, 2005, 2009), док Милорад Радовановић својим проучавањима фази лингвистике (2007а, б, в, 2008, 2009) обухвата и градацију, највише њен синтаксички тип. У тим радовима дата је убедљива аргументација за издвајање градационих конструкција у посебан тип – синтаксички тип градације. Захваљујући лингвистима попут Марине Катнић Бакаршић, Луке Вукојевића, Милоша Ковачевића и Предрага Пипера, данас се у српско(хрватско)м језику о градацији као синтаксичком средству говори, пре свега, на тај начин.

¹⁷⁸ Детаљан историјат старијих истраживања синтаксичке градације у словенским језицима даје М. Катнић Бакаршић (1996: 70–76), те се на томе нећемо даље задржавати.

Када говоримо о градационим реченицама, ми их посматрамо као диферентивна средства *par excellence*. Међутим, у оквиру синтаксе сложене реченице постоје и друга средства за изражавање диферентивности.¹⁷⁹ То су све оне реченице код којих се на неки начин испољава разлика и/или супротност, на пример: адверзативне, концесивне, поредбене диферентивне, и све оне друге реченице којима се супротно значење не изражава помоћу везника, већ пре свега семантички или функционално, независно од подтипа сложене реченице. Директно, градациони везници указују на обавезно и доминантно (типично) постојање градације, док се у другим типовима реченица значење степена као градирање може јавити у својству пратећег, секундарног значења. Тако, осим градационих везника који су и структурно и значењски карактеристични и специфични, нема потребе у градационе везнике уврштавати друге координацијске (или субординацијске) везнике, иако се у реченицама које они повезују може појавити градација. У том случају градација би почивала на семантици чланова низа, а не на везнику. Тако, те реченице имају значење категорије степена, или прецизније речено, значење градације, као секундарно, на пример:

(1) *Нити* смо стекли навику да разврставамо по кесама, *нити* имамо специјализоване контејнере за разне врсте отпада, *нити* постројења за спаљивање (инсинераторе), *нити* рециклажне центре, а немамо *чак ни* – депоније. (К: *Политикин магазин* 2001)

Такве конструкције имају отворену структуру, док су градационе конструкције затворене, двочлане. Исто тако, ове прве конструкције почивају на „координацији подједнако значајних елемената садржаја“ (Ковачевић, 1987: 8), а суштина градационих конструкција управо је у различитом значају елемената, тј. поредбених корелата.

Синтаксичке градационе конструкције имају следеће одлике, без којих нема говора о синтаксичкој градацији. Оне морају имати два члана (која се пореде), па су зато двочлане – затворене структуре. Затим, морају поседовати специјализоване везнике који упућују на градациони однос и који условљавају обавезан редослед чланова у тако формираном градационом низу.

¹⁷⁹ Више о томе биће речи даље, а в. и у П. Пипер 2009.

2.4. Подела градационих реченица

Градационе конструкције се могу разврставати на основу различитих формалних и семантичких критеријума, при чему најчешће одлучујућу улогу имају градациони везници, и углавном их истраживачи на тај начин и класификују (на пример, Катнић Бакаршић 1996,¹⁸⁰ али и др.).

Подела која се најчешће среће у студијама словенских синтаксичара почива на формалним критеријумима.¹⁸¹ Реченице се деле према врсти везника на оне са корелационим (двочланим) и оне са некорелационим (једночланим) везницима. Првоме типу припадају реченице с корелативним везним средствима (*не само ... него и* и *не толико ... колико*), а другоме сложене реченице с некорелативним везничким изразима *а камоли, а немоли, а не само, а не да, а не толико* и др. Међу овим реченицама има важних структурних разлика упркос томе што се ове друге, по правилу, могу тумачити као синтаксички конверзивни првих (Ковачевић 1987: 226).

Трећа класификација није честа међу српским и хрватским лингвистима. Она се заснива на семантичком критеријуму и тако су сегментирали градационе реченице највише чешки и руски лингвисти.¹⁸²

У овом раду градационе реченице посматрамо у светлу семантичке категорије степена, а пошто оне евидентно припадају диферен-

¹⁸⁰ Ипак, она их дели и на основу тога да ли њихови везници припадају тзв. правим градационим везницима (градационим везницима у ужем смислу: *не само... него/већ (и), не толико... колико*) или везницима са градационо-интензификаторским значењем (градационим везницима у ширем смислу: везник *а* у комбинацији са интензификатором: *а посебно, а нарочито, а поготово/у, а особито* и др; везник *а* са компаративом или суперлативом: *а још више, а још мање, а тим пре, а највише, а најмање* и др; везнички комплекс у чијем је центру глагол говорења: *а да се (и) не говори, а да (и) не говоримо* и др; везници типа *па (чак) и/ни* са градационо-прикључним значењем).

¹⁸¹ То се најчешће чини у граматикама; Силић–Прањковић 2005: 326, Станојчић–Поповић 2008: 357, али и у Ковачевић 1987, Ковачевић 1998.

¹⁸² Блажек 1962, Шведова, Лопатин, 1989: 610, у Катнић Бакаршић 1996: 75; Инкова 2013: 39. На пример, Саников (2008) градационе реченице сврстава међу саставне: „В значение «противительных» и «градационных» союзов входит, точно так же, как в значение основного соединительного союза *и*, элемент смысла ‘оба компонента (и X и Y) имеют место’. Поэтому мы включаем их (как особые подклассы) в класс соединительных союзов“ (244), разматрајући „в качестве основного, классифицирующего семантического признака сочинительных союзов отношение к реальной действительности, т.е. реальность / возможность / нереальность компонентов X и Y. По этому признаку русские сочинительные союзы могут быть разделены на три класса – соединительные, разделительные, заместительные“ (349). Аутори синтаксе бугарског језика такође градационе реченице уврштавају међу саставне: „Сложные союзы оформляют такие ССП, во второй части которых сообщается нечто более значительное, сравнительно с первой. Такие предложения относятся к градационным или усилительным“ (Е. А. Захаревич, Г. Б. Кырилова 1978: 6).

тивним реченицама,¹⁸³ пажња ће бити усмерена пре свега на изражавање разлике која је њима исказана, те ће се оне на основу тог критеријума, критеријума диферентивности, даље класификовати у раду.¹⁸⁴

Што се формалног плана тиче, најновија истраживања указују на то да се ове конструкције придружују координираним конструкцијама.¹⁸⁵ Диферентивне градационе независне реченице представљају сложене реченице чврсте структуре у погледу редоследа њихових делова, са значењем поређења и степеновања.

2.5. Општа диферентивност

Општа диферентивност подразумева степеновање као општу разлику, неспецификовану у смислу детаљнијег одређивања степена. Тако и сложене реченице које изражавају општу разлику у неком својству немају прецизне вредности којима се та разлика одређује. Међутим, то се односи преваходно на синтаксичка средства, док се значај (степен) разлике може повећати или умањити неким лексичким средствима.¹⁸⁶

2.5.1. Адверзативност

2.5.1.1. Адверзативне реченице

На основу највишег степена граматикизованости опште разлике без неког ужег степеновања, а који се огледа у постојању везника са тим значењем, издвајамо адверзативне реченице. Оне означавају неједнакост или неподударност између ситуација означених предикативним деловима таквих реченица. У традиционалним граматицама није уобичајено

¹⁸³ У готово свим дефиницијама истиче се да постоји извесна неједнакост између две реченице повезане градационим везником.

¹⁸⁴ По узору на модел класификације градационих реченица који нуди П. Пипер у студији о семантичкој категорији степена (Пипер 2009).

¹⁸⁵ Последњих двадесет година: Ковачевић 2003, Худечек–Вукојевић 2006, Прањковић 2001, Станојчић–Поповић 2008, Саников 2008 и др., док Катнић Бакаршић сматра да „на формалном плану ипак треба направити дистинкцију између конструкције са *korelacionim* и *nekorelacionim* *veznicima*. Конструкције са *nekorelacionim* *veznicima* несумњиво спадају у *koordinaciju*, док је *gradacione* конструкције са *korelacionim* *veznicima*, по мом мишљењу, боље сврстати у *zavisne* *rečenice* с обзиром на њихову затворену двочлану структуру.“ (Катнић Бакаршић 1996: 76).

¹⁸⁶ Најчешће су то речце за истицање (градацијске партикуле), разни типови квантификатора, односно интензификатора и сл.

доводити у везу значења адверзативних реченица са значењем градационих и компаративних реченица. Адверзативне реченице на основу категорије степена Предраг Пипер повезује са, такорећи, основним типовима реченица које ту категорију исказују (градационима и компаративнима) (Пипер 2009: 73, Пипер 2011б). Довођење у везу адверзативних и градационих реченица на основу градације, односно категорије степена, сматрамо потпуно оправданим.¹⁸⁷ Ако већ адверзативне реченице (или већи њихов део) изражавају постојање разлике између садржаја две пропозиције које повезују, и ако се разлика (диферентивност, неједнакост) схвата као једно од значења степена, у том смислу адверзативност свакако припада степеновању. Свако успостављање разлике или супротности између појмова базирано је на њиховом поређењу, а уколико поређење постоји, очигледно је да постоји и степеновање. Дакле, категорију степена у адверзативним реченицама тумачимо као поређење по супротности, или супротстављености. Или, најшире схваћено, степен представља постојање опште разлике међу предикатским јединицама у напоредноскоженој реченици. Иако постоје примери формално адверзативних реченица код којих нема значења разлике, па тиме ни степена,¹⁸⁸ код правих, типичних адверзативних реченица адверзативност показује и могућност њихове парафразе помоћу ‘за разлику од’, на пример, *Она свира, а он пева.* → *За разлику од ње, која свира, он пева.*

Неоспорно је да је разлика у интензитету степен, али се може поставити питање о постојању степена у реченицама код којих се разлика успоставља у идентитету. На пример, код реченица типа *Он је асистент, а она доцент* испољава се степен, док се у реченици типа *Он је асистент, а она учитељица* степен не уочава. Међутим, ово друго у ствари значи ‘он је асистент, за разлику од ње, која није асистент него је учитељица’.

Не мислимо да су убедљиви аргументи ако се таква интерпретација оспорава с тезом да се ту степен исказује лексички, лексичким

¹⁸⁷ У прилог нашем опредељењу иду и закључци В. З. Саникова (2008: 247–249), који, тумачећи адверзативне везнике, указује на скаларне односе међу пропозицијама у сложеној реченици, однос према норми, као и на већи значај друге пропозиције у односу на прву у адверзативним односима, што директно ове конструкције доводи у везу са градационим конструкцијама. На другом месту закључује: „В отличие от соединительных союзов и... и; ни... ни; как... так и; да, союз и и перечисленные «противительные» союзы и частицы дают не количественную оценку сочетания компонентов X, Y (типа: ‘больше нормы’ или ‘меньше нормы’), а, так сказать, качественную, связанную с представлением (единым для всех говорящих!) о нормальном сочетании или нормальном ходе событий“ (н. д. 358).

¹⁸⁸ На пример, *Она лепо свира, а уз то и пева*, где је значење разлике сасвим у другом плану, а у првом плану је адитивност. Постоји велики број сличних примера.

значењем везника и лексемама у антонимном односу (на пример, реченице 1–5), или квантификаторима (сви : нико), укратко, да адверзативне реченице нису формални тип тако схваћених диферентивних реченица. Везници нису обичне пунозначне лексеме, него су то граматичка средства исказивања граматичких значења (у садејству са другим граматичким и лексичким средствима).

Адверзативне реченице се у српском језику најчешће називају супротним реченицама. Међутим, тај термин не сматрамо одговарајућим, јер је супротност (у ширем смислу) особина свих диферентивних реченица.¹⁸⁹ Назив супротне реченице широко је прихваћен иако опште значење тих реченица није увек значење супротности као максималне разлике (на пример: *Пада, али устаје*), него је то чешће опште значење разлике као значењске супротстављености (на пример: *Он је доктор, а она је учитељица; Није се излечио него се залечио*), укључујући и случајеве контраста као јаке разлике (на пример: *Она је учитељица, а он је учитељ*) или потпуне разлике, тј. супротности (на пример *Он је дебео, а она је мршава*).

И у српским и хрватским граматикама адверзативне реченице традиционално се називају супротним реченицама. Иако ову врсту односа не повезују са категоријом, односно значењем степена, оно што граматичари често наводе јесте различита нијанса супротних значења, што углавном повезују са одређеним везником. На пример, М. Миновић скреће пажњу на то да се „употребом појединих везника између супротних реченица у сложеној изражавају [...] (мање или више) различите нијансе супротних значења“ (М. Миновић 1987: 79), што би директно упућивало на постојање степена у оквиру тих реченица.¹⁹⁰ Силић и Прањковић, чак у дефиницији адверза-

¹⁸⁹ Супротност карактерише све диферентивне градационе реченице. На пример, код Прањковића (2001: 53–58). Али, супротност може обележавати различите врсте односа у сложеној реченици. Многе друге реченице могу имати значење супротстављености, па тако се, на пример, у граматички Е. Барић и др. примећује: „Ако се временска реченица с *кад(а)* уврштава у упитне, може имати садржај супротстављања [истакла М. Н.], а не повезивања, које је за временске реченице иначе карактеристично“ (Барић и др. 1998: 489 т. 1583).

¹⁹⁰ На пример, везник *али* повезује две супротстављене реченице, али је контраст у таквим реченицама заснован пре на логичкој супротности или на значењу концесивности (в. поглавља о концесивним реченицама стр. 133–136. и Силић–Прањковић 2005: 325). Везником *али* повезују се две реченице које су у наглашенијем односу супротности него оне реченице повезане везником *а*, који има значење контраста у најширем смислу (често се у реченицама налазе и контрастне лексичке јединице), док би везник *док* био еквивалентан везнику *а* (али се приликом замене губи маркираност везника *док*, захваљујући чему је супротност слабија). Истозначни би били везници *него*, *но* и *већ* који повезују одричну и потврдну реченицу, с тим да негирана мора стојати у препозицији

тивних реченица истичу различите степене супротности: „Suprotnim (adverzativnim) rečenicama svojstvena je suprotnost, različitost, nepodudarnost, ono što se obično obuhvaća pojmom kontrasta“ (Силић–Прањковић 2005: 325). И код Стевановића налазимо слична тумачења.¹⁹¹

Суштина адверзативних реченица је у исказивању разлике чије се постојање, према неком критеријуму, констатује за однос између двеју (или више) ситуација, на пример:

- (1) Баш као и данас: загађује му море, приобаље и часну повијест, присваја Његоша, а неће *No name*. (Нун),

укључујући могућност да је реч о разликовању по супротности, на пример:

- (2) Пошао је ка Толиној кући, али га плач преживелог близнака, коме су дали име Алекса, врати натраг. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (3) Рума дошла и рве се са стражом. Тражи да њу затворе, а мене пусте. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*) затворе : пусте
- (4) Јеврем је гледао у Милоша, али Милош није гледао у Јеврема, а сви су гледали у њих двојицу. (АСК: С. В. Јанковић, *Дорћол*) гледао : није гледао
- (5) Део казне који је осуђени издржао по ранијој осуди урачунава се у нову казну, а време проведено на условном отпусту не урачунава се. (*Кривични законик*) урачунава се : не урачунава се

Констатовање разлике јесте констатовање нееквивалентности, неидентичности, супротности или контраста, и с обзиром на ту чињеницу свако исказивање разлике је и констатација да поређење показује

(заменљиви су и представљају стилске варијанте, повезују потпуно супротне реченице), док везник *па* износи неочекиваност и чешће служи као конектор (везник) који повезује напоредне реченице. *Међутим* и *пак* доприносе посебном истицању супротности, а у ту сврху могу се употребити и речце за истицање *а оно...*, *а то...* (Миновић 1987: 79–81, Силић–Прањковић 2005: 325, Мразовић 2009: 421–423 и др.).

¹⁹¹ На пример, на страни 799. истиче да све супротности нису истоветне, а ни да везник није обавезно и показатељ односа, него да на степен супротности и на само значење реченица обавезно утиче и контекст, односно смисао целе сложене реченице. Како наводи Михаило Стевановић (1991: 805): „Ја мислим да је ради истицања разлике нарочито важно тамо где је ту разлику у писању потребно обележити – за потпуну супротност боље узети једноставно термин *супротност*, а место о привидној супротности говорити о *супротности* – *неподударности* или просто о *неподударности*.“ Стевановић на стр. 806 (н. д.) каже чак да постоји слабији или јачи степен супротности. И Павица Мразовић, када говори о супротним конекторима, примећује разлику у „јачини супротности“, те према томе супротност дели на апсолутну (потпуну), јачу, делимичну (парцијалну), слабу и сл. (Мразовић 2009: 421–423).

како између појава које се пореде постоји извештан степен неподударности. Другим речима, једне сложене реченице саопштавају да према неком критеријуму нема разлике између ситуација на које се пропозитивни делови сложене реченице односе (еквативне реченице), а друге сложене реченице служе истицању разлике између двеју (или више) ситуација (диферентивне реченице). Адверзативне реченице исказују неједнакост у најопштијем смислу, тј. без ужег степеновања разлике која се констатује. Међутим, показано је кроз примере да није свака разлика, односно различитост иста.¹⁹²

Везник *a* изражава разлику у садржају двају или више предикативних делова сложене реченице. Пошто је констатација о постојању разлике резултат поређења, као утврђивање неједнаког степена испољености неког квалитета, сложене реченице с везником *a*, као, уосталом, мање или више, и друге сложене реченице у којој су две предикације у супротном односу, представљају део синтаксичких средстава за исказивање категорије степена, прецизније за исказивање диферентивности као једног од основних значења степена.

- (6) Ми смо овдје на своме, *a* сваки други који дође на туђем је и нема му дуга станка. (К: И. Андрић: *Травничка хроника*)
- (7) Турци су се борили притиском и силом, *a* хришћани [су се борили] стрпљењем, лукавством и завером или спремношћу на заверу; Турци [су се борили] за одбрану свога права на живот и свој начин живота, *a* хришћани [су се борили] за стицање тога истог права. (К: И. Андрић: *Травничка хроника*)

Подврсту супротних реченица с везником *a* у споју са *и* чине и супротне реченице са градацијским значењем проширивања негације, у којима се негирањем модалног глагола у предикату другог дела проширује негација исказана у предикату првог дела и истиче разлика између првог и другог предикативног дела, на пример:

¹⁹² О различитости и њеним врстама више у Пипер 2011, али и у Пипер 2009, где аутор на једном месту каже: „Опште значење адверсативних реченица може се изразити управо као ‘за разлику од’, на пример *Кафа је врела, а чај је млак* ‘кафа је врела за разлику од чаја, који је млак’. Уз опште значење ‘за разлику од’ могу ићи нека друга значења, било да је њихово исказивање граматикализовано, као што је граматикализовано наглашавање разлике употребом везника *али* (уп. *Кафа је врела, али чај је млак*), или је лексикализовано, као што је случај са исказивањем значења супротности као *максималне* разлике, односно као исказивање највишег степена разлике избором одговарајућих, антонимских лексема (на пример, *Кафа је врела, а вода је ледена*)“ (Пипер 2009: 74).

- (8) Најбоље и најгоре лекције *не* понављају се увек, *а* и *не* треба. (К: *Политика*, 2001)
- (9) Сведоци смо да припадници Кфора и УНМИК-а *нити могу*, *нити хоће*, *а* и *не знају*, да заштите Србе и Црногорце и остали неалбански живаљ на Косову и Метохији. (К: *Политика*, 2000)

Ако је у таквим реченицама у предикату првог дела одрични облик помоћног глагола *нисам*, *нис* итд., у другом делу се пунозначни глагол, уз који се модални глагол употребљава, најчешће изоставља. Овај тип односа може се изразити и парцелацијом, уп.:

- (10) Он каже: „Ништа ми се *не* ради. *А* и *не* могу.“ (К: Д. Михаиловић *Кад су цветале тикве*)

2.5.1.2. Адверзативне реченице за исказивање изразите разлике

Адверзативност се може појачати на два начина: употребом посебних везника за истицање разлике или лексичким средствима, партикулама или, на пример, употребом општих (универзалних) квантификатора типа *сви* и *нико*, који су супротстављени један другом у реченицама које се и саме налазе у адверзативном односу, на пример:

- (1) *Сви* знају да Хуан има нож, *али нико* то никад није схватао озбиљно.
- (2) *Сви* причају о рају *али нико* не жели да умре.
- (3) *Сви* откупљују девизе по овако ниском курсу, *али их* продаје *само онај ко мора*. (К: *Политика*, 2001)
- (4) По обичају, *сви* све знају, *али нико* нема доказа... (К: *Политика*, 2000)
- (5) Насиље осудили *сви*, *али нико* не указује на кривце. (К: *Политика*, 2001)

Везник *али* истиче супротстављеност између садржаја предикативних делова сложене реченице и подразумева наглашенију супротност у односу на везник *а*, а ту појаву углавном запажају наши граматичари. Везником *али* повезују се две реченице које су у наглашенијем односу супротности него оне реченице повезане везником *а* који има значење контраста у најширем смислу (често се у реченицама налазе и контрастне лексичке јединице).¹⁹³

За овај подтип адверзативних реченица (повезане по супротности везником *али*) ипак се може рећи да изражавају спецификовано значење разлике у смислу разлике највећег степена, што их приближава контрастним реченицама.¹⁹⁴

¹⁹³ В. напомену 190.

¹⁹⁴ Више о контрастним реченицама на стр. 191.

Значење адверзативности, такође са већим истицањем разлике међу ситуацијама које се пореде, формирају реченице с речцом *међутим* у функцији везника, често у комбинацији с општим (универзалним) квантификаторима, на пример:

- (6) То ништа не би било чудно у некој другој земљи, рецимо у Немачкој у којој егзистирају *сви* видови камерног музицирања у свакодневном животу, *међутим*, код нас овакве појаве представљају реткост. (*Политика*, 2001),

или, с још јачим наглашавањем разлике која се постиже интерпункцијским раздавањем друге пропозиције, па ту *међутим* добија улогу текстуалног конектора, уп.:

- (7) Истовремено, *сви* су констатовали исправност послатог гласачког материјала. *Међутим*, поједини страначки прваци шире гласине и јавно наводе да се деле испуњени гласачки листићи. (К: *Политика*, 2000)
- (8) О некада моћној фамилији али и добротинствима угледног велеседника овде углавном *сви* знају. *Међутим*, мало је оних који данас прекорачују праг куће Јована Вујића, рођеног у Сенти 1863. године. (К: *Политика*, 2001)
- (9) Убедљивост „сонате“ ратари су одмах учили и сад, пред наредну сетву, *сви* траже њено семе. Њега, *међутим*, има веома мало, јер је реч о тек створеној сорти и семе тек треба да се умножи. (К: *Viva*, 2001)

Већи степен разлике између предикативних делова сложене реченице повезаних везником *а* изражавају реченице с конкретизатором *оно* у другом делу, на пример:

- (10) Човек верује да је сав савцит од челика, *а оно* испадне да је тај челик восак између нечијег палца и кажипрста. (АСК: Љ. Симовић, *Хасанагиница*)
- (11) Колко пута мислиш да видиш све, *а оно* испадне да ниси видео ништа. (АСК: Љ. Симовић, *Хасанагиница*)

У адверзативним реченицама изразите супротности осим значења адверзативности може постојати и концесивно значење. Многе адверзативне реченице имају концесивну импликацију, и то су оне с везницима *али*, *а* и *но*. На основу првог реченичног садржаја очекује се супротна последица од оне која је исказана другим садржајем, па се тако адверзативност заснована на супротстављеним садржајима од којих први представља неадекватан услов, односно узрок за реализацију другог садржаја може тумачити као концесивност. Концесивност адверзативних реченица с везником *али* може бити појачана, а онда и недвосмислена, употребом везника *али* у саставу израза *али ипак*,

с тим да се у комбинацији са *ипак* могу јавити и везници *а* или *па*, на пример:

- (12) Можете то звати лицемерјем, али у неком тренутку дођете до тога да *сви* тврде да су против насиља, *а ипак* се воде ратови и много тога је учињено у име рата. (К: *Нин*, 2001)
- (13) У историческом збитију Његошевом „Лажни цар Шћепан Мали“ *сви* догађаји који су приказани или о којима је реч имају неку подлогу у историји, *па ипак* то није историја, већ Његошево виђење једног раздобља историје Црне Горе. (К: *Политикини културни додаци*, 2001)

Партикула *ипак* има функцију концесивног конкретизатора (уз адверзативни везник) и функцију модификатора концесивног значења (у комбинацији са копулативним везником). Овим реченицама семантички су блиске сложене реченице са истим субјектом у оба дела двочлане сложене реченице,¹⁹⁵ на пример:

- (14) А сада како је, *сви* знамо, *па ипак* се слабо старамо да што поправимо. (К: *Православље*)
- (15) *Сви* говоре да „Империјалу“ не треба ништа веровати, *а ипак* наседају на такве приче. (К: *Свет магазин*)

За изражавање адверзативно-концесивне разлике користи се и модел *Јесте*¹⁹⁶..., *али не*..., на пример:

- (16) Одмазда *јесте* једно моћно средство борбе против тероризма и других злочина, *али не* нужно и прво средство. (К: *Политика* 2001, фељтон)
- (17) Жена *јесте* била под одређеним патронатом мушкараца, *али не* било ког и не свих мушкараца. (К: *Политика* 2001, фељтон)
- (18) Је ли и последњих недеља Бернистер свраћао кући? пита. *Јесте*, вели његова жена, *али није* излазио у град, уморан је, изгледа да нагло стари. (К: А. Тишма, *Употреба човека*)

У првој реченици овог типа адверзативних независнослужених реченица помоћни глагол у потврдном облику *јесте* најчешће иницира негирану предикацију у другој реченици, а та се реченица често може јавити као издвојена. На пример:

- (19) „*Јесте, јесте*“, вели, „шездесет и једна. *Али нису* ту, синко, године најважније.“ (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*)

¹⁹⁵ Пипер 2009: 74; Мразовић 2009: 423.

¹⁹⁶ Глагол не мора бити у 3. лицу једнине, може бити и у неком другом лицу једнине или множине.

- (20) „Па, можда већ *јесте*“, каже Мајмун, „а можда још није. *Али* – хоће“. (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*)

Везник *али* који се јавља у овом типу реченица асоцира на контраст, а тај контраст заснован је често на значењу концесивности. Исти тип односа јавља се и у адверзативним (супротним) и у концесивним (допусним) реченицама, само се тај однос у адверзативним реченицама с везником *али* изражава координацијски, а у зависносложеним реченицама (реченицама с везницима *иако*, *мада*, *премда* и сл.) субординацијски. Тако се, на пример, неке концесивне реченице могу трансформисати у адверзативне и супротно.¹⁹⁷

За истицање адверзативно-концесивне разлике користе се и следећи сложени везнички изрази: *узалуд*..., *кад(а)*... или, разговорно, *бадава*..., *кад(а)*..., на пример:

- (21) *Узалуд* и републичке стипендије (у последње време то су симболични износи), *када* су клубови сиромашни и не могу младима да омогуће квалитетне услове за бављење спортом. (К: *Политика*, 2001)
- (22) Од старе славе се, једноставно, не живи. *Бадава* нам зато подсећање на нека срећнија времена *када* ивањичке кошуље и горњомилановачке женске блузе више нису „шик“ на западном тржишту као некад. (К: *Политика*, 2001)

У овим реченицама везник *кад* има значење супротности, а не уобичајено, временско или узрочно значење.¹⁹⁸

2.5.1.3. Концесивне реченице

Бројна су пратећа значења која могу ићи уз опште значење неспецификованог степена разлике. Она се могу изражавати помоћу различитих граматичких или лексичких облика. Било је речи о томе да адверзативне реченице којима се две пропозиције доводе у везу према разлици која међу њима постоји често могу имати пратеће значење концесивности, на пример:

...*сви* тврде да су против насиља, *а ипак* се воде ратови и много тога је учињено у име рата. → Иако *сви* тврде да су против рата, ипак се воде ратови...

Али, концесивност може од пратећег постати водеће значење,

¹⁹⁷ В. ниже и у Силић–Прањковић 2005: 325.

¹⁹⁸ Значење адверзативности везника *када* потврђују и речници. На пример, у једнотомном речнику Матице српске као 7. значење наводи се: *за истицање нечега необичног, неочекиваног, у значењу супротности: а, али.*

као у концесивним реченицама са везницима *иако*, *мада*, *премда* или са конструкцијом *без обзира (на то) што*, на пример:

- (1) *Иако* су близу, не знају ништа један о другоме, а погибија на све стране. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (2) *Иако* имам властити стан, плаћам подстанарство јер сам и сама избеглица. (К: *Политика*, 2000)
- (3) *Мада* су времена тмурна, не мислимо на најгоре, не мислимо да ће нас рат у свему претећи. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (4) Тешко је рећи шта су запослени у хотелу мислили о нама, *премда* су настојали да у свако доба буду веома љубазни и предусретљиви. (К: *Нин*, 2002)
- (5) Предвиђа се такође да се осумњичени не могу држати у притвору на „неодређено време“ *без обзира што* су проглашени „ризиком по националну безбедност“. (К: *Танјуг*, агенцијске вести)
- (6) То је анулирало тражњу за акцијама Апатинске, *без обзира што* садашња цена заправо одговара оној коју је „Интербру“ платио пре докапитализације. (К: *Економист магазин*)
- (7) Успомене су, наравно, варљиве, *без обзира што* једино оне помажу да осетимо да доиста постојимо. (К: *Православље*)

И у овом типу реченица може доћи до ужег спецификовања односа адверзативности. Истицање разлике између две пропозиције у концесивном односу, тј. прецизније степеновање према интензитету може се изражавати и предлошко-падежним конструкцијама:

- (8) Ми ћемо ову, 2002, *упркос* импресивном расту инвестиција, завршити са уделом мањим од 15 одсто! (К: *Економист магазин*)

Реченица је формално проста, међутим, предлошко-падежна конструкција *упркос* + именица састоји се од предлога и девербативне именице, која, као што је познато, кондензује реченично значење, те се такве конструкције могу сматрати кондензованим реченицама. Међутим, такве конструкције могу бити развијене у клаузу.

- (9) *Упркос томе што* су ови услови испуњени, животиња не може да се прилагоди на заточеништво. (К: *Закон о потврђивању Европске конвенције о заштити кућних љубимаца*)
- (10) *Упркос томе што* сам известио др Војислава Шешеља о нетачности података, он је наставио да их износи. (К: *Политика* 2000)

И ово значење може се изразити на нивоу текста, између две реченице, тако што друга реченица започиње везником који престаје функционисати као везник, него преузима улогу текстуалног конектора, уп.:

- (11) Поменути су огромни трошкови Трибунала. Отворено кажу да је буџет све тањи. *Мада*, када се погледа статистика, тај буџет сваке године све више расте. (К: *Нин* 2002)

Када је реч о традиционално називаним допусним реченицама, различитост је стална њихова карактеристика, те се, без промене значења, такве реченице најчешће могу трансформисати у праве координиране супротне, тј. адверзативне реченице, уп.:

Тешко је рећи шта су запослени у хотелу мислили о нама, *премда* су настојали да у свако доба буду веома љубазни и предусретљиви. → Тешко је рећи шта су запослени мислили о нама, *али* су настојали да...
Отворено кажу да је буџет све тањи. *Мада*, када се погледа статистика тај буџет сваке године све више расте. → Отворено кажу да је буџет све тањи.
Али, кад се погледа статистика тај буџет сваке године све више расте.

Стевановићева дефиниција допусних реченица посредно упућује на такав закључак: „Према ономе што се њима казује, допусне реченице представљају препреку да се врши или да буде оно што се износи у главној реченици, па ипак се то врши, односно ипак то бива. Допусне су, дакле, оне зависне реченице код којих садржина не погодује вршењу, постојању или настојању онога што се казује главном реченицом, а ово се и притом врши или изврши, односно буде или бива“ (Стевановић 1991: 909). Може се рећи да се супротност на субординацијском нивоу исказује концесивним реченицама. Концесивне реченице обавезно подразумевају адверзативност, док адверзативне не морају бити носиоци семантике концесивности. Евидентно постојање супротности између надређене и зависне концесивне реченице као напомену износе и Станојчић–Поповић: „Пошто између ситуације допусне и више реченице постоји противречност, односно супротност (истакла М. Н.), садржај зависноложене реченице (у којој је допусна реченица на почетку) може се исказати и супротним напоредним реченицама – концесивног односа“ (Станојчић–Поповић 2008: 329). Не слажемо се да допусна реченица мора бити препонована јер наши примери показују да она, као таква, односно с истим значењем, може бити и у постпозицији. Чак један од везника који представља супротни однос међу реченицама – везник *али* – може обележавати и концесивни однос. Помоћу везника *али*, уз који се може јавити речца *ипак*, може се исказати концесивни однос који је сродан са оним који настаје између зависне концесивне и њој надређене реченице. То примећује и М. Стевановић коментаришући нејасност границе између супротних и допусних реченица када се уместо *иако*, *мада*, *премда* може употребити везник *али*. „Оно што се

казује зависним реченицама у оваквим случајевима није права сметња ономе што се означава предикатом главне реченице, већ само извесно ограничење потпуности што се њим износи. А то би се ограничење могло означити и употребом супротног везника *али* место било којег од концесивних везника. Ове реченице, у ствари, и нису концесивне већ супротне, нису, значи зависне, већ напоредне. Или су бар овог колико и оног карактера“ (Стевановић 1991: 912). И М. С. Лалевић и М. Миновић помињу сличност између концесивних и адверзативних реченица. У Тежак–Бабићевој граматичи допусне реченице дефинисане су као „*priložne rečenice u kojima se dopušta sadržaj glavne surečenice iako se tomu protivi* (истакла М. Н.) *sadržaj zavisne surečenice*“. Аутори истичу сродност између концесивних и адверзативних реченица с тим да се у „*suprotnima ističe suprotnost, a u dopusnima dopuštanje*“. Разлика је и у томе што се „*suprotnost u suprotnoj rečenici izriče usporednom, nezavisnom surečenicom, a u dopusnoj zavisnoj (sic!)*. *Dopusnu surečenicu nije teško preoblikovati u suprotnu*“ (Тежак–Бабић 1992: 272). Слично је и у граматикама Брабец и др. (1961: 211) и Силић–Прањковић (више о концесивним реченицама в. у Силић–Прањковић 2005: 349–351, Станојчић–Поповић 2008: 329, Мразовић 2009: 607 и др.).

2.5.1.4. Концесивне реченице са квантификаторима

Као и код адверзативних реченица (у ужем смислу) потенцирање степена разлике између двеју пропозиција врши се посебним средствима. Квантификатор (максимизатор: *веома*, *много*, *пуно* и сл.) у првој предикативној јединици напоредносложене реченице с везником *али*, који може бити сам или супротстављен квантификатору (минимизатору) *уопште* у другој предикативној јединици такве реченице, доприноси значајном повећавању степена разлике међу пропозицијама, уп:

- (1) Наравно, *веома* радује победа од 3 : 1 против Швеђана и јак отпор приликом минималног пораза против Енглеза, *али уопште* није битно да ли ће да остану у горњем делу табеле до краја, или ће да потону. (К: *Политика*, 2001) → *Ма колико/Колико год* радује победа од 3 : 1 против Швеђана и јак отпор приликом минималног пораза против Енглеза, *уопште* није битно да ли ће да остану у горњем делу табеле до краја, или ће да потону. *Иако* радује победа од 3 : 1 против Швеђана и јак отпор приликом минималног пораза против Енглеза, није битно да ли ће да остану у горњем делу табеле до краја, или ће да потону.

Из примера се може видети да у истој функцији могу бити употребљене концесивне зависне клаузе са иницијалним *ма колико* или *колико год*. Када се у таквим реченицама изостави интензификатор, у први план долази концесивно значење, а опште значење разлике постаје ненаглашено, на пример: *Иако* радује победа од 3:1 против Швеђана и јак отпор приликом минималног пораза против Енглеза, није битно да ли ће да остану у горњем делу табеле до краја, или ће да потону.¹⁹⁹

- (2) Али, *ма колико* помоћ са стране у почетку била неопходна, у другој фази се морамо ослањати и на сопствене снаге. (К: *Политика*, 2000) → *Иако* је помоћ са стране у почетку била неопходна, у другој фази се морамо ослањати и на сопствене снаге. → Помоћ са стране у почетку је била неопходна, *али* у другој фази се морамо ослањати и на сопствене снаге.
- (3) *Ма колико* се трудила, нисам успела да схватим коме је намењена ноћна јевтина струја. (К: *Политика*, 2001) → *Иако* сам се трудила, нисам успела да схватим коме је намењена ноћна јевтина струја. → Трудила сам се, али нисам успела да схватим коме је намењена ноћна јевтина струја.
- (4) Није чудо што су песници толико векова експлоатисали ружу као метафору – пупољак, *колико год* би био заносан и *колико год* дуго трајао, само је обећање, а тек је отворен цвет пуна и остварена лепота руже, *иако* неће трајати дуже од два-три дана. (Г. Ћирјанић, *Оно што одувек желиш*: 172)
- (5) Додуше, можда ти имаш Олгу, *колико год* пута те преварила. (Г. Ћирјанић, *Оно што одувек желиш*: 202)
- (6) Време је изненада стало. *Ма какав* покрет направила, ма како била одевена, и *ма колико* се прерушавала, *ма где* да се налазила, принцеза Зое је свуда и у сваком часу косила на свом бледом лицу белег дуге краљевске лозе, што вуче порекло из магле легенди и предања, пуних ратова, убиства, покоља завера, тровања и преврата, насиља и издајства. (К: М. Капор, *Зое*)

Пример је занимљив зато што показује да комбинација речце *ма* и заменичке речи (*колико*, *какав*, *где* и сл.) врши везничку функцију у овом типу концесивних реченица. Реченице које наводимо као примере јесу оне са везницима *ма колико* и *колико год* због семантике заменичког прилога *колико*, тј. због значења мере које садржи, а које је важно за категорију степена.

- (7) Осећаје не може да контролише, *ма колико* се упирао. (К: *Илустрована политика*)

¹⁹⁹ Више о овом типу реченица в. у Мразовић 2009: 610.

- (8) *Колико год* да се соли, неће бити слана, јер она не упија као сунђер, него колико јој треба. (К: *Политикин магазин* 2001)
- (9) Међутим, наведени примери, *колико год* били само илустративни, указују на њену претерану употребу. (К: *Језик данас*)
- (10) На крају свега, остао је утисак да опера, *колико год* је ми враћали у деветнаести век, ипак припада и овом времену. (К: *Нин* 2002)

У наведеним примерима значењем концесивности усложњено је значење квантитета које је карактеристика предиката, односно глаголске, придевске или прилошке лексеме.

2.5.1.5. Кондиционалне реченице

Адверзативно-концесивна разлика може бити исказана и у споју с кондиционалним значењем, на пример:

- (1) Кад смо се Инге и ја узели, желео сам да имамо децу. И рекао сам јој: „Ако ми не родиш клинца, оставићу те.“ Али у почетку нисмо могли. (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*)
- (2) *Чак и ако* је не одржимо, распад ће тећи мирно, нико неће бити оштећен и биће признат од међународне заједнице. (К: *Нин* 2002)
- (3) *Чак и ако* данас буде усвојен, преднацрт споразума на стотинак страница неће бити потписан у Ници, због времена потребног за његову коначну редакцију и превод, сазнаје се из извора блиских француском Председништву. (К: *Политика*, 2001)
- (4) Принцеза увек мора остати принцеза! *Чак и ако* то не жели. (К: М. Капор, *Зое*)

Градуативна партикула *чак и* са значењем истицања високог степена нечега што је изражено потоњим елементом (са пресупозицијом неочекиваности), спецификује разлику изражену односом реченица у сложености у смислу изразите (велике) разлике.

Међу погодбеним (кондиционалним) реченицама у српском језику невелики број је оних којима се исказује разлика да се могу сврстати у реченице за исказивање степена. Услов да погодбена реченица садржи значење супротности јесте постојање негације. Уколико негација не постоји, независна и зависна реченица су истосмерне. Погодбене реченице семантички, а не структурно (формално – везницима, попут адверзативних, градационих, па и концесивних реченица) могу означавати диферентивност, а то сликовито приказују наредна два примера:

- (5) *Ако* ти се учини да је добро и лепо, пољуби га у горњу заврнуту усну. *А ако* то нећеш, не буди докона и мисли на шта личи. Има ли какве сличности с цветом беле раде. (К: М. Булатовић, *Црвени петао лети према небу*)
- (6) *Као што* гвожђе по природи тежи магнету, *тако и* душа људска тежи Богу. Али *ако* ми између магнета и гвожђа ставимо једну препреку, гвожђе не може магнету да дође. (К: *Viva 2001*)

Иако од српских синтаксичара једини П. Пипер уочава значење диферентивности код реченица са кондиционалном клаузом, ни он не прецизира неопходне услове које такве реченице треба да испуне, а то су: негираност предикације једне од реченица, управне или зависне клаузе, и то да се кондиционалном клаузом обавезно износи реалан услов, односно реална ситуација.

Ако супротстављеност није иманентна одређеном типу односа (као што је то код адверзативног или концесивног), него зависи од негираности предикације, за такве реченице не може се рећи да су по природи диферентивне, већ да у одређеним условима могу имати такво значење. То значи да у таквим реченицама значење степенa није граматикализовано, већ је оно контекстуално условљено, па би онда такве реченице требало посматрати као периферију семантичке категорије степена. Други, веома важан услов, јесте да ситуација исказана зависном кондиционалном клаузом означава реалну ситуацију.²⁰⁰

2.5.1.6. Адверзативно-рестриктивне реченице

Посебан тип адверзативних реченица представљају рестриктивне реченице. Реченице рестриктивно-ексцептивне семантике, поред општег значења разлике, исказују пратеће значење рестриктивности, односно ексклузивности и ексцептивности. У њиховој структури уз адверзативни везник налазе се рестриктивно-ексцептивни квантификатори *само* и *једино*. По неким мишљењима, ексклузивне су напоредно сложене, а ексцептивне су зависно сложене (уп. Ковачевић 1998: 203–222). То питање је ипак остало отворено.

- (1) Као што сви знамо, потребне су године и много труда да би из семена које посејемо израсло једно дрво, *а* довољан је *само* минут да га посечемо. Такође је потребно много креативности и времена да се створи уметничко дело, *а само* мало напора, *и још мање* размишљања, да се оно уништи. Исто је и са миром. (К: *Политика*, 2000)

²⁰⁰ Више о односу кондиционалних конструкција са компаративним и адверзативним в. у Саников 2008: 425–430.

- (2) Сви војници нису добили шаторска крила. Сви су добили блузе, већина и шињеле, а само један мањи део и чакшире. (К: Политика 2000, фељтон)
- (3) „Зашто одговорни за наш повратак и повратак наше имовине у тим општинама Федерације БиХ нису смењени иако смо сви поднели захтеве за повратак имовине, а само је донето неколико решења која нису реализована“, питају се представници избеглих Срба из ових општина ФБиХ. (К: Политика, 2000)
- (4) Сви запослени могу без страха да се кандидују на изборима и да јавно износе своја политичка уверења, али само ван радног времена и простора предузећа. (К: Политика, 2000)
- (5) До јутра је могао Раде да ређа претпоставке, све вероватне и могуће, али само се једне тврдоглаво држао: да није изабрао прави тренутак да приђе Марији. (К: М. Савић, Младићи из Рашке, приповетке)

У овим реченицама некада се адверзативни везник може изоставити, као што би то могло бити у примеру: Сви војници нису добили шаторска крила. Сви су добили блузе, већина и шињеле, а само један мањи део и чакшире. = Сви војници су добили блузе, већина и шињеле, само један мањи део и чакшире.

Рестриктивност се јавља и у сложеним реченицама повезаним изразом *и само*, на пример: Заборавио сам и принцезу и Роматија *и само* сам мислио на уживање у даљем путу. (К: Ј. Потоцки, *Рукопис нађен у Сарагоси*), с тим да је у таквим реченицама адверзативност врло ослабљена, те није у првом плану као у претходним примерима.

Пратеће значење ексцептивности у адверзативним реченицама помиње и Милош Ковачевић, који своју тезу да искључне реченице нису посебан граматичко-семантички тип реченица, већ подврста супротних управо базира на оваквим примерима. Ковачевић каже да „*само* и *једино* нису увијек ни кад се налазе између двију независних клауза конкретизатори значења ексклузивности него само конкретизатори неспецификоване супротности (адверзативности), па имају семантичку вриједност везника *али* или *него*, који се чак испред њих (тј. заједно с њима) могу и употријебити“ (Ковачевић 1998: 207).

У савременом српском језику постоје две подврсте реченица за изражавање адверзативно-рестриктивне семантике – ексцептивне и ексклузивне.

Ексцептивне и ексклузивне реченице²⁰¹ представљају посебан

²⁰¹ О овим типовима реченица у српск(охрватск)ој литератури најисцрпније и најтемељније писао је Милош Ковачевић (1998: 203–222).

семантички тип реченица које су веома сличне (семантички готово подударне), с тим да имају синтаксичке разлике: прве припадају односу координације,²⁰² а друге односу субординације.²⁰³

2.5.1.6. а) Ексклузивне реченице

Дефинишући *ексклузивне реченице*, које припадају координацији, Милош Ковачевић каже да се првом „клаузом у независносложеној реченици даје карактеристика цјелине истоврсних јединки (па је зато у њеној структури, по правилу, експлицитно наведена лексема у функцији универзалних квантификатора типа *сви*, *нико*, *нигдје*, *свудје* и сл.), док се другом клаузом искључује важење дате карактеристике за неки елемент скупа (а то се искључење обиљежава ријечима *само*, *једино*, које су заправо рестриктивни квантификатори)“ (Ковачевић 1998: 206). На том месту Ковачевић образлаже да се између реченица у сложеној увек успоставља „специфичан однос супротности: супротстављање дијела (обиљеженог другом клаузом) и цјелине (обиљежене претходном клаузом)“ (Ковачевић 1998: 206). Та супротност је наглашена управо конфронтирањем садржаја поменутих квантификатора: универзалног и рестриктивног.

- (1) После указане лекарске помоћи *сви* су пуштени на кућно лечење, *а једино* је на хируршком одељењу болнице у Прокупљу задржан Ненад Ничић (24) из Грачанице. (К: *Политика*, 2001)
- (2) *Сви* играчи су здрави, *а једино* Саша Обрадовић има лакшу повреду скочног зглоба. (К: *Политика*, 2000)

У искључним реченицама са супротним везницима рестриктивне речце се понекад употребљавају као конкретизатори супротног односа, али искључно значење могу имати и асиндетске реченице, уп.:

- (3) *Сви* су већ спавали, *и* сестра *и* деца, *само* је Роберт Кронер бдео у својој соби. (К: А. Тишма, *Употреба човека*)
- (4) Од 12 до 13 часова *сви* шалтери су били закључани, *једино* је радила служба за телефонску пријаву телеграма. (К: *Политика* 2001)

М. Ковачевић чак сматра да посебна врста односа између независних реченица у сложеној – искључни однос (или однос ексклузивности) – ни не постоји, већ да је ексклузивност подврста (подзначање) супротности (као што то може бити значење концесивности у

²⁰² У граматичкој литератури традиционално се називају искључним реченицама.

²⁰³ Нису довољно истражене у српском језику.

адверзативним реченицама). То образлаже тиме да често верификатори ексклузивности ни не морају бити рестриктивни квантификатори, него се у корелацији с универзалним квантификатором, могу наћи и супротни везници, најчешће *али*, мада се може наћи и везник *а*, као што показују наши примери. Искључне или ексклузивне реченице јесу врста супротних, јер се заснивају на супротстављању садржаја суседних предикативних делова сложене реченице, што показује поређење појединих парова искључних реченица и супротних реченица у ужем смислу,²⁰⁴ на пример:

Сви су већ спавали, *само* је Роберт Кронер бдео у својој соби → *Сви* су већ спавали, *а* Роберт Кронер је бдео у својој соби

или:

... *сви* шалтери су били закључани, *једино* је радила служба за телефонску пријаву телеграма. → ... *сви* шалтери су били закључани *али* је радила служба за телефонску пријаву телеграма.

Супротност се у таквим реченицама приказује спецификовано као супротност заснована на изузетку који се износи у другом предикативном делу реченице неком рестриктивном речцом (*само*, *једино*, *искључиво*) у односу на општу квантификацију (*свако*, *нико*, *све*, *ништа*, *свуда*, *нигде* и сл.), која се износи у претходном предикативном делу сложене реченице.

Доказ да рестриктивни конкретизатори супротног значења у реченицама са ексклузивним значењем нису везници налази се и у томе што конкретизатори могу слободно мењати место у реченици; могу се употребити унутар другог предикативног дела (на пример: ... *сви* шалтери су били закључани, *једино* је радила служба за телефонску пријаву телеграма. → ... *сви* шалтери су били закључани, радила је *једино* служба за телефонску пријаву телеграма.) или се могу наћи на почетку сложене реченице (уп: *Сви* играчи су здрави, *а једино* Саша Обрадовић има лакшу повреду скочног зглоба. → *Једино* Саша Обрадовић има лакшу повреду скочног зглоба, *а сви* (остали) играчи су здрави / док су остали играчи здрави.).

Такође, рестриктори могу имати функцију текстуалног конектора:

- (5) Делегације су дочекиване с цвећем у целофану, *сви* су се понашали као војници. *Једино* смо ми били лежерни, и то им је веома сметало. (К: *Нин*, 2002)

²⁰⁴ Пипер 2011б.

- (6) *Све што имаше даха живота у ноздрвама, све што беше на суху, све помре. И истреби се свако, свако живо биће на Земљи, и људи и стока и све што гамиже, и птице небеске, све се истреби на Земљи. Само оста Ноје и што беше с њим у корабљи. И осташе дебеле воде сто и педесет дана поврх земље.* (К: *Политика*, фељтон, 2002)

2.5.1.6. б) Ексцептивне реченице

Ексцептивне реченице представљају тип зависних реченица које су готово значењски подударне са ексклузивним реченицама. Оне садрже следеће ексцептивне везнике: *једино што/да, осим што/да, сем што/да, изузев што/да, до што/да, ван што/да, изван што/да* и др., с тим да су *једино што/да, осим што/да, сем што/да, изузев што/да* фреквентнији од других. Садржај зависне клаузе изузима се из садржаја главне, а то ексцептивно значење изводи из значења супротности, тј. темељи се на супротности.

- (1) Пражани су у разним анкетама углавном задовољни акцијом полиције, *једино што* јој замерају јесте то што је као приоритет имала обезбеђење заседања ММФ-а. (К: *Политика*, 2002)
- (2) Мени је Мила најмање замрала. Изгрдила ме је *једино што* сам гађао каменом неког пса. Мила је са улице довлачила мачиће и кучиће и хранила их. (К: М. Савић, *Младићи из Рашке*, приповетке)²⁰⁵
- (3) Треба нагласити да лоптасте муње нису опасне за људе, *сем што* изазивају страх и напетост. (К: *Политика*, 2000)
- (4) Ум нема ту шта да тражи, *сем да* збуњује. (К: В. Драшковић, *Молитва друга*)
- (5) Истрага још није званично саопштила детаље о овој несрећи, *изузев што* је истражни судија которског Основног суда Борис Савић рекао да су у удесу учествовала три возила. (К: *Политика*, 2000)
- (6) Потпредседник НД Светозар Крстић није желео да коментарише одлуку Михајловића, *изузев што* је констатовао да за то место треба да буде одређен човек из струке. (К: *Политика*, 2000)
- (7) Тешко да су и о чему могли да се сложе *изузев да* су их посвађали политичари и да су сами највише криви што су им полтронски подилазили. (К: *Политика*, 2000)

²⁰⁵ Уз адверзативно значење, у овом примеру исказано је узрочно значење те бисмо ову реченицу могли посматрати као каузативно-ексцептивну. *Изгрдила ме је једино што сам гађао каменом неког пса.* = *Изгрдила ме је једино зато/због тога што сам гађао каменом неког пса.*

Међутим, претходно речено не значи да значење супротности не може бити потиснуто у други план у односу на значење ексцептивности.²⁰⁶

И ексцептивне реченице могу бити парцелисане:

(8) У савезној администрацији је запослено око 14.000 људи који практично ништа не раде. *Осим што* троше новац из савезног буџета који, опет, нико не контролише. (К: *Илустрована политика*)

Ексцептивни везници настали су још и спајањем рестриктивних прилога *само* и *једино* с везницима *што* и *да*, те су тако ексцептивни везници и *само што/да* и *једино што/да*.²⁰⁷ У традиционалној граматици ти везници сматрани су везницима напоредног односа, док су везници *осим што*, *сем што* припадали субординацији.

(9) У граду је, међутим, живео слободно, *једино што* није смео да изађе из њега. (К: *Даница*)

Ове реченице могу бити и парцелисане, на пример:

(10) Није се много променио. *Само што* је, колико могу да видим, мало блеђи. (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*)

Међутим, постоје још неки усложњени ексцептивни везници који настају спајањем условних и ексцептивних везника, то су: *осим ако*, *сем ако*, *изузев ако*, *осим уколико*, *сем уколико*, *изузев уколико*, *осим кад*, *сем кад* и *изузев кад*. Закључак који следи је да се од адвербијалних значења *једино* условно комбинује са ексцептивним,²⁰⁸ где партикула *само* у погдбу уноси значење ограничавања (Мразовић 2009: 604). „(Не)реали-

²⁰⁶ На пример, у реченицама у којима се зависном износи нешто што је специфично у односу на целину о којој реферише управна реченица. То није условљено везником, већ логичко-семантичким односом међу реченицама, на пример: Македонски програм био је скоро идентичан српском, *осим што* су били додати многи македонски писци. (К: *Нин*, 2002)

²⁰⁷ Ови везници нису искључиво ексцептивни, већ могу бити и везници који уводе друге типове зависних реченица (темпоралне, допунске и др.). Проблематичан је везник *само/једино да*. Нисмо пронашли примере да су ови везници ексцептивни на нивоу реченице, једино имају то значење на нивоу текста, на пример: Непознато је шта је тачно у тој причи и како је Маринковић касније поступио. Познато је *једино да* огромна већина Срба на Кордуну ни све време рата није знала за тај злочин (К: *Политика*, 2000); Ни њу добро не видимо. Видимо *само да* није баш млада и да има мало криве ноге (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*). Они су пре свега допунски везници, али у тексту имају ексцептивно значење.

²⁰⁸ Чак и везник *кад* у таквим реченицама има условно значење, а не примарно – временско.

зација садржаја основне клаузе искључује се само под условом датим у зависној клаузи“ (истицање аут. Ковачевић 1998: 221).

- (11) Редовних оброка већ данима нема, *осим ако* се храна отме непријатељу. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (12) У многим земљама возачима је забрањено да телефонирају током вожње, *осим уколико* поседују опрему која им омогућава да држе обе руке на волану. (К: *Политика*, 2000)
- (13) Ујутро ме мало шта погађа, *сем уколико* се пробудим с муком у стомаку и нечим налик на вртоглавицу. (К: Р. Кузмановић, *Одмор*)
- (14) „Арафат мора да буде под притиском“, каже Шарон. „Он никада није деловао *сем кад* је под притиском.“ (К: *Нин*, 2002)
- (15) Мој компањон је прави метењак и његова завезаност у свему, *изузев кад* је реч о храни, могла би се пренети и на мене. (К: Р. Кузмановић, *Одмор*)
- (16) Имена радника и сарадника Службе у досијеу се бришу, *изузев ако* су подаци у досијеу нанели штету лицу које остварује увид и могу се на суду показати као доказ. (К: *Нин*, 2002)
- (17) Македонска држава може имати будућност *једино уколико* пронађе довољно снаге унутар друштва да своје конфликте решава мирним путем. (К: *Политика*, 2001)
- (18) Достигнут је ниво да можете бити повезани са неким од Америчких телемедицинских центара *једино ако* у болници имате информациони систем, постављен по интернационалним стандардима. (К: *Ебит е-магазин*)
- (19) *Једино кад* су маркице испод целофана, може да се тврди да је увозник држави платио све дажбине. (К: *Политика*, 2001)

И ексцептивно-кондиционалне реченице могу се јавити као парцелисане конструкције:

- (20) Певају, али нико неће да их штампа. *Осим кад* нађу спонзора, као што је случај и са најзанимљивијом прошлогодишњом збирком песама. (К: *Нин*, 2002)
- (21) Погледај се какав си! Још један овакав нокаут – и можеш да окачиш рукавице о клин! *Сем ако* ти се не свиђа да потражиш стан у лудници. (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*)

Посебан вид рестриктивно-ексцептивне семантике изражавају адверзативно-рестриктивне реченице за које је карактеристична негирана предикација прве пропозиције. Иако се на први поглед чини да је овај тип реченица семантички близак са градационим реченицама типа *не само... него/већ (и)*, то није тако. Основна разлика међу њима

је у томе што се предикат у првој пропозицији сложене координиране адверзативне реченице не реализује (негација се односи на предикацију), а у првој пропозицији сложене координиране он се реализује (негација се односи на рестриктор), односно код адверзативних реченица имамо супротстављање двеју пропозиција, док код градационих имамо углавном паралелност међу њима,²⁰⁹ уп.:

- (1) У почетку је порицао, али је на крају признао да је дао сто дублона мегданцији Караманси, али *не да* га убије, *него само* да пусти грофу мало његове претерано вреле крви. (К: Ј. Потоцки, *Рукопис нађен у Сарагоси*) – адверзативна реченица [← не да га убије *него* да му пусти крв]
- (2) То *не важи само* за литературу [= важи *не само* за литературу] *него и* за већину наука. (К: *Даница*, 2000) – градациона реченица [← важи за литературу *и* за већину наука]
- (3) Код мене не би било оно пиле ни пола сата. Ако не носи јаја – иш! И то *не да* се гнезди три дана, *него само* да излећу. За годину дана, гарантујем, цела Србија би била сва у јајима. (К: *Политика*, 2001)
- (4) „Анди, остани после часа“, рекла је госпођа Риго, његова учитељица. *Није* казала: Андреас Сам. *Него само* Анди... (К: Д. Киш, *Рани јади*)
- (5) *Не* пишемо ово да бисмо се бунили против поскупљења, *него само* да подсетимо да – све има своју цену. (К: *Економист магазин*) [← пишемо ово не да бисмо се бунили, *него* само да подсетимо...]
- (6) Богобојазни људи *не* лаћају се крста и кадионице кад се окупи публика, *него само* кад се ваља, кад то каже црвено слово у календару, или кад наложи логика вере. (К: *Нин*, 2002) [← лаћају се крста и кадионице не кад се окупи публика *него само* кад се ваља, кад то каже црвено слово у календару, или кад наложи логика вере]

2.5.1.7. Ексцесивне реченице

Ексцесивност је један од видова исказивања диферентивности. Карактеристика ексцесивних израза је да имају врло висок степен просторне иконичности. „Главна семантичка специфичност ексцесивности у оквиру семантичке категорије градуелности јесте у градуелној локализацији спољашњом границом локализатора („изнад“ или „испод“ локализатора)“ (Пипер 2003: 161).

„Ексцесивност представља вербализовани степен одступања од испољености неког својства, који се одређује спољашњим делом гра-

²⁰⁹ Диферентивност постоји код градационих реченица, али та диферентивност није једнака адверзативности.

нице локализатора у датом односу градуалне локализације, на пример: *преухрањен* ‘ухрањен више него што је потребно’, а *потхрањен* ‘ухрањен мање него што је потребно’.

Особина која издваја ексцесивност у поређењу са другим видовима градуелности одређеним спољашњим делом границе локализатора налази се у појму одступања као локализованости спољашњом страном границе локализатора у конкретном или апстрактном простору, које се сматра неубичајеним, непожељним или непотребним“ (Пипер 2003: 166).

- (1) Одлазио је много пута код Данкиног оца, *доста* старог, а *превише* сиромашног сељака *да* би се ухватио укоштац са таквим задатком. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (2) Па ипак, није се могло све сакрити. *Исувише* су блистале на сунцу златасте плетенице, *превише* је зрачила безазлена и чиста младост, *да* би све остало незапажено. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (3) У рушењу стране окупационе власти Срби су били *одвише* испред осталих *да* би имали подршку једне велике силе. (К: *Политика*, 2001)
- (4) Тада се на границу строго пазило, а ја сам био *сувише* утучен *да* бих се довољно крио: уопште ми није јасно како ме нису ухватили. Да бар јесу... (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*)
- (5) *Одвећ* сам стар *да* се дадиљи умиљавам, *сувише* зрео да сад будем ђак. (К: М. Капор, *Зое*)
- (6) Усмене приче биле су *знатно* разуђеније и, по његовом схватању, *исувише* легендарне *да* би се могле узети као веродостојне. (К: *Даница*, 2000)

Из наведеног може се запазити да се семантичка категорија градуелности у реченицама којима се изражава ексцесивност (али и уопште приликом изражавања ексцесивности) испољава на два начина истовремено: као одступање од норме, што би показивало диферентивност, и као изражавање оцене, што припада сфери модалности.²¹⁰ Ексцесивност се налази на пресеку градуелности и модалности, па то представља још један доказ испреплетености категорија и нејасности границе. Пошто се налази на граници, ово значење припада периферији поменутих категорија. Нас занима само однос који ексцесивност успоставља према једној надређеној категорији чијој периферији припада – према категорији степена. Осим

²¹⁰ „Критеријум одступања, тако карактеристичан за ексцесивност, као нарушавање експлицитне или имплицитне норме, у ексцесивима се конципира као оцена, што повезује ексцесивност са модалношћу аксиолошког типа“ (Пипер 2003: 166).

што постоји посебно степеновање у оквиру изражавања модалности,²¹¹ ексцесивност је богато изградирана као скала вредновања мере одступања од основног степена, референтне тачке, тј. локализатора – адекватива. И ексцесиви и адеквативи представљају део система језичких средстава за изражавање степена довољности испољавања извесног обележја.

Као што значење градуелности подразумева све типове диферентивности, односно диферентива, али и екватив, тако и значење ексцесивности подразумева различите типове њеног изражавања, па тако и адекватив, представљен, на пример, лексемама *довољно*, *доста*, *таман колико треба* и сл. Адекватив подразумева опште значење степена испољености степена која се сматра одговарајућом – тј. адекватном²¹² (Пипер 2003: 167).

(7) У супротном углу је мој лежај. На поду прострта моја бунда, *довољно* пространа да прими мене и моју малу Долорес. А одатле ћу имати стално на оку Радосава. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

(8) Па и то је *доста* да се измењају топле речи, и исказе брига и љубав. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

„Ексцесивност је појава периферне природе како према природи свог садржаја тако и према слабој граматикализованости облика којима се тај садржај изражава, али учесталост употребе ексцесива свакако није занемарљива, као ни разноврсност њихових облика“ (Пипер 2003: 167). Иако се исказује на свим језичким нивоима, нас интересује само реченични.

Када је реч о реченицама, постоји посебан тип зависносложене реченице која „представља спој управне реченице у којој је наведен ексцесивни степен неке особине или појаве и зависне реченице којом се одређује чега се та ексцесивна особина или појава тиче“ (Поповић 1977: 21). И управна и зависна реченица у сложеној имају неке обавезне особине.

У управној реченици постоји реч чија се особина може јавити у већем или мањем степену. То су најчешће придеви, прилози и глаголи, али се може десити да то буде и именица, која је у функцији именског

²¹¹ У Пипер 2003: 167–171.

²¹² Међутим, треба имати у виду присуство негације у таквим реченицама: „U korelativnim rečenicama dostatnog uzroka glavna surečenica uvijek je potvrdna. Kad je glavna surečenica niječna, riječ je o rečenicama nedostatnog uzroka. Za razliku od rečenica prekomjernog uzroka u kojima je glavna surečenica uvijek potvrdna, a zavisnom se surečenicom, iako potvrdnom, implicira neizvršavanje glagolske radnje, u korelativnim rečenicama dostatnog uzroka vrijedi ovaj model: *U glavnoj surečenici nema negacije (samo u tome slučaju i možemo govoriti o rečenicama dostatnog uzroka jer ako je u glavnoj surečenici prisutna leksička ili sintaktička negacija, riječ je o rečenici nedostatnog uzroka), a zavisnom se surečenicom implicira izvršavanje glagolske radnje*“ (Вукојевић: 2008: 313).

дела предиката или апозиције, и има квалификативну функцију. Уз такву именицу се подразумева придев у значењу ‘велики’, на пример: *Исувише је господин* да би себи допустио тако недолично понашање.

Експесивни степен дате особине/појаве обележен је префиксом *пре-* или прилозима са значењем експесивности: *сувише, превише, премало* и сл. мада ти прилози често у реченицама нису експлицирани, него се значење експесивности само подразумева. У неким реченицама степен не мора бити експесиван већ може бити у значењу ‘знатан’, а изражен прилозима типа: *прилично, знатно, врло* и сл. али је важно да и те реченице изражавају особину која је неповољна за реализацију радње означене клаузом.²¹³ Формално, ове реченице припадају изричним (допунским) реченицама.

- (9) То је лош знак, један *прилично* поуздан индикатор *да* редуција зоне неће бити идиличан посао, који после лагодног рада групе мудрих људи доноси мир. (К: *Политика*, 2001)
- (10) Изгледа да је тамошња власт, и мисаоно и оперативно, била *прилично* неспремна *да* прихвати ратни шок на својим границама. (К: *Политика*, 2001)

Управна реченица је обавезно потврдна²¹⁴ и у њој најчешће нема корелатива, мада би одговарао тој функцији израз *за то*.

- (11) Била је сувише иронична *за то*, а мени је та иронија добро чинила. (К: *Мостови*)
- (12) Био је *сувише* стар *да* прихвати један овакав тренутак, када се треба неопозиво одлучити и почети све из почетка. Америчка одлучност сукобила се у том часу са козилијанском колебљивошћу, која се храни временом својих жртава. Упитао се: имам ли снаге *за то*? (К: М. Капор, *Зое*) → за то да прихвати један овакав тренутак.

У зависној реченици везник је *да*, предикат најчешће у потенцијалу (мада је могућ и презент), и она може бити одрична. Уколико

²¹³ „Na pitanje koji pridjevi ili prilozi u pozitivu (dakle bez superlativa) mogu uvesti rečenice prekomjernog uzroka može se odgovoriti samo u skladu s onim što je rečeno o negativnoj semantici elativnih modifikatora: samo pozitivni negativne semantike u kontekstu mogu kao nadređeni korelatori stupiti u korelativni odnos s komplementizatorom *da*. I doista, svi potvrđeni pozitivni u neveliku broju primjera također su negativne semantike, negativno su polarizirani (*opasan, malen, daleko, velik* (za te stvari), *mali, neznan, primitivan, nedorastao, lijen, slab, nesposoban*)“ (Вукојевић 2008: 304–305).

²¹⁴ И Вукојевић је сагласан са тиме: „U korelativnim rečenicama prekomjernog uzroka glavna rečenica uvijek je potvrdna, a zavisna surečenica, iako oblikom potvrdna, implicira neizvršavanje ili bolje reći nemogućnost izvršenja glagolske radnje. Izvršavanje radnje sprečava upravo prekomjerni uzrok. Uvođenjem negacije u glavnu surečenicu složena bi rečenica postala ininterpretabilna“ (Вукојевић 2008: 294), с тиме да он такав тип реченица сврстава у *последичне реченице прекомерног узрока*.

је зависна реченица одрична, значење јој је да се радња мора(ла) извршити.²¹⁵ *Био је превише леп да се не заљубим у њега.* То доказује једно: уколико је зависна негирана, то је псеудонегација, а то се доказује трансформацијом: ← *Био је превише леп и заљубила сам се у њега.* Зависна стоји иза управне и нерашчлањене је структуре. Уместо зависне реченице, може се јавити кондензатор зависне реченице, анафорски израз – *за то*. Значење зависне реченице познато је саговорнику (прагматички аспект) или се таква реченица налази непосредно пре управне реченице у тексту (текстуални аспект).

Степен особине, код ексцесивних реченица, чини сметњу за реализацију процеса означеног зависном реченицом. То се може доказати и трансформацијом која показује да се зависносложена ексцептивна реченица може без велике промене значења преобликовати у независносложу адверзативну или адверзативно-концесивну реченицу.

- (13) Тада се на границу строго пазило, а ја сам био *сувише* утучен да бих се довољно крио: уопште ми није јасно како ме нису ухватили. → ја бих се крио, *али* сам био *сувише* утучен за то//да нисам био *сувише* утучен за то

или

- (14) Усмене приче биле су *знатно* разуђеније и, по његовом схватању, *исувише* легендарне да би се могле узети као веродостојне. → Усмене приче би се могле узети као веродостојне, *али* су биле *знатно* разуђеније и *исувише* легендарне//да нису биле *знатно* разуђеније и *исувише* легендарне

Међутим, овај однос може се исказати и кроз узрочно-последичну везу. У неким случајевима узрок за вршење радње је *недовољан*,²¹⁶ на пример:

- (15) Верни издвајају максимално од својих новчаних прихода, али све то је ипак *недовољно* да би се привели крају ови грандиозни и тек започети радови. (К: *Православље*) → Грандиозни и тек започети радови не могу да се приведу крају *јер* нема довољно средстава, *иако* верни издвајају максимално од својих новчаних прихода,

²¹⁵ „Zavisna surečenica sa zanijekanim predikatom implicira nužnost izvršavanja glagolske radnje“ (Букојевић 2008: 295).

²¹⁶ „Rečenicama nedostatnog uzroka izražava se neostvarenost/neostvarivost posljedice zbog neprimjerenog uzroka, tačnije uzroka koji je nedostatan da izazove posljedicu. U rečenicama nedostatnog uzroka u glavnoj su surečenici prisutni prilozi *nedostatno, nedovoljno, pridjevi nedostatan, nedovoljan, prijedložne skupine u nedovoljnoj mjeri/količini* i glagol *nedostajati*, ili niječne konstrukcije (*nije dovoljan, nije dosta, ne dostaje* itd.). Rečenice toga tipa kvantificiraju uzrok s obzirom na stupanj koji je potreban da se izazove posljedica i označuju ga kao nedostatan“ (Букојевић 2008: 308).

док је у другим тај узрок прекомеран,²¹⁷ на пример: Био је *сувише* стар да прихвати један овакав тренутак → Није могао да прихвати један овакав тренутак *јер/зато што* је био сувише стар, али узрок може бити и довољан што би представљало значење адекватности,²¹⁸ као што је то у примеру:

(16) На поду прострта моја бунда, *довољно* пространа да прими мене и моју малу Долорес. → На поду прострта моја бунда, *тако/толико* пространа да може да прими мене и моју малу Долорес.

Поповић истиче да постоји проблем класификовања ексцесивних реченица. Многи лингвисти су се спорили око тога да ли такве реченице припадају намерним²¹⁹ или последичним.²²⁰ Поповић сматра да су према значењу ове реченице *наменске*. Реченице за исказивање ексцесивности сигурно припадају реченицама којима се исказује степен према томе што служе за изражавање степена неке особине и појаве, па су тиме сродне са свим оним реченицама којима се одређује мера, односно степен особине или вршења радње, тј. са свим оним реченицама којима се изражава било какво степеновање. Ексцесивне реченице су, према томе, сродне са оним реченицама које показују подударност (једнакост) (*тако... како, толико... колико* и сл.), сличност (*као што/да*), већи степен неподударности односно различитости (диферентивност) (*више* односно компаратив *... него што/да* и сл. или *другачије... него што/да*), пропорционалност (*утолико... уколико*), карактеристичну последицу (*тако, толико... да*), довољни степен (адеквативност) (*довољно, доста... да*).²²¹

²¹⁷ Или, како Поповић каже, *неповољан*, мада се с његовим термином не бисмо могли сложити (и један и други услов су неповољни или непримерени, како каже Вукојевић у својој монографији) (Поповић 1977: 25–26). Ексцесивност је заснована на вредновању, прецизније на негативном вредновању као неадекватности због степена изражености неког обележја које је изнад норме, односно изнад очекиваног.

²¹⁸ „U rečenicama dostatnog uzroka u glavnoj su surečenici prisutni prilozi *dostatno, dosta, dovoljno*, pridjevi *dostatan, dovoljan*, prijedložne skupine u *dovoljnoj mjeri/količini* ili glagol *dostajati*. Rečenice toga tipa kvantificiraju uzrok s obzirom na stupanj koji je potreban da se izazove posljedica i označuju ga kao *dostatan*“ (Вукојевић 2008: 309).

²¹⁹ И Лука Вукојевић потврђује постојање значења намере додуше само у адеквативним реченицама, или, како их он назива, последичним реченицама dostatnog uzroka: „Posljedične rečenice dostatnog uzroka mogu se uvesti i višeznačnim veznikom *kako*. Iako je posljedično značenje u takvim rečenicama predominantno, one su uvijek u nekoj mjeri kontaminirane namjernim značenjem“ Вукојевић 2008: 318).

²²⁰ Поповић наводи и литературу о тој проблематици (Поповић 1977: 27).

²²¹ Такав тип реченица Поповић назива *начинско-мерне* (Поповић 1977: 28), но ми их називамо *реченице за исказивање степена*.

Ако ове реченице посматрамо као консекутивне,²²² треба имати у виду да се ексцесивне реченице тичу консеквенце, тј. онога што нужно следи (односно управна реченица утиче на резултат који је изнет у зависној реченици), али да то није *последица у ужем смислу* већ *иреална последица*, јер се дата радња не износи као нешто што заиста следи, него као хипотетичка супротност те радње, као критеријум на основу којег се може оцењивати (а то се тиче категорије модалности), односно окарактерисати степен неке особине, и то према адекватности за дати ефекат (Поповић 1977: 28–29). Овај тип реченица ми ипак сматрамо посебним, а на основу семантичких карактеристика, супротним у односу на последичне. Последичне реченице исказују еквативност (узрок одговара последици, односно доводи до резултата), а ексцесивне диферентивност (узрок не одговара последици, тј. не доводи до очекиваног, а ипак, нереализованог исхода); зависносложене реченице с консекутивном клаузом према ТСЛ-у припадају локализацији унутар локализатора, а зависносложене реченице с ексцесивном клаузом – градуелној екстралокализацији.

2.5.1.8. Асиндетске адверзативне реченице

Као што се еквативност може изразити асиндетски, тако се и диферентивни односи, па и исказивање опште разлике, може изразити безвезничким структурама, уп.:

- (1) Нормално. Ми вас служимо за столом, [а] ви нас испод стола ударате у цеванице. (*Нин*, 16. 4. 2009: 13)
- (2) Наводи се да је био толико побожан да уз Часни пост нити је јео хлеб, нити пио вино; [него/већ] хранио се зељем и пио воду, и то другог или трећег дана. (*Нин*, 16. 4. 2009: 31)
- (3) На пример, наручимо материјал из Аустрије, [а] они кажу да су Американци купили целу годишњу производњу, ми платимо Американцима, а материјал нам стигне из Аустрије. (*Нин*, 11. 2. 2010: 30–31)²²³
- (4) Нажалост, оштра осуда овакве праксе није уследила због злостављања као таквог – [него/већ] бискупи су нагласили да се сличне појаве морају жигосати и оштро санкционисати, не би ли се спречио даљи „одлив верника из црквеног корита“. (*Политика*, 6. 3. 2010: 2)

²²² Као што то чини Лука Вукојевић (2008: 291–319).

²²³ Управо по томе што различитим реченичним ситуацијама одговара другачији везник, закључујемо да постоји разлика у њима, да различити везници повезују различите типове супротног односа, иако сви скупа представљају супротне везнике.

- (5) Политичко позориште приказује политичаре као људе у акцији, [док/а] у театрализованим облицима политике, политичари, изузети из акције, стоје ту као споменици идеја. (*Политика*, 6. 3. 2010)
- (6) Кад на почетку овог малог огледа о крсним славама поменух Чачак, нисам то случајно учинио; [него] сетих се једне давне године с почетка осамдесетих [...] (*Нин*, 11. 3. 2010: 43).
- (7) „Нећемо ми да плаћамо њихове дугове, [него/већ] нек сами покусају што су закували“, најчешћи је [...] рефрен. (*Нин*, 11. 3. 2010: 70)
- (8) Највише „гостију“ је из Босне и Херцеговине (оба ентитета) Црне Горе, Македоније, [а] нађе се неко из Русије, Турске, али било их је и из Кине и САД. (*Нин*, 25. 3. 2010: 36)
- (9) Добро је када ми другима украдемо стоку и жене, [али] зло је када други стоку и жене украду нама. (*Нин*, 1. 4. 2010: 39)

Асиндетизмом,²²⁴ као језичким феноменом, највише су се бавили књижевнотеоријски и стилистички приручници, дефинишући га као стилску фигуру.²²⁵ То нимало не чуди, имајући у виду да се, осим у разговорном, од осталих функционалних стилова, једино још у књижевнотетичком функционалном стилу, ова појава често среће. „Другой

²²⁴ Синонимни термини су асиндеза, асиндетон.

²²⁵ У *Речнику књижевних термина* (ур. Драгиша Живковић) асиндетон се дефинише као „figur[a] nizanja izgraza pri čemu su veznici izostavljeni“ (*Речник књижевних термина* 1985: 51), а у најновијем *Речнику књижевних термина* Тање Поповић (2007: 60) дефинисан је као „figura konstrukcije, srodna elipsi, koja nastaje nabravanjem reči ili pojmova bez gramatičke povezanosti (izostavljanje veznika i sl.), da bi se postigla izuzetna dinamika, brzina i ekonomija izgraza [...]“. Углавном се асиндетизам проучавао као фигура карактеристична за песничко изражавање, а не и за друге врсте изражавања. Лингвистички речници пак асиндетон углавном дефинишу овако: „Бессоюзие (асиндетон, паратакис) – связь предложений, осуществляющаяся интонационными средствами, без участия союзов. Организует специфическую синтаксическую единицу – бессоюзное сложное предложение; как периферийное явление наблюдается в простом предложении (см. Предложение). Смысловые отношения при бессоюзии обычно остаются невыраженными, поскольку формирующие их факторы (самая последовательность предложений, их строение, морфолого-синтаксические признаки), как в отдельности, так и в комплексах друг с другом, в большинстве своём полисемантически, т. е. не закреплены за строго определёнными видами отношений, и недостаточны регуляры. Тем не менее смысловая определенность бессоюзной связи бывает иногда значительной. Так, в русском языке при бессоюзии вполне выявляются условные отношения, в формировании которых, наряду с полифункциональными средствами, участвует специальная форма неадресованного повелительного наклонения («Не пригласи я его, он обидится»), «Приди мы вовремя, беды бы не случилось»). В системе синтаксических связей бессоюзие противостоит подчинению как имплицитная связь эксплицитной, тогда как по отношению к сочинению бессоюзия «симултанно», т. е. совмещено с ним (С. О. Карцевский). В грамматиках многих языков бессоюзная связь дифференцируется на сочинительную и подчинительную, что в значительной степени стирает её специфику; в русской научной традиции такой подход не получил большого распространения“ <http://tapemark.narod.ru/les/index.html>.

функциональный стиль, охотно использующий бессоюзное сочинение членов предложения, – художественная (в частности, поэтическая) речь. И это, на первый взгляд, несколько странно: ведь художественная речь, в отличие от спонтанной, несколько небрежной разговорной речи, представляет собой результат тщательнейшей обработки (и не только авторской). Дело, видимо, в том, что художественная речь прибегает к бессоюзному «нанизыванию» членов предложения с другой целью для создания определенного художественного эффекта, используя при этом одно важное семантическое свойство бессоюзных конструкций: бессоюзные соединительные конструкции ощущаются (при том же количестве компонентов, что и соответствующие союзные конструкции!) как более динамичные, более насыщенные (лицами, предметами, признаками, событиями)“ (Санников 2008: 341).

Србистичка, односно сербокроатистичка лингвистичка литература ову појаву темелније почиње обрађивати тек крајем XX века. До тада су синтаксичари тек узгред помињали или овлаш објашњавали ту појаву, бавећи се неким другим језичким феноменима.²²⁶ Дуго се, дакле, говорило о томе да су сложене реченице конституисане од две или више предикатских јединица и у зависности од синтаксичког односа међу њима, могу се разликовати независне и зависне реченице.²²⁷ Даља типологија сложених реченица почива углавном на функционалном и семантичком критеријуму.²²⁸ Синтаксичко-семантички критеријум, који се заснива на разликовању (значања) експонираних везничких средстава, на први поглед чини се као одговарајући за класификацију сложене реченице, но проблем се јавља у ситуацијама где су предикатске структуре раздвојене неким интерпункцијским знаком (запетом, тачком и запетом, двома тачкама или цртом), док су, с друге

²²⁶ За разлику од наше (што се види у граматицама), у другим словенским срединама, на пример, руској или чешкој, велика пажња посвећивала се безвезничким структурама (о историјату проучавања руских безвезничких структура в. у Санников 2008: 338–347).

²²⁷ М. Стевановић инсистира на томе да су семантички посматрано све реченице – *међусобно зависне*. „Зато самосталност напоредних реченица треба правилно схватити, не никако као неку апсолутну независност, према којој би излазило да садржина, смисао појединих од њих уопште не стоји у вези са оним што се износи у реченицама с којима чине дотичне веће језичке јединице. Њихова независност је у томе што оне не објашњавају, не одређују нити допуњавају оно што се износи другим реченицама с којима су везане“ (Стевановић 1991: 778).

²²⁸ Било је већ речи о томе да постоје извесне слабости у понуђеним класификацијама сложене реченице (стр. 36–38), односи координације и субординације нису довољно ни јасно разграничени (Прањковић 2002: 101; Ковачевић 1998, Ружић 2010. и др.).

стране, смисаоно веома повезане. У том случају, реч је о асиндетским (безвезничким, јукстапонираним) структурама, и то значи да се асиндетске структуре повезују са другим синтаксичким елементима „bez posredstva specijaliziranih gramatičkih (gramatikaliziranih) sredstava veze (tj. veznika)“ Прањковић (2002: 119).²²⁹

Последњих година дошло је до већег интересовања лингвиста за безвезничке реченице, којима су се најтемељније (по угледу пре свега на руске синтаксичаре) бавили Богољуб Станковић и Иво Прањковић. Један од првих и основних проблема који се јавља приликом проучавања асиндетизма јесте (поново) класификација сложених реченица. Ако безвезничке реченице представљају трећи тип реченица (поред независних и зависних), њихово издвајање настало је из структурног критеријума, док су независне и зависне класификоване на основу комбинације различитих критеријума, пре свега функционалног и семантичког, па на тај начин долази до мешања и неконзистенције у методологији.²³⁰

За нашу студију довољно је рећи да проблеми у класификацији постоје, те да нас интересује пре свега семантика асиндетских реченица, које имају своје структурно-семантичке специфичности, што би значило да из њиховог формалног структурирања произлазе неке семантичке датости: то јест, с једне стране, недостатак експонираног везничког средства отежава тумачење значења једне структуре, док, с друге стране, то изостављање даје могућност ширег тумачења, затим комбинације више значења, као и веће ослабање на контекст (језич-

²²⁹ „[...] јукстапозицијско (асиндетско) повезивање не искључује сва граматичка средства везе, јер се међу таква могу убројити и видско-времепни односи, катафоричко-анафоричка, нека лексичка те интонативна везна средства, [nego] само она језична средства која су граматички специјализирана за повезивање, тј. она којима је материјализирање односа (везе) међу дијеловима структура примарна функција. Другим ријечима, под јукстапозицијом се подразумијева свако неексплицитно, неграматикализирано повезивање синтактичких јединица“ (Прањковић 2002: 119).

²³⁰ Станковић (1987: 66) излаже три приступа класификацији сложених реченица: према првом приступу сложене се реченице деле на паратаксу и хипотаксу, а оба типа карактеришу синдет и асиндет; други приступ се залаже за трихотомију, па се ту сложене реченице деле на: паратаксу (синдет), хипотаксу (синдет) и асиндетске реченице (асиндет); док се према трећем моделу сложеним реченицама (паратаксичким и хипотаксичким) супротстављају тзв. *асиндетски спојени реченица* (бессоюзное соединение предложений). Станковић се ограничава на теоријска разматрања, а потом закључује да се асиндетске реченице „у српскохрватској граматици неоправдано и неадекватно сведе на независно-сложене и зависно-сложене реченице и проучавају у оквиру паратаксе и хипотаксе [...]“, и да „[...]плодотворнији може бити онај приступ који уважава особеност ових реченица и води рачуна о њиховој комплексности“ (1987: 70), те би требало уважити управо наведени други и трећи приступ.

ки и вањезички) и сл. Како И. Прањковић закључује, безвезничке реченице семантички су „*manje diferencirane od vezničkih*“ (Прањковић 2002: 138–139). Ту се најпримеренијом чини Прањковићева типологија, према којој би се оне могле одредити као недиференциране независне (имплицитна координација) или пак недиференциране зависне (имплицитна субординација) реченице, насупротив, експлицитно координираним и експлицитно субординираним реченицама.

Не улазећи даље у детаљнију типологију асиндетских реченица, обрађени материјал нуди велики избор асиндетских структура. Већина у раду поменутих различитих типова реченица може се (или би се могла) изразити и асиндетски.

На пример, концесивност се може изрећи асиндетски, и то радним глаголским придевима између којих се налази негација. На пример: *Радио – не радио, свира ми радио. Хтео – не хтео, то мораш урадити*. То су по правилу идиоматизоване структуре.

2.5.2. Компаративност

2.5.2.1. Компаративне диферентивне реченице

Компаративне реченице осим значења еквативности и пропорције, изражавају и диферентивност. Општу диферентивност, као подврсту степеновања, исказују компаративне диферентивне реченице са везницима *него што/да* и *неголи*.²³¹ Компаративна клауза одређује придев или прилог у компаративу који се налази у структури управне реченице. Компаративни облик у овим реченицама не указује само на општу особину која се пореди, већ се јавља и као показатељ односа у поређењу, тј. одражава градацију као вид садржајне делатности човека (Девјатова 2010: 204).

Поредбене реченице за неједнакост увек су *чисто поредбене* у том смислу да немају начинско значење, те се не могу сврстати ни у начинске ни у прелазни тип – начинско-поредбене реченице.²³²

²³¹ С. Кордић примећује да везник *што* (као самосталан или као део сложеног везника) чини саставни део различитих типова зависних реченица међу којима се неке од њих могу описивати и као релативне. Тако, на пример, *што* као саставни део сложеног везника *него што* који уводи поредбену реченицу, има иста својства као и (други) релативизатори у односним реченицама, те се и такве реченице могу посматрати као релативне (више о томе у Кордић 1995: 171–172).

²³² Каквим би се могле сматрати еквативне поредбене реченице с везником *како*. На пример: *Ради како му нареди* и сл.

Поред тога, диферентивне поредбене реченице не припадају адвербијалним реченицама, јер не представљају одредбу предикације, већ допуну придева, односно прилога, те улазе у ред допунских реченица. Структурно су прилексичке, а не приклаузалне и затвореног су типа јер њиховом навођењу место отвара компаратив или нека друга компаративна реч из управне реченице. Разлика између везника *него што* и *него да* лежи у томе што први уводи *реалне поредбене*, а други *иреалне* (хипотетичке, потенцијалне) *поредбене реченице*.

- (1) Лауш га погледа прекорно, па ипак далеко попустљивије *него што* га је малочас гледао и упита га кад ће поново доћи. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (2) Платићу ти више *него што* заслужијеш. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (3) Шкрипну капија. Ево и Боре. Више трчи *него што* иде. Разбарушен. Задахан. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (4) Једнога касног поподнева – или је већ било вече; летњи дани у Петрограду трајали су много дуже *него што* је Павел Волков навикао – море се нашло пред Волковим. (Р. Петковић *Судбина и коментари*: 24)
- (5) Видиш ли ти, Андро, да је дошло некакво погано време и ништа теже *него да* човек умре. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (6) Све што почиње од апсанских зидова осећа као своју смрт, ужасно срамотну смрт, гору *него да* су га убили затекавши га у крађи. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (7) Па ипак, и ова литература фрањеваца била је од великог значаја за духовни живот земље, једино што се њене заслуге осећају више на културно-политичком *неголи* на чисто литерарном пољу. (ГК: И. Андрић, *дисертација*)
- (8) Тко се, напokon, усудио, да је означи неком расправом о мудрачкому камену, препустио се горе *него ли* помамној тлапњи. (ГК: И. Андрић, *Пјесма над пјесмама*)
- (9) Иначе, Врањанци радије воле да продају *неголи да* издају стан. (К: *Политика*, 2001)
- (10) Словенија ће већ као придружена чланица ЕУ морати далеко више тога да жртвује *неголи што* ће сталним чланством у тој глобалној асоцијацији да добије. (К: *Политика*, 2001)

У структури диферентивних реченица може бити конструкција *више/мање + позитив придева/лични глаголски облик + него/но што/да*.

У реченицама према моделу *више* + позитив није у питању аналитички компаратив него синтаксичка поредбена конструкција у којој редослед њених чланова може бити и замењен, на пример:

- (11) Лауш је био суров, чак и више *него што* сам очекивала. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (12) У затвору сам у свему третиран горе *неголи* најобичнији кажњеници чија је кривица утврђена и осуда законски оснажена. (ГК: И. Андрић, *Искушење у ћелији број 38*)

Осим поменутих, могу се јавити и везници *него ако*, *него када* који указују на комплексност значења клаузе коју уводе.²³³ У таквим реченицама поред компаративног постоји и кондиционално значење, које може имати и нијансу временске семантике изнете везником *када* који, иако је првенствено временски везник, једини међу таквима може бити и кондиционални везник.

- (13) Понекад ми изгледа да тако говорим тачније *него ако* бих говорио сасвим тачно. (К: Р. Кузмановић, *Глу Пак*)
- (14) Нормалним гласом саопштио бих како је под прљав, што ми се чини боље *него ако* бих рекао да је клизав. (К: Р. Кузмановић, *Одмор*)
- (15) Јер ништа није горе *него ако* једна влада дође на лош глас да обавља приватизацију на нерегуларан начин. (К: *Политика*, 2001)
- (16) Уз примену новог тарифног система 90 одсто потрошача имало би мање рачуне *него кад* би струја подједнако поскупела за све. (К: *Политика*, 2001)
- (17) То има много већу тежину *него кад* се појединац пожали новинама, а после то управа демантује. (К: *Политика*, 2001)
- (18) Мало је тога што ће људе више одобровољити *него кад* им испричамо несрећу која нам се недавно догодила, написао је својевремено Шопенхауер. (К: *Политика*, 2001)
- (19) Кад дува ветар, увек нам изгледа хладније *него кад* је ваздух тих. (К: *Познавање природе и друштва*)
- (20) На мору је слана вода опаснија кад остане на кожи *него кад* је сперемо слатком. (К: *Viva*, 2001)

²³³ И ове реченице, као и оне уведене везником *него да*, означавају иреалне ситуације. Уколико је у реченици с везником *него кад* примарно временско у односу на условно значење (в. ниже), у чему велику улогу игра и предикација (потенцијал, на пример, као глаголски облик међу својим значењима поседује и значење услова које се и реализује по правилу у зависним кондиционалним реченицама), предикација не означава хипотетичку радњу.

У већини примера везнички спој *него кад* заменљив је везником *него ако*,²³⁴ за разлику од мањег броја примера у којима везник *него кад* има искључиво временско значење, те није заменљив компаративно-кондиционалним везником, на пример:

- (21) Уз примену новог тарифног система 90 одсто потрошача имало би мање рачуне *него кад* би струја подједнако поскупела за све. (К: *Политика* 2001) → 90 одсто потрошача имало би мање рачуне *него ако* би струја подједнако поскупела за све.
- (22) Адвокат тврди да је његов брањеник враћен у затвор „у горем стању *него кад* је пребачен на ВМА“ и „да се његово здравље не поправља“. (К: *Политика* 2001) → *брањеник је враћен у затвор у горем стању *него ако* је пребачен на ВМА...

Диферентивне поредбене реченице ближе одређују компаративни облик придева или прилога, уместо којег се могу појавити и лексеме *друго, другачије, друкчије* и сл. Такве су реченице структурно затвореног типа и редослед, тј. линеаризација је увек иста: управна предикација претходи компаративној клаузи, а компаратив (морфолошки, лексички, синтаксички или семантички попут заменица *друкчији* или *другачији*, односно прилога *друкчије* или *другачије*) налази се најчешће непосредно пре (или у близини) везника, односно реченице која представља његову (поредбену) допуну.

- (23) Али, он ту аутономију, каже, разумева другачије *него што* се иначе тумачи, мислећи пре свега на економске елементе аутономије. (К: *Политика*, 2001)
- (24) Већина људи у овом крају упорно је настојала да покаже како мисли другачије *него што* је тадашња власт очекивала. (К: *Политика*, 2001)
- (25) Зна да јој то шкоди, али не може друкчије *него да* плаче и плаче, све док се, око поноћи, изнурена, не завуче, у хаљини, под перину и не заспи. (К: А. Тишма, *Употреба човека*)
- (26) Али кад је већ стигла пред кућу са Госпођичиним станом, не преостаје јој друго *него да* иде до краја. (К: А. Тишма, *Употреба човека*)
- (27) Од државе не тражимо ништа друго *него да* нам створи амбијент у којем можемо да радимо, да се развијамо и да напредујемо. (К: *Нин*, 2002)

²³⁴ Када говори о реченицама за изражавање ексцептивности, Ковачевић објашњава како (примарно) временски везник *кад* може имати условно значење (Ковачевић 1998: 220).

- (28) Данас људи живе сасвим друкчије *него што* су живели у прошлости. Они станују у лепо уређеним селима и у градовима. (К: *Историја за 5. разред*)
- (29) Зачудио се када га је Средоје упозорио да се један спортски (тениски) израз изговара друкчије *него што* налажу закони српског језика. (К: А. Тишма, *Употреба човека*)

Поредбене реченице са значењем општег степена неједнаке изражености могу бити мање или више устаљене, попут: *Боље гроб него роб; Боље спречити него лечити, Боље врабац у руци него голуб на грани; Боље да љуља него да жуља; Боље добар развод него лош брак* и сл.²³⁵

У примени теорије семантичких локализација еквативност се види као градуелна локализација унутар локализатора, а диферентивност као градуелна екстралокализација.²³⁶ Превазилажење оквира, односно граница локализатора представља појаву која завређује темељније тумачење у односу на локализацију која се одвија унутар локализатора (еквативне реченице) и које нису комплексне за тумачење помоћу теорије семантичких локализација. Треба напоменути да су односи елемената који чине ситуативни оквир ТСЈ-а сложенији у зависности од формалне и семантичке сложености тумачених реченица.

У примерима реченица овог типа постоји граница (локализатор – Л) која се прекорачује. Компаратив у управној реченици представља сигнал прекорачења границе која је садржана у датој компаративној реченици.

Уп. пример (10) *Жртве које ће Словенија морати да поднесе* излазе ван оквира онога што ће добити чланством у тој асоцијацији; пример (11) *Лауш је био суров изнад очекивања*, дакле, с ону страну границе; или пример (12) *У затвору сам третиран ван уобичајених оквира како се најобичнији кажњеници третирају*.

Елементи ситуативног оквира локализација у овом типу реченица комплетни су, експлицирани и (релативно) јасно уочљиви, иако је њихово значење у највећем броју случајева апстрактно. Тако у пр. (1) објекат локализације је *начин на који Лауш гледа сада*, локализатор је *начин на који је Лауш малочас гледао*, док је оријентир *далеко попустљивије*. У зависности од оријентира ради се о проксималности (мала удаљеност) или дисталности (велика удаљеност). У овом примеру реч је о дисталности (означеној помоћу интензификатора уз који се налази компаратив) која увек зависи од типа оријентира. Променљиве

²³⁵ Постоји и поп нумера која у називу има такву структуру, *Боље бити тијан него стар*. Захваљујући популарности те песме 80-их година прошлог века, ова конструкција је постала, у извесном смислу, устаљена, колокација.

²³⁶ В. Увод.

категорије представљају типови екстралокализације – аблативност и адлативност у смислу одаљавања, односно приближавања објекта локализације локализатору. У овом примеру реч је о аблативности, удаљавању од референтне тачке.

У примеру (4) објекат локализације је *трајање летњих дана*, а локализатор *трајање (летњих дана) на које је навикао Павел Волков*. Оријентир је *много дуже* и упућује на то да је реч о дисталној градуелности са подзначењем аблативности – удаљавања од локализатора. Када је реч о трајању (времену), специфично је то што ако једна радња траје дуже, то значи да траје колико и друга, а онда превазилази трајање друге, удаљава се (метафорички) од те радње.

Постоји специфичан тип реченица које би се, с једне стране, могле груписати у ред диферентивних поредбених реченица, каквим их ми сматрамо, док се, с друге стране, могу сврстати и у ред антирестриктивних. Њихова специфичност је у томе што оне у свом саставу имају интензификаторску јединицу *и то*, која служи за посебно наглашавање и која се налази уз компаратив *више*, док је везник такве реченице типични поредбени везник *него*.

Компаратив и поредбени везник *него* с формалног аспекта и значења поређења упућују на то да је реч о поредбеним реченицама:

- (1) Нисам му поверио како ме је захватило борбено расположење, *и то више* према гостима *него* према келнерима. (К: Р Кузмановић, *Одмор*)
- (2) Италијан искочи, зелен у лицу као лишће око њега. Прилази жени и нешто објашњава, *и то више* рукама *него* речима. Жена га мирно гледа и слуша, достојанствена и усправна као бор. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Ове реченице се по својим семантичким карактеристикама не разликују нимало од претходних, једина разлика је у специфичном интензификатору, па, пошто је реч о лексичкој, а не формалној разлици, сматрамо да оне нису посебан тип поредбених или градационих реченица. И у овом типу реченица реч је о екстралокализацији.

Ове реченице могу се трансформисати у антирестриктивне (с тим да ту *него* није заменљиво са *већ*) те тако показују своју сродност са њима,²³⁷ на пример:

Нисам му поверио како ме је захватило борбено расположење, *и то више* према гостима *него* према келнерима. → *не само* према келнерима *него* *и* према гостима.

Прилази жени и нешто објашњава, *и то више* рукама *него* речима. → *не само* речима *него* *и* рукама.

²³⁷ Слично се понашају као реченице с везником *а не само*, в. стр. 224–227.

Овај се везник често може јавити у елиптичноме облику, тј. у облику *и то више* без другог дела *него*, као што је у примеру:

- (3) Антиромантичарска и антицезерска, ова музика је наишла много касније на интересовање, *и то више* у иностранству (партитуре је објавила чувена светска издавачка кућа „Универзал“). (К: *Политикини културни додаци*, 2001)

Елидирани члан представља локализатор који није експлициран, него се он подразумева. Објекат локализације (*интересовање у иностранству*) надилази имплицирани локализатор (*интересовање у земљи*), док оријентир *и то више* истиче постојећу аблативност у значењу дисталне градуелности.

2.6. Посебна диферентивност

Сложеним реченицама српског језика се, поред значења опште диферентивности, за коју је карактеристично степеновање разлике, без уже диференцијације тог односа, може изразити и посебна диферентивност. За реченице са значењем посебне диферентивности карактеристично је да се, осим разлике која се успоставља у односу две пропозиције у сложеној реченици, та разлика посебно спецификује, тј. да се формирају одређена стална ужа значења степена, приближно распоређена на (замишљеној) скали. Степен разлике међу ситуацијама и односима који се пореде може бити низак, висок и највиши, или, другачије речено, реченице са значењем посебне диферентивности можемо поделити према јачини разлике у степену на оне које изражавају слабу неједнакост (компаративне реченице са значењем сличности), јаку неједнакост (градационе реченице јаке неједнакости, фразеологизоване реченице јаке неједнакости, градационе реченице додатног степеновања) и најјачу неједнакост – супротност (суперлативне градационе реченице, градационе реченице супротности, контрастне реченице, диферентивне пропорционалне реченице). Супститутивне и антирестриктивне реченице, такође, припадају диферентивним реченицама за исказивање посебне разлике, али не по основу јачине степена разлике, већ према пратећем значењу супститутивности, односно антирестриктивности.

2.6.1. Класификација према јачини разлике у степену

2.6.1.1. Слаба неједнакост

2.6.1.1.1. Компаративне реченице сличности

За исказивање ниског степена разлике у српском језику користи се семантички посебан тип компаративних реченица – компаративне реченице са значењем сличности.²³⁸ Оне су структурно готово идентичне са компаративним еквативним реченицама с везником *као* (*да/што*).²³⁹ Једина разлика је у томе што се у позицији корелатива у надређеној структури налазе лексеме са значењем сличности, односно слабе неједнакости, *слично* или *сличан*, или сложени прилошки изрази *скоро исто*, *готово исто*, *приближно исто*... *као*, на пример:

- (1) Мада Канађанке играју *слично као* [што играју] Американке, данас нису могле да се супротставе „плавима“. (К: *Танјус*, агенцијске вести, 1995)
- (2) Један преживели који је био заробљен под влажним снегом испричао је да није могао ни прст да савије. Он је рекао да је то било *слично као да* је обложен бетоном. (К: *Политика*, 2002)
- (3) Председник ДСС је рекао да је оправдана сумња да је најновији догађај на Маркалама инсцениран, *слично као* [што је било] *и* фебруара прошле године, када је на тој пијаци такође страдао велики број цивила.
- (4) *На сличан начин као* [што је ликвидирани] *и* Бели, у Подгорици је 13. априла ликвидирани и Мишко Крстовић. (К: *Политика*, 2001)
- (5) У априлу те године, људска тела и сандук камиона испливали су на површину, а све је заташкано *на сличан начин као и* случај „хладњача“, коју је у то време избацио Дунав код Текије. (К: *Политика*, 2001)
- (6) Данас је познато да тело мушкарца, у хормонском смислу, реагује *на сличан начин као и* тело жене, па се стечена научна сазнања из једне области могу преносити у другу. (К: *Нин*, 2002)

²³⁸ Не бисмо ове реченице назвали градационим као што то чини П. Пипер (2009: 77). Он их назива *градационе реченице са значењем сличности*. По нашем мишљењу, то су компаративне реченице са значењем сличности којима се изражава диферентивност. Већ смо писали о типовима поредбених реченица које, иако се везују за изражавање једнакости, у зависности од негираности предикације или специфичне лексике (као што је овде случај) могу изражавати једнакост или неједнакост. Дакле, то су формално поредбене реченице, и, да нагласимо, не представљају посебан синтаксички тип, већ само семантички подтип поредбених еквативних реченица. Ипак, одлучили смо се да их посебно обрадимо, из разлога њихове семантичке специфичности, а у складу са ономасиолошким приступом којим се у истраживању користимо.

²³⁹ Види поглавље *Компаративне реченице у ужем смислу* стр. 75–80.

- (7) Наведени порези и акцизе у укупном приходу савезног буџета учествовали би са 52-1 одсто, што је *приближно као и лане*. (К: *Политика*, 2001)²⁴⁰
- (8) Сања Волков да је на путу већ неколико дана; вози се дилижансом, отприлике онаквом каквом од прекјуче зна да ће се возити, јер је видео на јави када се договарао са њеним власником око пута, мада је она у сну, наравно, нешто друкчија; већа је и виша *него што* јесте и *него што* дилижанса заправо може бити. (Р. Петковић, *Судбина и коментари*: 264)

Примери показују да овај тип реченица може имати функцију допуне или адвербијалне одредбе, али се сличност може манифестовати и на већој целини од реченичне, као што је то у последњем примеру.

Компаративне реченице са значењем сличности, тј. најмање разлике, захваљујући специфичним оријентирима, доносе значење проксималне градуелности. На пример, у првој реченици пореди се игра Канађанки (ОЛ) са игром Американки (Л). Оријентир (О) *слично као* упућује на то да је реч о проксималној градуелности. Постоје извесне потешкоће у утврђивању тога да ли је реч о аблативности односно адлативности. Од ванјезичког контекста (импликације, заједничког знања) и значења ширег језичког окружења (текста) зависи да ли је реч о удаљавању или приближавању објекта локализатору. У овом случају и један и други тим играју добро, с тим што Канађанке играју мање добро, на шта указује наставак реченице, па се може закључити да је реч о адлативности.

У наредном примеру ОЛ је *то* (просентенцијализатор – *бити под снегом*), а Л *бити обложен бетоном*. О је *слично као*, што опет упућује на то да је реч о проксималној удаљености две појаве, а да се овде ради о адлативности, доказује физичка особина појаве: густина снега мања је (увек) од густине бетона (да није тако, не би било преживелих), иако јој се, нарочито на основу осећаја преживелог, она приближава.

У примеру (8) реч је о степеновању особине дилижансе. Пореди се два возила: једно из сна (ОЛ), друго са јаве (Л). Оријентир (О) је *нешто друкчије* тј. слично, који се разрађује парцелисаном реченицом и који показује да је у питању проксимална аблативност.

²⁴⁰ Негирањем лексеме која означава сличност добија се значење веће разлике, на пример: Узбуђена сам, али *ни приближно као када сам први пут учествовала на Олимпијским играма 1988. године у Сеулу* (К: *Политика*, 2000).

2.6.1.1.2. Експланативне симилативне реченице

Експланативне реченице са симилативним значењем су реинтерпретативне реченице у којима се сличне ситуације означавају на различите начине, тако да се другим предикатским делом сложене реченице први део реинтерпретира избором другачијих облика изражавања, било развијенијим интерпретирањем, било сажимањем. Ове реченице структурно су сродне са експланативним еквативним реченицама, док су разлике пре свега семантичке природе.²⁴¹

Предикативни делови у сложеној реченици повезани су речима и изразима с везничком функцијом: *односно* (који у зависности од контекста може имати и еквативно значење), *(а) прецизније (речено)*, *(а) тачније (речено)*, *тако рећи*, *(а) једном речју, речју*, *(а) укратко*, *(а) наиме* и др., на пример:

- (1) Филм ноар (film noir) као изразито урбани жанр *(а прецизније* би требало рећи „стил“ јер он то заиста јесте) представља, заједно са вестерном, ексклузивитет америчке културе и Американце уопште. (К: *Политика*, 2007)
- (2) Добио је стан на Беверли хилсу, *а тако рећи* прве комшије су му били Брук Шилдс, Марлон Брандо, Мајкл Џексон и остала глумачка братија. (К: *Политикин магазин*, 2003)
- (3) Стил ти је уличарски, шибацијо! *Тако рећи* немаш стила – смеје се Гиле, а усна му се надула нимало стилски. (*Политика*, 2009)

Конкретизатори експланативности често имају еквативна значења.²⁴² У случају да имају нека друга, а не експланативна значења, онда имају и друге реченичне улоге, а не улогу конкретизатора експланативности.

- (4) Поларизована полихроматска светлост (Биоптрон је синоним који се користи за ову терапију, *а заправо* је заштићено име произвођача за ову лампу) се последњих година све више користи у терапијске сврхе. (К: М. С. Ковачевић, *Ургентна медицина*)

²⁴¹ Дакле, не представљају посебан синтаксички тип.

²⁴² Ове конструкције (реченичне и нереченичне, као што је наведена) могу изражавати и еквативне, а не само симилативне односе, уп. на пример, конструкцију с конкретизатором *тачније*: Пре неколико година, *а тачније*, 17. 12. 1996, „Политика“ се бавила истом темом, па су читаоци тако могли да сазнају да је те године само у првих девет месеци у Русији забележено 11 авионских несрећа и 240 жртва (К: *Политика*, 2001). У наведеном примеру реч је о прецизирању садржаја наведеног у првом делу конструкције која је координирана синтагматска конструкција са експланативним значењем.

- (5) Спремање хране ме забавља и волим да правим оно што је углавном досадно, али и разне врсте паста, салата, понешто што личи на кинеску кухињу, а *уствари* је мој експеримент. (К: *Политика*, 2006)

Чешће се у овим конструкцијама у другом делу, из разлога језичке економије, елидира предикација која је подразумевана, а која је једнака оној у првом делу, и она се увек може реконструисати:²⁴³

- (6) Понудио му је да са пратњом одседне у дервентској тврђави; у *ствари*, у једном влажном казамату, јер је дервентски хан мало пре тога био изгорео (К: И. Андрић, *Травничка хроника*)
- (7) Зна се да Ђиласу једни не могу опростити комунистичку (*а тачније* – стаљинистичку) прошлост, а други антистаљинистичку, после 1948. (К: *Политика*, 2007)
- (8) Запажено је такође да толеранција остаје у тесној вези са извесним људским инстинктима, пре свега нагоном за самоодржањем и егоизмом: овај први испољавао се у потреби за давањем предности миру а не рату, у коме би свако могао да постане жртва; егоистички инстинкт, *а тачније речено*, осећање сопственог интереса, испољио се у вези која је постојала између толеранције и трговине, вези коју су доста брзо запазили посматрачи друштвеног живота. (К: *Мостови*)

Изрази *другим речима* или *друкчије речено* представљају конекторе, тј. изразе који се могу употребити како између предикативних делова или суседних реченица у истом тексту, тако и унутар другог дела сложене реченице, уп:

- (9) Када играју овде, онда она дође по неколико пута и опомиње га на спавање, *другим речима*, смета му. (К: Б. Ћосић, *Два царства*)
- (10) У процесу пререгистрације странака, политичким партијама у Србији дат је рок од шест месеци да докажу своју виталност. *Другим речима*, свака од 600 странака у Србији, колико их је тренутно регистровано, уколико жели да и даље постоји, мораће да приложи најмање 10.000 оверених потписа, што је уобичајени лимит за учешће на изборима. (К: РТС, 2009)

²⁴³ Ковачевић сматра, с чиме се ми, у начелу, слажемо, да је „свака синтагматска координирана веза заправо дубинска реченична веза, тј. свака је синтагматска веза настала од дубинске реченичне брисањем (редукцијом) свих подударних елемената двију клауза. [...] Тако су експлициране координиране објаснидбене синтагме увијек имплицитне координиране реченичне структуре“. Тако, у књизи ће се, изузетно, наћи и примери реченица у којима нису експлициране две или више предикација, посебно ако наш корпус нуди обиље примера у којима су синтагме у неком напоредном односу, а не нуди примере реченичних образовања која су повезана истим типовима напоредних везника (или има мало таквих примера), а који су важни за синтаксичко исказивање категорије степена.

- (11) Свака држава потписница Повеље слободна је да одлучи о томе колико ће таквих језика пријавити и који ће то језици бити; *другим речима*, унапред понуђен списак регионалних или мањинских језика не постоји. (К: *Политика*, 2010)
- (12) На територији самог Рима нису смеле да се налазе наоружане трупе, *другим речима* прелазак те реке значио је грађански рат. (К: РТС, 2010)
- (13) То се зове – лични пример, или доследност. Склад речи и дела. *Илити, другачије речено* – да човек мисли оно што говори, и да ради тако. (К: *Политика*, 2008)
- (14) Од поменуте суме буџета било је предвиђено милијарду и десет милиона за Програм уређења градског грађевинског земљишта, *другачије речено* – за градску инфраструктуру. (К: *Политика*, 2010)

Они такође имају функцију конкретизатора, а у зависности од типа, могу имати и нека прецизнија значења, па тако *другим речима*, *другачије речено*, *укратко*, *једном речју* имају и значење преформулације, у ствари значење корекције и тако даље.

- (15) Вероватно сте чули да тражим рад и послушност од свакога, да хоћу и да избијем и да убијем сваког ко не ради како треба и не слуша без поговора, да ја не знам шта је то „не може“, „нема“, да се код мене и за мању реч глава губи, *укратко* да сам крвав и наopak човек. (К: И. Андрић, *На Дрини ћуприја*)
- (16) Жалио се на злоћу и мржњу домаћих Турака, на спорост и несигурност државних власти, на мале плате и недовољне кредите, на кућу која прокишњава, на климу од које му деца поболевају, на интриге аустријских агената, на неразумевање на које наилази код старешина у Цариграду и Сплиту. *Укратко*, све је било тешко, несавршено, наopak, све је давало повода за жалбе и вајкања. (К: И. Андрић, *Травничка хроника*)
- (17) У ствари, несрећа беше извукла из мрака неке особине, друге потиснула у страну, *једном речју* покварила је равнотежу злог и доброг, светлог и тамног у њему. (К: Б. Ћосић, *Два царства*)
- (18) Жил мрзи Енглезе (а воли своје, Французе), *једном речју*, Жил је личност. (К: Д. Киш, *Час анатомије*)

У симилативним реченицама други предикативни део може имати, у односу на први, корективну функцију, на пример:

- (19) Сва срећа, Аца постаје опасно нормалан, па ничега није било за ручак, *односно* нисам ручала. (К: М. Ђурђевић, *Трећи сектор или сама жена у транзицији*)

или функцију конкретизације, уп.:

- (20) То што живи ван књижевног центра, Хамовићу не представља могуће оправдање него је, управо, подстицај; *другачије речено*, није себи поставио умањене него највише циљеве. (К: *Политикини културни додаци*, 2000)
- (21) На другом месту, а сасвим у вези са оном првом тачком, у Јеремићевом писму налазимо њега самог, филозофа успеха (као категоричког императива), његов стил, његову бахатост, *једном речју*: налазимо Јеремића њим самим. (К: Д. Киш, *Час анатомије*)

Подтип експланативних реченица са симилативним значењем представљају реченице с конкретизатором експликативног односа који је у комбинацији с везником *или*, због кога се ове реченице могу посматрати као подврста дисјунктивних реченица.²⁴⁴ Значење везника модификује се прикљученом парентезом с прилошким компаративом: *тачније (речено/казано...)*, *боље (речено/казано...)*, *лепше (речено/казано...)*, *прецизније (речено/казано...)* и сл., што се често појачава речцом *још*, уп.:

- (22) У том моменту, али и много раније, та девизна средства су већ била потрошена, *или тачније речено*, уложена у инфраструктуру и фаворизована предузећа. (К: *Политика*, 2000)
- (23) Кључно питање је какав исход нас чека, *или боље речено*, шта урадити да реформе буду успешне? (К: *Нин*, 2002)
- (24) Сваки народ пазиће засебно на себе непрестано, да се то на њему не збуди. Као што сваки човек пази да не добије грозницу, *или још боље* да не добије нервозу у којој се, и без спољних разлога, може потући са суседом. (К: Р. Петровић, *Људи говоре*)
- (25) За Дрогбину повреду једино решење је операција, али главна дилема за фудбалера лондонске екипе је када да закаже термин, *или једноставније*, да ли му више значи титула са Челсијем или учешће на Мундијалу. (К: РТС, 2010)
- (26) Још једна битна ствар коју не треба заборавити је свакако ликвидност инвестираног новца, *или једноставније речено* могућност грађана да новцем који су негде уложили располажу на начин и у време које њима одговара. (К: *Политика*, 2007)
- (27) „Наша примедба је била – како да говоримо о нечему што не постоји, јер Косово није држава. *Или још прецизније* – како да говоримо о некој постстатусној ситуацији, кад нисмо утврдили статус Космета“, објаснио је. (К: *Политика*, 2007)

²⁴⁴ П. Пипер ове реченице назива *реченице са градацијским корективно искључивим значењем* (Пипер 2011б). Међутим, наш корпус је показао да овај тип реченица, осим значења корекције, често има и значење преформулације.

Управо компаратив и градацијска партикула упућују на градационо значење таквих реченица. Најчешће се у таквим реченицама градира тачност изражавања, а не сам денотат, тј. њихова природа је метатекстуална.

И ове реченице могу имати своја експланативна подзначења, па тако оне могу изражавати преформулацију, на пример:

- (28) Што се тиче технологије печења хлеба од једног килограма брашна додатком воде, соли и квасца добије се 1,38 килограма хлеба, *или другачије* од 700 грама брашна добије се један килограм хлеба. (К: *Политика*, 2001)
- (29) Већина примедби и жалби односила се на недостатак лекова *или другачије речено*, од 461 жалбе, колико их је дневно стизало у просеку, на проблем недостатка медикамената отпадало је око 40. (К: *Политика*, 2000)
- (30) Ипак, једна се претворила ове зиме у велику ујдурму која озбиљно прети да прерасте у праву криминалну аферу. Изазвали су је високообразовани, *или још боље речено* кадрови са највишим стручним и научним звањима, универзитетски радници, доктори наука, професори, магистри... (К: *Политика*, 2007)

или, чешће, корекцију, на пример:

- (31) Она на најнепосреднији начин осликава кипарски, али и медитерански сензибилитет и судбину (фатум) у којима ... кише изненада долазе и одлазе, а остајемо суви и жедни ... *или још боље* ... ветрови одасвуд дувају, али правац никако да нађемо ... (К: *Политика* 2007)
- (32) Био је изненађен брзином и тачношћу којом је пастир додирнуо његову руку, пажљиво и одмјерено, као кад се зачудимо слијепчевом покрету руке којим узима милостињу из нечујно пруженог длана дародавца; затим је чуо, *или тачније* схватио, како је пастир стрпао новац у уста, ваљда да би имао руке слободне, или из опреза, и како га је, мљацнувши језиком, распоредио шумно између десни и образа. (К: Д. Киш, *Складиште*)
- (33) На томе се заснива велики успех идеологија, *или тачније*: на томе се заснивао њихов велики успех. (К: Д. Киш, *Горки талог искуства*)
- (34) По мом мишљењу 21. век ће бити европски, *или тачније*, припаће оној јединственој политичкој организацији, која је прилично потцењивана, под именом Европска унија. (К: *Политика*, 2000)
- (35) Од таквих сам увек зазирала, *или боље рећи* у њих нисам никада имала поверења. (К: *Политикини културни додаци*, 2002)
- (36) Ко је од њих то урадио, то још није утврђено, *или боље рећи* није саопштено. (К: *Политика*, 2006)

- (37) Чини ми се, душе ми, да сам слуга, *или боље да кажем*, да сам роб. (К: И. Секулић, *Кроника паланачког гробља*)
- (38) Суштина ових оперативних процедура огледа се у томе да се митрални срчани залистак не замењује вештачким, већ се захваљујући најсавременијим хируршким техникама, он „поправља“ – реконструира *или другачије речено* коригује, а предности оваквих оперативних процедура јесу да се болесници лакше и брже опорављају а да при томе није потребно да узимају јаке лекове. (К: *Политика*, 2000)
- (39) Главни и највећи град ове мале државе је Бандар Сери Бегаван *или једноставније* то је Брунеј сити. (К: *Политика*, 2007)
- (40) Остави ли се по страни, најблаже речено, повишена предреперендумска реторика, остаје много важније питање економских односа централне и локалне власти. *Или још прецизније* – да ли кадровска решења у општинама могу и смеју да утичу на однос Београда према провинцији, пре свега када је реч о обиму средстава који у локалне самоуправе стиже из републичке касе. (К: *Политика*, 2007)
- (41) У ужем смислу, предмет безбедности саобраћаја везује се само за саобраћајне незгоде *или још прецизније* везује се за лако мерљиве последице саобраћајних незгода. (К: К. Липовац, *Безбедност саобраћаја*)
- (42) За ове случајеве се у психијатријској пракси користи дијагноза неурастеније, *или прецизније* користи се дијагноза псеудонеурастеније, да би се указало на органску подлогу психијатријске феноменологије. (К: М. С. Ковачевић, *Ургентна медицина*)

Конкретизатор експланативног односа може бити кондиционална клауза *или ако хоћете*, која је делимично фразеологизована, глагол је у таквој конкретизаторској функцији изгубио своје основно значење, а предикација другог дела конструкције елидирана је пошто је једнака оној која се налази у првом делу, па тако, овај тип реченица, формално не припада сложеним, већ простим реченицама,²⁴⁵ уп.:

- (43) Као да је реч о изабраном народу, овога пута изабраном да буде пример за Свеопшту, *или ако хоћете*, за Пра-глупост, или узорну изопаченост дивље, затрављене, балканоидне свести. (К: *Политика*, 2000)
- (44) „И ја често (врло често)“ – указује у помињаним записима – „говорим иза својих личности, *или ако хоћете*, кроз њихова уста“. (К: *Политикини културни додаци*)
- (45) Да ствар буде још непријатнија за бираче у транзиционим земљама, по свој прилици, средства која економска елита ко-

²⁴⁵ В. напомену 243.

ристи за корумпирање политичке елите објективно припадају грађанима (чији ће општи интерес корупцијом бити оштећен) будући да је богатство економске елите настало пљачком (*или ако хоћете* куповином испод реалне цене) друштвене имовине коју су својим радом и инвестирањем из свог дохотка, под управом политократије, у комунизму, углавном, створили грађани. (К: *Политика*, 2009)

- (46) Бахато оспоравати ауторима таленат и тражити њихову захвалност што су се одазвали на позив да ураде представу – то је у најмању руку бесмислено, *или ако хоћете* и злонамерно, или чак – перверзно! (К: *Политика*, 2010)

Сложени везнички израз *или ако хоћете* има значење преформулације, и по семантици је синониман изразу *или другачије (речено)*, с тим што, за разлику од њега, има значење колоквијалности и чешће се користи у неформалном изражавању. Наш корпус не нуди примере формално сложених реченица у којима су реченице повезане овим сложеним везничким изразом, већ само оне у којима су синтагме у напоредном односу.

Што се тиче осталих конкретизатора експанативности, они нису стилски обележени. Налазе се, као што показују примери, у свим функционалним стиловима савременог српског језика, с тим да у нашем корпусу нисмо уочили употребу израза *или тачније (речено, казано)* у књижевноуметничком стилу.

2.6.1.2. Јака неједнакост

У односу на изражавање сличности, бројнији су типови сложених реченица за изражавање вишег степена неподударности.

2.6.1.2.1. Градационе реченице јаке неједнакости

Градационим реченицама с везницима *а камоли/некмоли*²⁴⁶ својствено је значење највишег степена неједнакости.²⁴⁷ Конструкције с наведним везницима дуго су сматране субординираним, док истра-

²⁴⁶ У литератури (на пример, код Стевановића 1991, Ковачевића 1998: 50) помињу се још неки везници или везничке конструкције са значењем јаке неједнакости у степену, на пример: (*а*) *толи*, (*а*) *гдели*, *те*, *куд* и *откуд*, али се они (бар не са таквим значењем) углавном више не употребљавају у савременом српском језику јер су постали архаични и, као такви, у нашем корпусу нису забележени.

²⁴⁷ Под термином *градационе реченице* подразумевају се сложене реченице у оквиру којих су реченице (које ту сложену сачињавају) у *напоредном градационом односу*.

живања вршена последњих година говоре у прилог томе да је боље овај тип реченица сматрати посебним типом координираних реченица – градационим.²⁴⁸ Ове реченице називају се градационе јер се другом елементу у низу (у другој реченици) износи значење јачег, вишег степена од оног које има елемент наведен у првој реченици (Ковачевић 1998: 47). Чињеница да специјализовани везник повезује међусобно и конституентске јединице с истом функцијом недвосмислено показује да је то координативна конструкција.

Везнички израз *а камоли* употребљава се у сложеним реченицама чврсте линеаризације делова у којима се наглашава разлика између оцене нечега о чему се саопштава првим делом и ниске оцене о истом, која се износи другим делом сложене реченице, на пример:

- (1) И најлућем приповедачу потребан је макар неки слушалац, а Стојана Јовановича једва да је ко и чуо, *а камоли* слушао. (Р. Петковић, *Судбина и коментари*: 18)
- (2) Посилни се захваљивао; није више знао ни куда би на одсуство, *а камоли* куда би бежао. (Р. Петковић, *Судбина и коментари*: 204)
- (3) Он није положио ниједан испит, *а камоли* уписао следећу годину. (*Dnevnik online, studentska*)
- (4) Није му допуштала *ни* једно око да склопи, *а камоли* оба. (Ковачевић 1998, Г. Бабић)
- (5) Осим Демократске странке и Српске напредне странке, које ће на изборима освојити бар око 60 одсто гласова, свим осталим партијама не може се гарантовати ни прелазак цензуса, *а камоли* да ће пребацити десет процената, упозоравају извршни директор ЦеСИД Зоран Лучић и стручњак Института за политичке студије Миодраг Радојевић, коментаришући за Данас „бусања у прса јуначка“ СПС, УРС и ЛДП, који тврде да им је треће место на изборима малтене гарантовано. (Данас, 26. X 2011)

Везнички израз *а нектоли* је синоним израза *а камоли*. *А нектоли* се ређе употребљава, те се користи као стилска резерва првога, на пример:

- (6) Раздрндани сеоски бицикл није имао ни мачје очи на точковима, *а нектоли* предње светло; али, све да је и имао... (Г. Ћирјанић, *Оно што одувек желеш*, 95)

Адверзативно значење је обавезно пратеће значење градационих конструкција. Зато је разумљиво то што су проучаваоци ове ре-

²⁴⁸ Раније су се такве реченице најчешће сматрале начинским, односно поредбеним.

ченице одређивали као реченице са значењем изузетне неједнакости (Стевановић 1991: 887–888), супротности (Катичић 1991: 170), привидног изражавања супротности (Катнић Бакаршић 1996: 91), нереализоване супротности (Ковачевић 1998: 46), поред осталих, углавном сличних решења која су раније дата.²⁴⁹ Таква одређења у први план стављају супротност, тј. неједнакост, али треба имати у виду да та једнакост није општа (адверзативност) већ интензивирани (градуелност), уже степенована са подзначењем високог степена разлике.

Потврда за то да је реч о синтаксичкој градацији налази се у постојању експлицираног везника *а камоли*, односно *а нектоли* и пошто граматичко средство (везник) за исказивање одређеног значења (високи степен – велика разлика) постоји, ове реченице припадају центру семантичке категорије степена. Формално обележје – специјализовани везнички израз, подразумева да се градација не изражава семантички (не почива на семантици чланова градационог низа, мада је и таква ситуација могућа) него синтаксички, формално, везником, а то је основни услов да се оне сврстају у посебни тип независно-сложених реченица – градационе реченице. Ове реченице имају још неке сталне особине: структурно су затворене, двочлане структуре²⁵⁰ и инверзија делова није могућа. У првом делу такве сложене реченице истиче се јак или слаб степен испољености нечега, што је још више (или још мање) испољено у ситуацији о којој обавештава други део реченице. Оваквом конструкцијом се други члан истиче имплицираним поређењем са првим чланом.²⁵¹

- (7) Нажалост, мало је оних који и шапућу, *а камоли* да урличу о природним вредностима ове земље. (К: *Нин*, 2002)
- (8) И као да нема ко ни да се запита, *а нектоли* да брине, што је и шта ће бити с некада много хваљеном установом и часописом „Градина“. (К: *Политика*, 2001)
- (9) Кризни штабови, обично на брзину формиран, немају знања да оцењују ко је предузеће добро водио, *а нектоли* да одмеравају ко тај посао може стручно да ради! (К: *Политика*, 2000)

²⁴⁹ Милош Ковачевић, наглашавајући да о сложеним реченицама с везницима *а камоли* / *а нектоли* у сербокроатистици није опширније писано, а и кад је писано (углавном у граматицима српскохрватског језика) мишљења о њиховом синтаксичко-семантичком статусу готово су подударна, даје преглед радова у којима се тумаче ове реченице.

²⁵⁰ Први члан поређења може бити састављен од више јединица, које међусобно могу бити у односу градације, уп. пр. А вештака Мелвингера никад нисам видео *нити* ми је његов налаз прочитан, *а камоли* да сам га потписао. (К: *Политика*, 2001)

²⁵¹ Станојчић–Поповић 2008: 361.

Као и код других типова координираних везника, елементи који се упоређују могу представљати: а) предмете и појаве, обележене именицом, заменицом или прилогом, и б) радње или стања, обележена глаголом, тако да поредбени корелати могу бити у функцији субјекта, објекта, прилошке одредбе, предиката или се пак пореде целе реченице као у претходним примерима.

Именице и заменице при поређењу могу заузимати различите синтаксичке позиције (прилози само адвербијалну), тако да се с обзиром на функције упоређују или *субјекти* (конгруентни и неконгруентни), у првом примеру реч је о граматичком, а у другом о логичком субјекту:

- (10) А Ђуза, подноси ужасне муке ћутећи, без јаука, без трзаја. Зна да га боли *и* додир ваздуха, *а камоли* моје руке, пинцете и друго. Па ипак, брзо се опоравља. (С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (11) И самом њиховом присуству, *а немоли* додиру, приписивале су се чудотворне, пре свега исцелитељске моћи, особине мироточивости и миомириса (К: *Политикин магазин*, 2001)

или *објекти* (ближи и даљи), на пример:

- (12) Усковитлана и снежна, изједе сунце и усред дана ноћ настане. Мећава изненади звер – *а камоли* човека. (К: А. Исаковић, *Трен 2: казивање о Чеперку*)
- (13) У небеској је висини, његовом оку ништа скривено није. Препозна одмах лажног апостола. *А камоли* друге, трговце. И цареви долазе пред Страшни суд. – Мало их је, Доситеју – одговорио сам онда. (К: А. Исаковић, *Трен 2: казивање о Чеперку*)²⁵²

или нека *адвербијална одредба* изражена предлошко-падежном конструкцијом или прилогом, као што показују примери у којима су ове конструкције у функцији одредбе места:

- (14) У ово доба она би ме успављивала и у Београду, *а немоли* овде, где ми вести и чланци, па и они који се односе на догађаје у свету, изгледају застарели... (К: Р. Кузмановић, *Одмор*)
- (15) [...] пристајала би и далеко богатијој средини и привлачила пажњу чак и у милионском граду *а немоли* у вароши са, највише, осам хиљада житеља. (К: *Илустрована политика*)²⁵³

²⁵² У овом примеру објекатска структура са везником *а камоли* парцелисана је, из чега се може закључити да нема сметње да и ове конструкције, као и друге диферентивне, буду парцелисане.

²⁵³ Примери 10–15 припадају реченицама у којима су одређени реченични елементи (а не реченице) у напоредном градационом односу, али сматрамо да је важно навести и такве примере посебно због тога што су, као такви, много чешће заступљени у нашем корпусу од примера реченица.

Истицање се у првом делу конструкције може појачати речцом *и*, односно *ни*, и/или *чак*, па и партикулом *још*. Интензификатор са контекстуализованим значењем ‘супротно очекивању’, како наводи Пипер (2009: 78), уводи још једну компоненту степеновања у такве семантичке структуре.²⁵⁴ Интензификатор је значајан и зато што његово присуство отвара могућност за навођење другог члана, који се уводи везником *а камоли* / *а немоли*.

Други део градационе конструкције са значењем јаке неједнакости, као што се види кроз примере, може детерминисати, ближе одређивати било који реченични члан прве реченице. Међутим, у том случају, у таквим реченицама њихов други део се по правилу појављује у елидираном облику.²⁵⁵

Да ли ће се другим делом градационе реченице са значењем јаке неједнакости изразити јачање или слабљење својства о којем реферише први део, зависи од тога да ли у првом делу постоји или не постоји негација. Интензификатор *ни* употребљава се кад је предикат уводне реченице негиран, а *и* кад је предикат позитиван.

(16) Нажалост, мало је оних који *и* шапућу, *а камоли* да урличу о природним вредностима ове земље. (К: *Нин*, 2002)

(17) И као да нема ко *ни* да се запита, *а немоли* да брине, што је и шта ће бити с некада много хваљеном установом и часописом „Градина“. (К: *Политика*, 2001)

У оба та типа реченица само привидно се ради о изражавању супротности. Негативни експонент *не* у њима долази као усаглашавач потврдности или одричности обеју реченица, тако да су садржаји обе реченице или потврдни или одрични, без обзира на привидну формалну неусаглашеност (Ковачевић 1986: 106–107).

²⁵⁴ И Ковачевић (1998: 47) истиче значај интензификатора: „Присуство интензификатора у уводној реченици указује на њену интонациону и комуникативну незавршеност, најављујући увођење нове реченице у којој предодређује тип и функцију успоредног елемента. Осим тога, он уз везник у реченици с везником *а камоли* / *а немоли* предодређује једноструко поређење тако да је с обзиром на успоредивост елемената низ увек *двочлан*, а пошто се он не може даље проширивати реченицом истог типа, тај низ је *затворен*. Тако је сложена реченица с везницима *а камоли* / *а немоли* увек *двочлана* и структурно *затвореног* типа. Уколико пак у уводној реченици није наведен интензификатор, реченични акценат је обавезно на елементу који улази у поредбени низ, а показатељ тога је контекст, посебно садржај реченице уведене везником *а камоли*“.

²⁵⁵ Тако сматра и Ковачевић (1998: 44): „Наиме, док се сви елементи структуре уводне реченице експлицирају, у успоредној се реченици по правилу попуњава само позиција разликовног (успоређујућег) конституента, а сви остали, будући лексички истоврсни с елементима уводне реченице, елидирају се и прелазе у имплицитне. Ненавођење тих конституената у структури успоредне реченице условљено је разлозима језичке економије, али се они увек лако могу експлицирати јер их предсказује, више од присутних елемената, сама структура сложене реченице (највише везник).“

Ако негације нема, значење другог дела своди се на ‘још више’, а ако негација у првом делу постоји, значење другог дела своди се на ‘још мање’. Али, у праву је М. Катнић Бакаршић (1996: 91) када каже да „gradaciono poređenje u ovakvim rečenicama uvijek je uzlazno (usmjereno je od manje značajnog ka više značajnom poredbenom korelatu, odnosno od više očekivanog ka manje očekivanom članu niza)“²⁵⁶. Управо речца, градациона партикула *још* то потврђује.

Градационе реченице са негативним интензификатором могу имати и везник *а не*. У ствари, интензификатор *ни* отвара простор за увођење зависне реченице са везником *а не*.

И као да нема ко ни да се запита, *а немоли* да брине / И као да нема ко ни да се запита, а не да брине.

Ове реченице мање су фреквентне од конструкција са *а камоли* / *а немоли*, њима се у мањем степену истиче разлика између ситуација означених првим и другим делом такве сложене реченице, али се та разлика може повећати речцом, градационом партикулом *тек* или неким другим средством са сличним значењем.²⁵⁶

И као да нема ко ни да се запита, *а не тек* да брине / *а тек не* да брине / *а не још* и да брине...

Поред поменутих значења, реченице с поменутих везницима најчешће садрже и узрочно-последично значење.²⁵⁷

Чланови ове конструкције одвајају се зарезом. Код обе конструкције постоји смисаона паралелност међу реченицама (уп. речце *и*, односно *ни*), али се инсистира на садржају друге реченице.²⁵⁸

(18) Као што нико озбиљан из струке не би приказивао доларску динамику било чега, *а немоли* затим још да окриви друге како те алармантне резултате не схватају озбиљно! (К: *Политика*, 2008)

(19) Немају времена ни да се саберу, *а немоли* да пруже отпор. (К: Ж. Павловић, *Сабља*)

²⁵⁶ Павица Мразовић, међу градационим партикулама (она их назива *градупативне*), наводи и речцу *тек* (Мразовић 2009: 477).

²⁵⁷ Ако синтаксичку градацију прати и семантичка, тј. она заснована на значењу чланова градационог низа, елементи градационог низа увек претпостављају једну врсту узрочно-последичне повезаности. То истичу и Стевановић (1991) и Ковачевић (1998: 49). Такво значење уочава се при трансформацији наведене сложене реченице (на пример: А вештака Мелвингера никад нисам видео *нити* ми је његов налаз прочитан, *а камоли* да сам га потписао. → *Будући да* вештака Мелвингера никад нисам видео *нити* ми је његов налаз прочитан, нисам потписао налаз; или И као да нема ко *ни* да се запита, *а не тек* да брине. → Нема ни ко да се запита, значи нема ни ко да брине.

²⁵⁸ Станојчић–Поповић 2008: 361. То показује зашто су неки лингвисти ове реченице тумачили као супротне, односно саставне.

- (20) Мучи се човјек довијека а никад нема ни оно што му треба *а камоли* оно што жели. (К: И. Андрић, *На Дрини ћуприја*)
- (21) Никад ти све ово не бих рекла, *а камоли* написала. (К: В. Арсенијевић, *Предатор*)
- (22) Он не зна ни шта ће са собом, *а камоли* колико шта вреди. (К: М. Ђурђевић, *Трећи сектор или сама жена у транзицији*)
- (23) Младен стоји, неће ни да седне за софру *а камоли* да једе. (К: Б. Станковић, *Газда Младен*)

Заступљеност: Реченице с везницима *а камоли* и *а немоли* експресивно су обележене, тако да су својствене оним стилевима, а унутар њих подстиловима и жанровима који допуштају афективност и емоционалност у изражавању и који те особине чак и фаворизују. Дакле, реченице овог типа често се срећу у књижевноуметничком стилу, или разговорном, донекле и у публицистичком, док се готово никад не срећу у научном и административном стилу.²⁵⁹

Посматране у оквирима теорије семантичких локализација, ове реченице показују своје специфичности у односу на друге. На основу значења које исказују, градационе реченице с везником *а камоли/немоли* могу се тумачити као средства изражавања деексцесивности. Прецизније, оне изражавају деексцесивност потребе зато што се у таквој сложеној реченици износи потреба да се нешто деси, а не дешава се, али се не дешава ни оно што је много мањег интензитета (степенa). Такво значење добро се види у примеру (1), где је ОЛ са модалним значењем: неопходна (обавезна) модалност ‘њeга треба неко да чује’, Л је *једва да је Слободана Јовановича ко и чуо*, а О би био везник *а камоли*. Ове реченице исказују велики степен разлике, тако да је ту реч о дисталној градуелности.

²⁵⁹ „С обзиром да сложена реченица с везницима *а камоли* / *а немоли* увек пресупонира и узрочно-последично значење, а будући да та узрочно-последична веза не подразумева однос нужног услова и ефекта него се у позицији узрока наводи пре субјективног него објективног услова као аргумент, овај тип реченица ретко се употребљава у научном стилу књижевног језика. У том стилу узрок – аргумент мора почивати или на нужном услову као разлогу – аргументу или на довољном услову као објективном разлогу – аргументу. Из истих разлога ове се реченице не употребљавају у административно-правном стилу књижевног језика, али су зато веома честе у разговорном стилу у коме сваки разлог може подразумевати довољан услов (у књижевним текстовима ове реченице углавном долазе унутар разговорног стила: или у дијалозима јунака или пак у „међуговору“ писца). Честа је употреба ових реченица и у публицистичком стилу (посебно у научнопопуларном стилу као подврсти). У ова два стила где је честа употреба реченица с везником *а камоли* / *а немоли* она је условљена и тиме што су ове реченице стилски много ефектније средство (стилску ефектност, сажетост и значењску јачину уочава код ове конструкције и Белић, 1948) од свих сродних или синонимних конструкција“ (Ковачевић 1998: 50).

У пр. (2) ОЛ била би неопходна (обавезна) модалност ‘потребно је да бежи’, Л – не зна куда би на одсуство, О – *а камоли*. Значење реченице упућује на аблативност: ‘не зна куда на одсуство а још више не зна куда би бежао’ – прелазак границе локализатора у смеру одаљавања од њега.

Често се у примерима (онима с интензификаторима или посебном лексиком са значењем ‘мало/велико’ или ‘мање важно/важније’ и сл., на пример, 12, 13, 14, 15) јавља извесна имплицитна средња вредност на скали која се може посматрати као локализатор, а у односу на њега постоји умањен али и увећан објекат локализације; тако да се овде пореде два објекта локализације, а међу њима је локализатор као средња вредност.

Тако би се могли тумачити поменути примери, уп.:

ОЛ2 – *богат(и)ја средина* (с тим да би се овде могло говорити и о Л3 – *милионски град*); *предње светло на бициклу*; *они који урличу*; *они који брину*

Л – ‘град средње величине’, ‘задње светло на бициклу’, ‘они који говоре’, ‘они који мисле о томе’

ОЛ1 – *град од највише осам хиљада становника*, *мачије очи*, *они који шапућу*, *они који се (само) питају*

Уопштено говорећи, нису ретки случајеви ни изостављања неких од елемената ситуативног оквира, а ни њиховог умножавања.

2.6.1.2.2. Фразеологизоване реченице јаке неједнакости

Блиско значење са конструкцијама с везницима *а камоли* / *а неколи* имају и реченице с везничким изразом (*а*)... *да (ни/и) не говоримо*. У оба типа реченица јавља се диферентивно значење великог степена разлике, с тим што се у овом реченичном моделу такво значење степена изражава фразеологизованом структуром.²⁶⁰ Да је реч о фразеологизму, доказује се тиме да је у конструкцији дошло до семантичког померања једног од чланова, глагола који је интегрални део тако формираног језичког комплекса, идиоматизованог израза (реч је о глаголима говорења, најчешће о глаголима *говорити* и (*с*)*помињати*, ређе *причати*),²⁶¹ па колокација (устаљени спој лексема) добија зна-

²⁶⁰ М. Катнић Бакаршић (1996: 98) такве конструкције назива *градационим конструкцијама са везничким комплексом у чијем је центру глагол говорења*, не помињући притом процес фразеологизације који су такви изрази претрпели.

²⁶¹ Сумњамо да се такве конструкције могу формирати и са неким другим глаголима говорења, попут *истицати*, *наглашавати*, *коментарисати*, *распредати*, као што каже П. Пипер (2009: 79). Повод за сумњу потиче из два разлога; први, такве приме-

чење квантитета, односно градуелности.²⁶² Такве реченице су маркиране, одликује их велика експресивност, што само потврђује њихову припадност фразеолошком благу српског језика.²⁶³

У таквим реченицама истиче се јачи степен испољености онога о чему говори први део сложене реченице (нормативно степеновање) и, у поређењу с њим, још јачи степен испољености истог својства у ономе о чему говори други део реченице, као што је то ситуација и у другим градационим реченицама с корелативним везником. Истицање се, и у првом и у другом делу, може појачати речцом *и*, односно *ни*, а у првом делу и речцом *чак* (чије значење ‘супротно очекивању’ уводи још једну компоненту степеновања у такве семантичке структуре). Као и у другим типовима градационих реченица, интензификатор отвара структуру, омогућава навођење постцедентног поредбеног корелата.

И ове реченице, као и оне с везником *а камоли*, имају чврсту линеаризацију, а фразеологизована реченица увек се налази у постпозицији.

У зависности од негације у првом делу сложене реченице, значење другог дела може изразити климакс, односно антиклимакс.

- (1) Црно-бела визура његових схватања и погледа никада није ублажавана, *а да не говоримо* о томе да ниједног момента није било речи о евентуалном признавању и сопствене кривице и грешака у проценама које, да нису учињене, можда су могле да спасу земљу од разарања и која сви грађани наше земље осуђују. (К: *Нин*, 2002)
- (2) Нажалост, до сада није било политичке воље и подршке да Србија искористи предност тог путног правца, *а да не говоримо* да нису искоришћена чак ни средства која нам је нудила ЕУ, каже – Милутин Мркоњић, министар за инфраструктуру. (К: *Политика*, 2008)
- (3) Тако велики прилив становништва не би могла да издржи ни инфраструктура престонице, *а да не говоримо* какве би биле могућности за запослење – упозорава Џафић. (К: РТС 2010.)

ре наш корпус не бележи и, друго, сматрамо да додатни значењски елементи (поред значења говорења) који маркирају ове глаголе отежавају њихову ресемантизацију (добијање новог значења) а потом и фразеологизацију.

²⁶² Лексичке компоненте ових глагола изгубиле су основна значења и повезале се на конотативном семантичком плану у нову јединствену значењску целину која се као таква репродукује у говору и самим тим престају да у таквој (везничкој) структури буду глаголи говорења, како их назива М. Катинић Бакаршић (што они по свом примарном значењу и јесу), него постају фразеологизоване структуре. Други разлог за њихово смештање у домен фразеологизама јесте њихова експресивност, коју уочава и П. Пипер (2009: 79).

²⁶³ Значењу експресивности доприноси и њихова особина да су то, по правилу, елидиране конструкције. В. поглавље о фразеологизованим градационим конструкцијама.

- (4) У ретким књигама о нашем филму феномен домаће критике готово да и није поменут, *а да не говоримо* да нису предузета нека документарна истраживања о томе шта се догађало у овој области. (К: *Политикини културни додаци*)
- (5) Није било тога, од посланика до обичне барабе, који није одао по част његовој хармоници! *А да не говоримо* како су се осећале газде трбоње. Тек девојке! (К: Ј. Потоцки, *Писма из Сарагосе*)

Карактеристика је ових реченица (али не само њих, него уопште градационих реченица са некорелационим везницима) да се двочла-ност у њима одражава тако да на место прве реченице, првог члана поређења, могу доћи сложене структуре (у смислу више реченица, више синтагми), тј. да уместо једне има више реченица, а да други члан поређења буде реченица с некорелационим везником, у овом случају *а да не*, на пример:

- (6) 1. а) Бројни пацијенти са манифестним коронарним обољењем су спречени хирургијом бајпаса коронарних артерија, 1. б) уградњом срчаних пејсмејкера, 2. *а да не помињемо* читав спектар фармаколошких агенаса, које данас можемо да користимо. (*Политикини културни додаци*, 2001)
- (7) 1. а) Опет недостају средства за нашу уметност, 1. б) чак више него у претходном режиму, 2. *а да не говоримо* у поређењу са Титовим временом. (*Политика*, 2001)

У таквим случајевима синтаксички тип градације комбинован је са лексичко-стилском и текстуалном градацијом.

И Ковачевић (1987: 233) и Катнић Бакаршић (1996: 98) истичу да везник у овим реченицама захтева локативну форму с предлогом *о* (због семантике глагола, односно његове рекције). Међутим, ми се приклањамо мишљењу Предрага Пипера (2009), који ове реченице не посматра као градационе конструкције са везничким комплексом у чијем је центру глагол говорења, као што то чине Катнић Бакаршић и Ковачевић, већ као делимично фразеологизоване конструкције за истицање велике разлике. Предлошко-падежна конструкција обавезна је једино у случајевима где је конструкција *а да не говоримо* (и то обавезно с тим глаголом) „разбијена“: *а* + о томе *да не говоримо*.

У ретким књигама о нашем филму феномен домаће критике готово да и није поменут, *а да не говоримо* да нису предузета нека документарна истраживања о томе шта се догађало у овој области. = ...феномен домаће критике готово да и није поменут, *а* о томе да нису предузета нека документарна истраживања... *да (и) не говоримо*.

- (8) „Нисмо чули да се терористи у Баскији или Северној Ирској називају екстремистима, *а да не говоримо* о далеко вишим стандардима у овој области које прописује САД”, додао је Коштуница. (К: *Политика*, 2001)
- (9) Недостатак радне снаге у развијеним земљама Европе шанса је за оне који на Балкану узалуд чекају посао, *а да не говоримо* о незапосленима са Далеког истока који улажу цело имање не би ли се, управо преко тих балканских земаља, домогли Запада. (К: *Политика*, 2001)
- (10) Плате професора, *а да не говоримо* о примањима других запослених у школама, далеко су испод просечних плата у Србији. (К: *Политика*, 2001)
- (11) За Македонију је алармантна и стопа незапослености од 20 одсто, *а да не говоримо* о садашњој, која износи око 34 процента, каже Вељковић за „Утрински весник“. (К: *Политика*, 2001)

Просте реченице у сложеној могу бити повезане семантички, тј. безвезнички, изостављањем везника *а*, чиме се њихова експресивност повећава, те такве реченице погодују књижевноуметничком и разговорном стилу и књижевним жанровима публицистичког стила. Тада је реч о асиндетизму, односно јукстапозицији, па онда остали део везничког комплекса лексички указује на градацију. Не бисмо се сложили с констатацијом Марине Катнић Бакаршић да је везник *а* граматички показатељ градације (пре би у тој функцији била фразеологизована конструкција *да не говоримо*). Везник *а* је адверзативни везник и он упућује на однос адверзативности, а читава фразеологизована везничка група информише о томе да је реч о диферентивном градационом везивном средству, тј. о диферентивној градационој конструкцији у функцији везника градационе реченице.

Постоји специфичан тип конструкција с глаголом *казати* – *да не кажемо*. На пример:

- (12) Прича у класичном значењу те речи, у Француској, недвосмислено стагнира, *да не кажемо* изумире. (К: Д. Киш, *Ното poeticus*)
- (13) Да ли се, по Вашем мишљењу, у претходном периоду, МУП развијао „преко мере“ и да ли је „прихватио“, *да не кажемо* „отео“ неке послове који су, иначе, у надлежности Војске Југославије? (К: *Политика*, 2008)

М. Катнић Бакаршић повезује их са онима типа *а да не говоримо*, *а да не спомињемо*, с тим да је у њима елидиран везник *а*. Да није реч о изостављању везника, показује трансформација, уп. Свако има своје процене, *да не кажемо* да има податке [←*Свако има своје

процене, *а да не кажемо* да има податке]. Овим колокацијама даје се ближе објашњење, прецизирање, а не износи се супротстављање, те су значењски блиске експланативним реченицама.

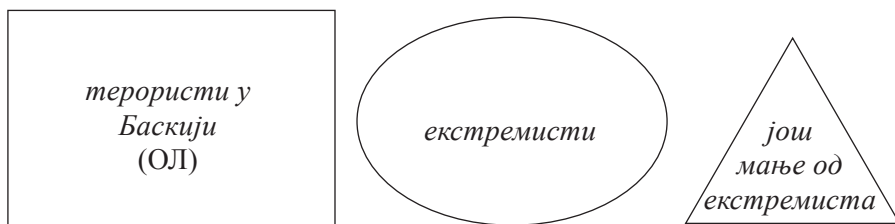
Код таквих реченица треба бити опрезан. Неке конструкције су вишезначне, и то није реткост, већ, често, правило. Као што нису све конструкције са поредбеном речцом *као* поредбене тако и ове конструкције, поготову што елидирањем губе формални верификатор диферентивног градационог односа, могу потпуно изгубити градационо значење. Ако га и задрже, оно је семантичко, губљењем везника престаје бити граматичко, тј. синтаксичко. Међутим, и ове конструкције садрже значење степена, тачније градације, јер ту лексички градациони конектори уводе у неком смислу значајнији поредбени корелат, који може, али не мора бити, квантитативно већи или интензивнији. Значење другог поредбеног елемента подразумева својеврстан отклон аутора текста од реализације такве ситуације, што може бити изазвано хипотетичношћу, претпоставком или малом вероватноћом реализације, непровереношћу њене истинитости и сл. Градација иде од више очекиваног ка мање очекиваном, али (можда баш због тога) важнијем корелату. И конструкције афективно су обојене, а нарочито су фреквентне у публицистичком стилу, што би се могло тумачити жељом новинара за индиректним изражавањем.²⁶⁴

Заступљеност: Градационе конструкције типа *а да не говоримо* одликују се афективношћу; стога им одговара информационо-аналитички и књижевно-публицистички подстил публицистичког стила и књижевноуметнички функционални стил.

Применом теорије семантичких локализација у овом типу реченица, као и у претходном, запажа се постојање више локализатора. У примеру (4), на пример, ОЛ је *феномен домаће критике*, Л1 је *није поменуто*, а Л2 *нису предузета нека документарна истраживања*, а трећи, имплицирани локализатор је средња вредност (Л3), на пример *нешто написати о феномену домаће критике*; мање од тога је *поменути је*, а више *предузети документарна истраживања*.

Или, у примеру (6) где су *терористи у Баскији или Северној Ирској* ОЛ, *екстремисти* Л1 и *'нешто мање од екстремиста'* Л2; *О а да не говоримо* представља степен удаљености двају локализатора од којих Л1 може постати ОЛ за Л2. Тако се добија следећа схема:

²⁶⁴ Износећи неку чињеницу или став који може изазвати веће реакције конзумента медија, новинар се конструкцијом *да не кажемо* оградајује од оног што је у ствари рекао.

На нивоу дискурса *а да не говоримо* је дискурсни маркер (текстуални конектор) који сигнализира да се ради о градационим реченицама највеће неједнакости. Та се неједнакост остварује градирањем неког од морфосинтаксичких (лексичких) елемената у реченицама (низ у последњем случају је *терористи – екстремисти* – ‘нешто још блаже од екстремиста’). Диферентивно значење градационог низа, дакле, постоји на нивоу дискурса, док на нивоу реченичних чланова који се доводе у везу, заправо, постоји еквативност јер се у тексту каже *да се није чуло како су терористи = екстремисти = још виши стандарди...* Овај пример био би интересантан за анализу дискурса, посебно за тумачење политичког дискурса.

У примеру (9) Л је *незапослени на Балкану* док би ОЛ био *незапослени са Далеког истока*. О је *а да не говоримо*, који упућује на то да се ОЛ налази далеко изнад Л – недостатак радне снаге више доприноси / има већи значај за оне са Далеког истока него за оне с Балкана.

У реченици (10) постоје два објекта локализације и два оријентира. Средња вредност (на скали) као Л лексикализована је – *просечне плате*. Плате професора биле би ОЛ1, *примања других запослених* ОЛ2; О1 је *испод просека*, а О2 *а да не говоримо*. Оба објекта локализације налазе се испод доње границе локализатора – *просечне плате* (као средње вредности), с тим да други оријентир (О2) успоставља однос између *плате професора* (ОЛ1) и *плате других запослених у школама* (ОЛ2), те тада ОЛ1 постаје локализатор ОЛ2. На тако пројектованој вертикалној скали, нулта тачка била би Л, ОЛ1 – 1, а ОЛ2 – 2.

Сличан је и пример (11) с тим да је ту ситуација мало једноставнија. ОЛ1 – *незапосленост од 20%*, ОЛ2 *незапосленост од 34%*, а Л је имплицитан – *?%* = ‘просечна стопа незапослености’. У односу на локализатор, оба објекта локализације су испод његовог нивоа, с тим да је ОЛ1 изнад ОЛ2, на шта указују и нумерички квантификатори.

2.6.1.2.3. Градационе реченице са значењем додатног степеновања

Градационе реченице са значењем додатног степеновања представљају структурно засебан тип компаративног степеновања са значењем јаке неједнакости. Карактеристичне су по некорелативном везничком изразу у чијем је саставу обавезан интензификатор *joш* (упућује на додатно степеновање) и квантификатор, морфолошки у облику компаратива (упућује на степен више, односно мање испољености неке ситуације изнете другим делом сложене реченице).

- (1) Оне се пажљиво негују, *а joш више* козметичким средствима истичу. (К: *Политикин магазин*)
- (2) Учесници догађаја, и поред поднетих страдања, нису желели да се мире са тим, *а joш мање* да признају своју грешку. (К: *Православље*)

Пошто изражавају исти тип значења диферентивности, реченице с везником *а joш мање*, заменљиве су онима с везником *а камоли / а нектоли*. Заменом немаркираног везника маркираним, добија се, наравно, већа стилогеност и афективност реченице, али и већи степен граматикализованости манифестоване специјализованим везним средством.²⁶⁵

Углавном, од семантике прилога зависи да ли је значење градације силазно или узлазно. Међутим, на синтаксичком плану, градација је увек узлазна зато што је други члан поређења комуникативно значајнији и по томе се налази на вишем степену.

У случају да је интензификаторско-прилошки израз припојен неком другом везнику (*и, или*), градација остварена у реченици припада типу семантичке градације, пошто је испољена лексички, а не граматички, везником *а + joш више / joш мање*.

- (3) – На све начине хоће да нас уплаше, али ми се не плашимо, јер се боримо за своју земљу, за свој опстанак а нећемо заборавити ни опростити злочинцима који се већ стиде *и joш више* ће их се стидети најпре њихови сународници – рекао је генерал Симић. (*Политика* 2000)

Овај тип реченица није емоционално маркиран, стилски је неутралан, те се може наћи у свим функционалним стиливима српског језика, што је наш корпус потврдио.

²⁶⁵ Већа аутономност (и формална и семантичка) неког средства подразумева и већу граматикализованост неког односа и значења у језику.

Теорија семантичких локализација може се једноставно применити и на примере ових реченица. У примеру (1) *оне се истичу (козметичким средствима)* представља ОЛ, *оне се негују* је локализатор, а конкретизатор односа између ове две предикације јесте везнички израз у функцији оријентира *а још више*. ОЛ је виши на скали у односу на Л и означава тип односа дистална градуелност (степен разлике увећан градацијском партикулом *још*) аблативног значења.

У примеру (2) Л је *ментално стање учесника догађаја*, а два су објекта локализације: ОЛ1 – *не желе да се мире // непомирљиви са ситуацијом* а ОЛ2 – *још мање желе да признају своју грешку*. У односу ОЛ1 и ОЛ2, ОЛ2 је ниже на скали од ОЛ1 и представља аблативни однос (удаљавање ОЛ2 од ОЛ1), док однос између ОЛ1 и Л, у том смислу да ли се ради о аблативности или адлативности, није расветљен.²⁶⁶

2.6.1.3. Најјача неједнакост (супротност)

Неколико је реченичних подтипова за изражавање супротности као највишег степена разлике. Реченице за изражавање најјаче разлике према својим значењима и облицима обухватају суперлативне градационе реченице, градационе реченице са значењем супротности, диферентивне пропорционалне и контрастне реченице.

2.6.1.3.1. Суперлативне градационе реченице

Формално обележје суперлативних градационих реченица представља супротни везник *а*, уз који долази морфолошки облик суперлатива или елемент (лексема или конструкција) са значењем суперлативности, најчешће универзални квантификатори *потпуно, сасвим, нимало* и сл., који су обавезно лексичко-семантички показатељи градације, или интензификаторске лексеме *посебно, поготово/у, нарочито* и сл., које могу указивати на унутарреченичне градационе односе.²⁶⁷

- (1) Два председника ће, како се очекује, разговорати о свим питањима од интереса за две земље, *а највише* пажње биће посвећено билатералним и трговинским односима. (К: *Танјуг*, агенцијске вести, 1996)

²⁶⁶ Мада би уметнута кондензована реченица могла сигнализирати да је реч о адлативном односу: *поднета страдања могу бити корак ка мирењу са ситуацијом*, те би у том смислу значило да се ОЛ1 приближава Л.

²⁶⁷ В. и уп. са Катњић Бакаршић 1996: 96–97. Она не наводи универзалне квантификаторе, него само поменуте интензификаторе, међутим, није свако издвајање суперлативност, која је увек универзална квантификација, а наведене лексеме то својство немају.

- (2) Опредељење је да се субвенционишу сиромашни слојеви становништва, *a потпуно*, до краја биће заштићена само пољопривреда. (К: *Политика*, 2000)
- (3) Нисам имао снаге да га подигнем, *a поготово* да се с њим прободем. (Ј. Потоцки, *Рукопис нађен у Сарагоси*)
- (4) Јапан није аутсајдер, *a поготово* је опасан код куће. (К: *Политика*, 2006)
- (5) Та тема постаје све заступљенија у јавности *a поготово* је актуелна пред гостовање репрезентације Француске у среду увече. (К: РТС, 2009)
- (6) У укупној поставци сајма намештаја доминираће домаћи произвођачи, *a посебно* је значајно учешће малих приватних предузећа која из године у годину повећавају обим свог пословања. (К: *Политика*, 2000)
- (7) Најуспешнијима мора да се да адекватан статус, *a посебно* је важно да се не направи поново грешка и из регулативе испусте тренери. (К: *Политика*, 2000)
- (8) Број обрађених појмова је велики, *a нарочито* је велики број допунских речи и израза који илуструју и употпуњују значење одредница, што у сваком случају сведочи о озбиљности рада аутора. (К: *Политикини културни додаци*, 2002)
- (9) Најзад, треба доследно спровести принцип троделне поделе власти, *a нарочито* је важно да судски органи буду независни јер је то израз не само правног хтења већ и културе једног народа. (К: *Политика*, 2001)

И за ове реченице подразумевају се особине карактеристичне за остале градационе реченице: двочлане су, затворене структуре, градација је у климаксу, други поредбени елемент важнији је од првог с тим да, уколико је реч о предикацији која је идентична у оба члана сложене реченице, већи значај односи се само на већи степен реализације такве предикације.

Уколико је изостављен везник *a* (граматички показатељ градационог односа), реч је о јукстапонираним реченицама. У њима лексички показатељ градације – интензификатор преузима улогу граматичког верификатора тог односа.

- (10) То је важно за обе државе, *посебно* је важно за Црну Гору, због њене специфичне привредне структуре, где доминира туризам. (К: *Економист магазин*)
- (11) То је изазвало жестока реаговања у арапским и исламским земљама, *поготово* се то десило у Сирији и Ирану (К: *Танјуг*, агенцијске вести, 1996)
- (12) Чувај се од оних који су ти дужни, *поготову* ако су ти ближњи: родбина, сународници, сусједи!

- (13) Печење од пловке необично је укусно, *нарочито* ако је пловка била добро ухрањена (К: С. П. Марковић, *Велики народни кувар*)

Ове реченице, формално, не разликују се од напоредних сло-
жених реченица код којих су просте реченице у супротном односу, а
међусобно су повезане везником *a*. Међутим, на основу њиховог зна-
чења суперлативности, сврставамо их у реченице са градационим од-
носом најјаче неједнакости.

Конструкције по моделу *a + интензификатор највишег степе-
на разлике (посебно, нарочито, поготово/у)* нису стилски маркиране,
па се могу јавити у различитим функционалним стилевима српског
језика. Честе су у научном и публицистичком стилу, нарочито у оним
жанровима чије је обележје објективно-логичка аргументација, а који
су лишени емоционално-експресивно маркираних језичких средстава
којима се изражава субјективност и афективност.

И на ове реченице се једноставно може применити теорија се-
мантских локализација. У примеру (1) ОЛ је *посветити пажњу билатералним и трговинским односима*, Л – *разговарати о свим питањима од интереса* а О – *a највише* који означава максималну удаљеност (дисталност) с подзначањем аблативности, досезање најдаље тачке на скали. И остали примери могу се тумачити на исти начин, с тим да се у зависности од врсте оријентира (‘највише/најмање’) може говорити о аблативности, односно адлативности.

2.6.1.3.2. Компаративне реченице супротности

Осим суперлативних градационих реченица, градационим реченицама са значењем најјаче неједнакости припадају и тзв. компаративне реченице супротности.²⁶⁸ У тим реченицама постоје два члана поређења која се пореде по супротности, што је експлицитано прилогом или прилошким изразом (на пример: *управо супротно, сасвим друкчије, сасвим/потпуно различито*) у првом елементу поређења, дакле, у управном делу зависносложене реченице. Прилог (или придев) у главној реченици постаје корелатив са значењем супротности који иницира увођење другог члана поређења.

- (1) Тиме је подјаривао обојицу, дакле постигао *супротно* од оног што је желео. (К: М. Поповић, *Судбине*)

²⁶⁸ П. Пипер (2009: 80) такве реченице назива *градационим реченицама супротности* истичући на тај начин њихово значење различитог степена – градуелности.

- (2) Како и зашто на крају постижемо *супротно* од оног што желимо? (К: *Политикини културни додаци*, 2002)
- (3) Тиме би доказивао *управо супротно* од онога што је вероватно желео да покаже. (К: *Мостови*)
- (4) У периоду од 18 месеци до три године, дете упорно ради *супротно* од онога што му се каже, без посебног разлога којим би се објаснило његово противљење. (К: *Политикин магазин*, 2001)
- (5) Одговорио сам да треба да раде *све супротно* од онога што је радио Милошевић са Косовом. И да је увек јефтиније платити него ратовати. (К: *Политика*, 2000)
- (6) Он ће пакосно приметити како због брзог читања све погрешно схватам и да, вероватно, пише *управо супротно* од оног што сам изнео. Тако бих га опет преварио. (К: Р. Кузмановић, *Одмор*)
- (7) Оно што је уследило било је *сасвим другачије* од оног чега су се прибојавали „Болоњези“. (К: *Политика*, 2001)
- (8) Она може бити *веома различита* од одлуке коју би тај исти судија донео да је поступао независно, чак и у оквиру законског распона који судији даје дискрециона овлашћења. (К: *Политика*, 2001)
- (9) Fine with me, али за њих је то био гест *супротан* од онога што је записано. (К: М. Ђурђевић, *Трећи сектор или сама жена у транзицији*)
- (10) Они и питају: одакле су председнику познати ставови родитеља и то *супротни* од оних које су родитељи недавно истакли на трибини о стању у просвети и штрајку? (К: *Политика*, 2001)
- (11) Током петнаестодневног боравка у Панчеву, две британске уметнице урадиле су по две скулптуре, а из Југославије, кажу, носе утиске који су *дијаметрално супротни* од онога што су могле о нашој земљи да прочитају у британској штампи или да виде на тамошњој телевизији Панчево. (К: *Политика*, 2000)

Експонент супротности по својој природи није самосталан, обавезно изискује допуна, па је конструкција *од + Ген. + релативна клауза*, у ствари, допуна те, семантички непотпуне, јединице, а свеукупно се таква конструкција може посматрати и као прилошка (ређе, придевска) синтагма. Таква синтагма, како је корпус показао, најчешће има функцију објекта (пример 1–6), предикатива (пример 7, 8, 11) или атрибута (пример 9, 10). У релативној клаузи²⁶⁹ са релативизатором *што* или (ређе) *који* налази се заменички антецедент у генитиву с предлогом *од*. Једно од значења генитива с предлогом *од* јесте поредбено значење, и у

²⁶⁹ Ређе се може десити да буду допунске, као у примеру: *Ствари су кренуле супротно од веровања да би распуштање блокова водило повољнијој међународној равнотежи и самим тим већој безбедности.* (К: *Нин*, 2002)

том случају предлошки генитив представља површински експонент поредбене клаузе с везником *него што* и значењем поређења по неједнакости.²⁷⁰ Следствено томе, поређење представља другу карактеристику ових реченица. То се може доказати трансформацијом, уп.:

Урадио је *супротно* од оног што се очекивало (релативна) [← Урадио је потпуно другачије *него што* се очекивало] (поредбена) или [← Урадио је то онако *како* нико није очекивао] (поредбена)

Одговорио сам да треба да раде *све супротно* од онога што је радио Милошевић са Косовом. [← ...треба да раде *потпуно другачије него што* је радио Милошевић]

Она може бити *веома различита* од одлуке коју би тај исти судија донео да је поступао независно, чак и у оквиру законског распона који судији даје дискрециона овлашћења. [← Она / та одлука може бити *различитија него што* је одлука судије...]

Значење поређења по супротности (у највећем степену) иманентно је овом типу сложене реченице. Оно се може појачати посебним лексичким средствима – различитим универзалним квантификаторима, ређе интензификаторима (*управо, баш, све, сасвим, потпуно, дијаметрално*²⁷¹ и др.).

Мишљења смо да се овај тип компаративних реченица јавља у језику у циљу попуњавања места у систему које припада суперлативу (највећем степену разлике) као другом степену поређења, а који се не може испољити као корелатив који уводи зависну компаративну реченицу. На пример:

Лауш је био суров, чак и више *него што* сам очекивала. (Д. Ненадић, *Доротеј*) (компаратив, виши степен разлике) – *Лауш је био суров, *највише него што сам* очекивала (суперлатив, највиши степен разлике) – Лауш је био супротно од онога *што* сам очекивала (суперлатив, највиши степен разлике);

или:

Лауш га погледа прекорно, па ипак далеко попустљивије *него што* га је малочас гледао и упита га кад ће поново доћи (компаратив, виши степен разлике) – *Лауш га погледа прекорно, па ипак најпопустљивије него што га је малочас гледао... (суперлатив, највиши степен разлике)

²⁷⁰ Пипер и др. 2005: 175.

²⁷¹ Интензификатор *дијаметрално* може се наћи у говору уз модификатор *супротно*, и тај спој представља колокацију, која, иако је у последње време врло фреквентна у језику (највише у публицистичком стилу), по нашем мишљењу, припада плеоназмима, те не препоручујемо употребу уз *супротно* него, евентуално, у споју са именицом *разлика* – *дијаметрална разлика* (забележили смо тај спој, на пример, у говору новинарке Оље Бећковић у емисији *Утисак недеље*, 4. јула 2011, и то сматрамо исправним).

– Лауш га погледа прекорно, *на ипак супротно / на супротан начин од оног* како га је малочас гледао... (суперлатив, највиши степен разлике); ...летњи дани у Петрограду трајали су много дуже *него што* је Павел Волков навикао... (компаратив, виши степен разлике) – *летњи дани у Петрограду трајали су најдуже *него што* је Павел Волков навикао... (суперлатив, највиши степен разлике) – ... летњи дани у Петрограду трајали су *супротно од оног* на шта је Павел Волков навикао... (суперлатив, највиши степен разлике).

Међутим, тако изграђене суперлативне реченице (компаративне реченице супротности) информационо су сиромашније, не показују смер промене степена, тј. не указују да ли је градација узлазна или пак силазна.

Такве реченице се често елидирају, на пример:

- (12) Босанска читанка за исти разред била је потпуно различита од српске, што нам говори о томе колико је у том тренутку централизација била постала лабава. (К: *Нин*, 2002)
- (13) Догодило се, како је коначно потврђено, сасвим супротно од најављиваног и очекиваног. (К: *Нин*, 2002)

2.6.1.3.3. Контрастне реченице

Једно од средстава за истицање супротности (највећег степена разлике) јесу и контрастне реченице. Оне су специфичне по употреби лексема у антонимном односу које се налазе и у првом и другом делу адверзативне реченице.

У тако формираној сложеној реченици разлика у супротности више се истиче лексички него граматички, иако је везник *а*, као формални показатељ односа супротстављености, експлициран. Лексичко исказивање степена разлике, односно степена супротности, указује на то да није реч о синтаксички посебном типу реченице, међутим, сматрамо да ове реченице треба издвојити од осталих сложених реченица у којима су просте у адверзативном односу, на основу исказивања специфичног (највећег!) степена супротности.

Такве реченице називамо *контрастне реченице*.²⁷² Оне су подврста адверзативних реченица, у којима се износи наглашено супро-

²⁷² Термин *контрастни* се не употребљава уједначено у синтаксичкој литератури, па се тако разлика која се изражава супротним реченицама с везником *а* понекад назива и контрастом, али се контрастом понекад назива разлика уопште, понекад јака разлика, а понекад максимална разлика, тј. супротност, због чега тај појам нема шире прихваћен јасно и једнозначно дефинисан садржај. Напоменимо да Милош Ковачевић (1998: 151–157) и Срето Танасић (2011: 121–134) контрастним називају зависне реченице с везником *док*, које немају временско, већ супротно значење.

тна израженост неког својства у два различита ситуацијама.²⁷³

- (1) Стар кромпир љушти се од своје љуске, а млад само струже од танке корице. (К: С. П. Марковић, *Велики народни кувар*)
- (2) Тог дана обданица, што бисмо рекли дан, траје најкраће, само око осам сати, а ноћ најдуже. (К: *Политика*, 2001)

Субјекти – као носиоци различитих својстава могу бити идентични, уп.:

- (3) Вино је било црно, а не бело. (К: М. Ђурђевић, *Трећи сектор или сама жена у транзицији*)
- (4) Углед се тешко стиче, а лако губи. (К: *Политика*, 2001)

или различити, на пример:

- (5) Оно што се у литератури дотиче политике мора бити црно, а оно што је инспирисано патриотизмом бело. (К: *Политика*, фељтон 2001)
- (6) Горе је текст из београдског, а доле из зеничког уџбеника.
- (7) Лепо на домаћој сцени: повратак Пешића, Тањевића, Даниловића... а ружно: нецивилизовани навијачи. (К: *Политика*, 2001)

Ове реченице, као уосталом и остале адверзивне реченице, структурно су двочлане, синтаксичко-семантички паралелне, веома семантички независне (што се огледа и у паузи у говору, а исказује се запетом у писању), линеаризација је слободна, а у зависности од тога који је члан семантички значајнији, смешта се у постпозицију.

2.6.1.3.4. Диферентивне пропорционалне реченице

Значење максималне разлике у степену одликује реченице које су структурно једнаке реченицама са пропорционално еквативним значењем, али које семантички упућују на обрнуту, а не на директну пропорционалност својствену еквативним пропорционалним реченицама. Такве реченице називамо диферентивне пропорционалне реченице.²⁷⁴ Структурно, ту је реч о истом типу реченица које смо навели као пропорционалне еквативне реченице. Негација или лексички садржај упућују на то о каквом типу односа је реч, еквативном или диферентивном. Пошто су ове реченице структурно идентичне са пропорционално

²⁷³ Ситуације могу бити исте, али реализоване у различитим околностима и у различитим условима.

²⁷⁴ М. Ковачевић (2003б: 55) такво значење назива *значење обрнуте пропорционалности*.

еквативним и за њихову структуру је карактеристична употреба везника *што*, често у корелацији са *то* у главном делу сложене реченице, компаратив се налази у предикату и главног и зависног дела, док су у предикатима таквих реченица обично глаголи несвршеног вида.

- (1) *Што* сам више гледао, мање сам видео. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (2) *Што год* сам се више уздржавао да останем прибран и миран, *све* сам више дрхтао. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (3) Тако се догодило да је Вишњић, *што* је дуже певао Вуку, бивао све даљи од њега. Ипак је чекао. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)

Уместо корелативног пара *што... то* може се употребити *уколико... утолико*, а такве реченице су по значењу прелазни случајеви између диферентивних и условних реченица.

- (4) Милош се показивао не само као безобзиран него и као лукав; *уколико* јој је више одузимао од себе, *утолико* јој је више давао од свега осталог: од угледа, од богатства, од обавеза. (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*)
- (5) Ја сам се у почетку бојала, али *уколико* се расправа више развијала, *утолико* су ми се разлози и закључци чинили тежи и основанији. (К: Б. Ћосић, *Кроз књиге и књижевност*)
- (6) Извинио се Герхарду, који је слегнувши раменима дигао руке од њега, и *уколико* је овај, због својих превратничких дужности, више избивао из куће, *утолико* је он сам сад у њој боравио дуже, као Верин званични дечко. (К: А. Тишма, *Употреба човека*)

2.6.2. Супститутивност

2.6.2.1. Супститутивне градационе реченице

Супститутивно диферентивно степеновање, као вид посебног диферентивног степеновања са сталним пратећим значењем супститутивности, својствено је реченицама с корелативним везником *не толико... колико*.²⁷⁵ У првом делу такве сложене реченице констатује

²⁷⁵ И око овог везника (као што се често дешава и са другим корелативним, в., на пример, пропорционалне реченице и њихове везнике) има различитих ставова о томе да ли је у питању корелативни везник *не толико... колико* или је реч о везнику *колико* и корелативном прилогу *не толико* који је у функцији везника (такво је мишљење Серебрјанаје, секундарно у Катнић Бакаршић 1996: 86). Пошто је код ових реченица теже изоставити корелатив (мада је могуће), а и овај тип супститутивних реченица сродан је реченицама с везником *не само... него (и)*, прихватамо мишљења лингвиста (Ковачевић, Катнић Бакаршић) да је реч о везничкој групи *не толико... колико*.

се нека појава, ситуација или својство, а у другом делу виши степен испољености неке друге појаве, ситуације, односно својства, чиме се претходни степен (квантитет) замењује тако што се допуњује. Оно што се износи првим делом представља се као мање ('не толико'), у поређењу са оним што се износи другим делом сложене реченице.

Ове реченице честе су у савременом српском језику; показују и структурну и семантичку блискост са антирестриктивним конструкцијама с везником *не само... него/већ (и)*, а по фреквентности долазе одмах после њих. Реченице с везником *не толико... колико* дистрибуционо су ограниченије од оних с везником *не само... него/већ (и)* зато што се користе само за градацију потврдних садржаја (Ковачевић 2003: 55, Катнић Бакаршић 1996: 86). Један од разлога зашто су слабије заступљене јесте и то што су оне маркиране информацијом о квантитету значењем заменичких прилога, те се код њих може говорити и о различитом интензитету, тј. квантитету поредбених корелата, а не само о различитом степену важности, на пример: Реваншизам нико и не помиње и утисак је да Чеси и *не* стрепе *толико* од реваншизма у политичком смислу *колико* од захтева за враћање одузете имовине или других видова обештећења Судетских Немаца. → Чеси *не* стрепе *пуно/много* од реваншизма у политичком смислу, *него пуно/много више* стрепе од захтева за враћање одузете имовине... Међутим, има примера у којима је семантика квантитета заменичког прилога занемарена с циљем остваривања праве везничке функције, на пример: Зато морамо да имамо на уму *не толико* остварене реалне предности, *колико* чињеницу да је европска заједница која је помогла у томе била средство а не циљ (К: *Мостови*). А око тебе се окупили учесници, па све ронећи сузе слушају шта си ти све, *не толико* пушком, *колико* гуслама учинио, *не толико* у рату, *колико* у миру (К: *Политикини културни додаци*, 2000). И то је, несумњиво, хвале вредан подухват: покушај одбране ума *не толико* увођењем само нових, *колико* рехабилитацијом старих појмова, знајући да се ове две активности не могу раздвајати (К: *Политикини културни додаци*, 2002). Мада, често ова значењска дистинкција не може бити прецизна.²⁷⁶

Корелативни везник *не толико... колико* може се употребити само за градацију потврдних садржаја.

- (1) Само су нам колена била приљубљена једно уз друго, *не толико* да бих на миру пратио како се крв налива у споловило, до малочас

²⁷⁶ О разликовању прилошке и везничке функције заменичког прилога *толико* у градационим реченицама в. у Инкова 2013.

смањено и на леву бутину млитаво налегло, *колико* да следим помицање по мери жеље да је такнем, из стопала наједном у руке, па у врат. (К: Р. Кузмановић, *Партија карата*)

Супститутивне градационе реченице су двочлане структуре, линеаризоване су тако да је први елемент поређења (формално исказан са *не толико*) обавезно у препозицији, а други члан поређења уведен заменичким прилогом *колико* увек у постпозицији. Сагласно правилима о линеаризацији негације у српском језику, негација се у таквим реченицама може употребити и испред предиката, а не непосредно испред корелатива *толико*, на пример:

- (2) *Не* подсећа *толико* на зграду која памти она страхотна турска доба *колико* на нахерене зградурке које је, у својим стриповима о мишевима и француској провинцији, цртао славни Машеро. (АСК: С. В. Јанковић, *Дорћол*)
- (3) Речју, сви смо потенцијални песници. И то прави. *Не* маримо *толико* за само дело *колико* за оно што једна наша фолк певачица и богаташица назива „осећај филинга“. (К: *Политикини културни додаци*, 2002)
- (4) Квалитет диктатуре, моја подемокраћена браћо и сестре, *не* зависи *толико* од квалитета самог диктатора, *колико* од квалитета његових поданика. (К: *Нин*, 2002)
- (5) Реваншизам нико не помиње и утисак је да Чеси и *не* стрепе *толико* од реваншизма у политичком смислу *колико* од захтева за враћање одузете имовине или других видова обештећења Судетских Немаца. (К: *Нин*, 2002)
- (6) Тачније, *не* доводи се *толико* у питање сам концепт, *колико* његова реализација. (К: *Нин*, 2002)
- (7) Њему *није* при том биолошко страдање породице *толико* на уму *колико* њена материјална пропаст. (К: *Даница*, 2000)
- (8) Неопходно је да се заборави на све страначке размирице, да се схвати да народ *није* гласао *толико* за ДОС *колико* је гласао за промене и против Милошевића. (К: *Политика*, 2000)
- (9) *Није* било *толико* важно да тријумфујемо, *колико* је било неопходно да се уиграмо. (К: *Политика*, 2000)

Често је у овом типу реченица субјекат идентичан у оба члана поређења.

Као што се и из наведених примера види, негација квантификације остварује се и непосредно и посредно преко псеудонегације предиката. Ту *није* реч о негираном предикату него о негираном квантификатору.

Међутим, истицање степеновања је јаче, ако се помоћу места негације рематизује корелатив, на пример:

- (10) Наређах петице, ослободише ме полагања мале матуре. Родитељи се обрадоваше, *не толико* мом успеху, *колико* превременом повратку кући и укључивању у пољске радове. (К: *Политикини културни додаци 2001*)

него што би то било да пример гласи:

Родитељи се *не* обрадоваше *толико* мом успеху, *колико* превременом повратку кући.

Наводимо још неколико примера да бисмо указали на неке од специфичности ових конструкција:

- (11) Да ли Улман, који је гледаоце разочарао *не толико* својим поразима *колико* својим потпуним недостатком воље да се одупре? (К: *Политика, 2001*)
- (12) Ових дана се и сам Буш мало занео у покушајима да изнађе, *не толико* нове разлоге, *колико* нова објашњења – па је у једном тренутку рекао да би Садама Хусеина требало хитно уклонити са власти. (К: *Економист магазин*)
- (13) Да ли ово депресира писце? Без сумње да. *Не толико* оне из Португала, Шведске или Британије (њима је мисионарство у крви), *колико* оне који долазе са истока Европе. (К: *Политикини културни додаци, 2002*)

Специфичност *не толико... колико* конструкција лежи у томе да нису честе у корпусу, тј. ређе се јављају у односу на друге градационе конструкције. Друга њихова карактеристика је та да корелациони везник најчешће повезује нереченичне конструкције, два еквивалентна реченична члана која су у напоредном (градационом) односу, или две зависне реченице у истом односу, него што повезује две просте реченице у оквиру независносложене реченице. Када овај везник повезује две истофункционалне елементе, тј. када су две синтагме у напоредном градационом везнику, увек је могуће експлицирати елидиране реченичне елементе, па се тако у примеру (11) реконструише реченица *колико их је разочарао својим потпуним недостатком воље да се одупре*, у примеру (12) – *колико да изнађе нова објашњења*, а у примеру (13) – *Не депресира толико оне из Португала, Шведске или Британије, колико депресира оне који долазе са истока Европе*.

Иако излази из наше теме, због високе фреквентности појаве у обрађеном материјалу, треба рећи да везник *не толико... колико* у оквиру сложене реченице може повезивати две зависне структуре које

на тај начин добијају градациони однос, као што је то у следећим примерима где су у градационом односу две узрочне или две намерне реченице:²⁷⁷

- (14) Многи стога сматрају да је тај политичар готово преко ноћи тешко стечену славу довео у питање можда *не толико због* тога што на та очигледно политички мотивисана смењивања уопште није реаговао *колико због* тога што је то дозволио. (К: *Политика* 2000)
- (15) Вилијем Вокер је вртео главом. Како је тада проценио један албански новинар, „чини се *не толико* у знак неслагања са њом *колико због* тога што је очекивао јасније одговоре који неће уносити било какву сумњу“. (К: *Политика*, 2000)²⁷⁸
- (16) Откад умро отац, све готово сестре материне, тетке му, ту су спавале, седеле, а и доцније увек по једна или две. *Не толико да* ма-тер и њих теше, *колико да* помажу при готовљењу јела, спремању за на гробље. (Борисав Станковић, *Газда Младен*)

Реченице с везником *не толико... колико* личе на еквативне поредбене реченице с везником *колико*, с тим да је разлика у томе што се еквативним поредбеним реченицама исказује (количинска) подударност поредбених елемената, док се диферентивним супститутивним изражава неједнакост, неподударност поредбених елемената.²⁷⁹ Градациони модел у односу на поредбени пермутује заменичке прилоге (*колико... толико* > *толико... колико*), а негацијом прилога *толико* постиже се однос неједнакости садржаја. Негацијом прилошког квантификатора стварају се услови за увођење постцедентног корелата (што и јесте једна од функција квантификатора), али се тиме и предодређује већи значај садржају израженом поредбеним корелатом. Код овог типа реченица градација је узлазног (климактичког) типа, мада се ту она јавља не толико као логичко-семантичка категорија, већ више као семантички механизам који се налази у разним

²⁷⁷ О томе да градациони везници повезују различите структуре, нереченичне и реченичне, а у оквиру ових других независне и зависне, у српско(хрватско)м језику најтемељније су писали Худечек и Вукојевић (2006).

²⁷⁸ У примеру везник повезује предлошко-падежну конструкцију узрочног значења и узрочну реченицу, а може повезивати и две узрочне нереченичне структуре, на пример: *Па, једна одређена доза узбуђења је очигледна, али не толико због самог концерта, колико, можда, због чињенице да долазе у једну бомбардовану земљу*, што показује да су све комбинације могуће.

²⁷⁹ М. Ковачевић (2003б: 55) сматра да реченице с везником *колико... (толико)* улазе у ред начинских реченица, док их Инкова (2013: 51) сматра градационим, али семантички блиским с поредбеним него са саставним координираним реченицама, каквим их сматра Саников (2008), на пример, али и други лингвисти.

логичко-семантичким односима између две клаузе у оквиру сложене реченице. Поређење тако може бити скаларно, али и не мора да буде, може се заснивати на механизму градације, али то није обавезно (Инкова 2013: 50).

Занимљиво је и то да, за разлику од других типова градационих реченица, код квантитативно-диферентивних нисмо забележили присуство интензификатора, нити других специјализованих средстава за појачавање степена (квантификатора, модификатора).

Везник *не толико... колико* заменљив је везником *не само... него/већ*, само што се у том случају из степеновања искључује квантификација. Такође, могућа је комбинација корелативног везника *не толико... колико* са оним везницима који су му семантички и формално најсличнији, на пример:

- (17) Сем тога, осматрање истовремено и на оси дијахроније, и у синхронном пресеку понашања глагола са значењем победе смрти над животом обелодањује науци нешто што је *не само, и не толико*, у лингвистичком *колико* је у шире схваћеном културолошком погледу вредно изузетне пажње: аутентичне податке о некадашњим појмовним хоризонтима говорне средине о чијим се глаголима ради. (К: Даница, 2000)

Комбинацијом различитих градационих везника може се утицати на раст степена, а истовремено се уносе различите семантичке нијансе градирања, садржане у тим везницима.

Могуће су и друге комбинације везника, као у наредном примеру:

- (18) Разлог који опрезност диктира *не лежи толико* у оној познатој тврдњи да су сви људи различити *већ* напротив, у једној сасвим другој могућности: да су сви, или макар већина људи, у одређеним, истим временским периодима сличнији *него што* се обично мисли. (Р. Петковић, *Судбина и коментари*: 25)

Заступљеност: Везник *не толико... колико* заступљен је у корпусу у текстовима из свих функционалних стилова (осим административног), а специјализован је за изражавање квантитативног аспекта градације. Његова је употреба највише актуелна у текстовима са аргументативном и убеђивачком функцијом.

Реченице с корелативним везником *не толико... колико* могу се тумачити помоћу теорије семантичких локализација, мада имају своје специфичности узроковане значењем супститутивности – мањи степен изражености замењује се већим. Оно што се износи првим делом представља се као мање ('не толико'), у поређењу са оним

што се износи другим делом сложене реченице. Рецимо, у примеру бр. (2) *Не подсећа толико на зграду која памти она страхотна турска доба колико на нахерене зградурке које је, у својим стриповима о мишевима и француској провинцији, цртао славни Машеро*. ОЛ је имплициран, односи се на неку зграду (*зграда X*). *Зграда X* је први поредбени члан који се пореди по супротности са Л1 – *зграда из турског периода*. Даље се ОЛ пореди, али овог пута на основу сличности, са Л2 – *нахерени зградурци*. Оба локализатора су истог типа. О1 (*не подсећа толико*) конкретизује однос између Л1 и ОЛ: *зграда X* ≠ *зграда из турског периода* (*зграда X* није иста / мање личи на зграду из турског периода) и означава већу разлику (дисталност) између Л1 и ОЛ, док О2 (степен сличности) конкретизује однос између Л2 и ОЛ: *зграда X* ≈ *нахерени зградурци* (*зграда X* је слична нахереним зградурцима), означава малу разлику, сличност (проксималност). На скали, ОЛ је ближи Л2 него Л1.

И у другим примерима постоје два локализатора, од којих је други ближи објекту локализације него први. У примеру (4) *квалитет диктатора (ОЛ) зависи и од квалитета самог диктатора (Л1 – мање), и од квалитета поданика (Л1 – више)*. Или, у примеру (7) ОЛ – *правац размишљања*, Л1 – *биолошко страдање породице* (квазиадлативност), Л2 – *материјална пропаст* (адлативност). У примеру (8) ОЛ је *гласање народа*, Л1 *ДОС*, а Л2 *промене против Милошевића*, а у примеру (9) *наш меч представља ОЛ, тријумф Л1, а уигравање Л2*.

Наредни подтип супститутивних реченица функционише по истом принципу када је реч о ТСЈ-у.

2.6.2.2. Адверзативно-супститутивне градационе реченице

(али не толико... колико)

Адверзативно-супститутивне реченице представљају (релативно) специфичан подтип супститутивних независносложених реченица.²⁸⁰ Њихово обележје је сложени везник *али не толико... колико*.

- (1) Нема дилеме, курс утиче на извоз, *али не толико колико* се прича.
(К: *Политика*, 2007)

²⁸⁰ Може се поставити питање о оправданости издвајања овог типа реченица од осталих супститутивних градационих реченица. Међутим, сматрамо то оправданим из разлога што адверзативно-супститутивне реченице изражавају већи степен разлике у односу на основни тип – супститутивне реченице, па према томе, правимо дистинкцију пре свега на основу семантике, али није неважно и то што је овде реч о сложеном везнику.

- (2) Верујем да смо Унији ближи од „источњака“ које Брисел укључује у трку, *али не толико колико се надамо*. (К: *Политика*, 2009)
- (3) Политичар са египатске опозиције, недавно пуштен из затвора, Ајман Нур, мисли да је Обаин говор „*бољи него што смо очекивали, али не толико добар колико смо се надали*“. (К: *Политика*, 2009)
- (4) Славиши Јокановићу и његовом Стручном штабу остаје да добро изанализирају меч у Никозији, да под хитно исправе грешке и да са пуно оптимизма и вере у сопствен успех изађу на мегдан екипи која јесте добра *али не толико добра колико се стекао утисак након првог полувремена на Кипру*. (К: *Политика*, 2009)
- (5) Сад знамо да смо бољи од осталих, *али не толико колико се мислило*. (К: *Политика*, 2008)

Ове реченице специфичне су из неколико разлога. Као прво, имају посебно везничко средство које повезује реченице у сложеној реченици. То је сложени корелативни везник *али не толико... колико*, формиран од адверзативног (*али*) и корелативног градационог везника (*не толико... колико*). За разлику од претходног реченичног типа, где су чланови повезани корелационим везником у напоредном односу и где они формирају независнослужену реченицу у којој су просте у градационом односу супститутивности, у овом реченичном типу исти везник (*не толико... колико*) има исту функцију (повезује две реченице које су у градационом односу супституције, тј. везник означава такав однос), али увођењем адверзативног везника *али* (који увек изражава супротност), јавља се још једно значење међу простим реченицама у сложеној – адверзативно. Наиме, у првом примеру две реченице *курс утиче на извоз, али не толико* и *колико се прича* налазе се у, условно речено, „правом“ градационом односу где се јасно уочава поређење, самеравају се интензитети двеју радњи (→ *курс утиче на извоз мање // него што се прича*), али и значење неочекиваности и већег „значаја“ другог елемента у поређењу, а које је типично за синтаксичку градацију (→ *курс не утиче на извоз толико // колико се прича*). С друге стране, ако ову сложену реченицу посматрамо као независнослужену реченицу у којој су просте у односу адверзативности, сегментирамо је другачије: *курс утиче на извоз // али не толико колико се прича* (→ *курс утиче [мало] на извоз, али се о томе много/више/пуно... прича* или *курс мало утиче на извоз, а о томе се много/пуно... прича*). Из реченог се може закључити да је за овај тип реченице типично подзначење адверзативности – супротност (као велика разлика) и подзначење градације – супститутивност. Ова два значења се не искључују. Због тога сматрамо да је одговарајући назив за овај тип реченица ад-

верзативно-супститутивне, а градационим их сматрамо зато што без икаквих ограничења функционишу у систему сложених градационих реченица српског језика.²⁸¹

За разлику од претходног типа супститутивних реченица, у овом типу је разлика (односно супротност) која се изражава у елементима поређења (простим реченицама) много већа и дискурсно доминантнија. Сама постпозиција читаве градационе конструкције која је повезана са првом предикацијом у сложеној реченици супротним везником *али*, утиче на то да је за судионике у говорној ситуацији значајнији тај, други део, који је, притом, двоструко супротстављен – помоћу супротног везника (*али*) и помоћу негираног корелатива (*не толико*). Дакле, и формално је градациона структура у фокусу тако конструисане сложене реченице. Затим, особина овог типа сложене реченице јесте и семантичка супротстављеност. Наиме, приликом поређења, по супротности се пореде најчешће две различите радње,²⁸² од којих је друга – упоређујућа – експлицирана углавном модалним или модално употребљеним глаголима говорења, мишљења или осећања. Прва, међутим, предикација – упоредна, иако може бити уведена помоћу модалног глагола (попут оних објекатских реченица у пр. (2), (3), (5)), означава реалну ситуацију, макар се та реалност читавала на нивоу самог говорника.

Па тако у реченицама *Сад знамо да смо бољи од осталих, али не толико колико се мислило* или *Нема дилеме, курс утиче на извоз, али не толико колико се прича*, први поредбени елемент (*нисмо толико добри, не утиче толико на извоз*) тумачимо као реални, а други (*мислило се, прича се*) као нереални.

Даље, сама градациона конструкција, која се може схватити као други елемент у адверзативном односу између два елемента, јасно је (у писању интерпункцијски, а у говору интонационо) одељена од првог елемента и представља количинску експликативност. Она се може тумачити као коментар, додатно објашњење првог члана такве сложене реченице. Тако, на пример, у реченицама *Сад знамо да смо бољи од осталих, али не толико колико се мислило* или *Нема дилеме, курс утиче на извоз, али не толико колико се прича*, реченични конституенти *не толико колико се мислило* и *не толико колико се прича* имају функцију својеврсног коментара који има адвербијално значење мере, односно количине и интензитета, тј. степена.

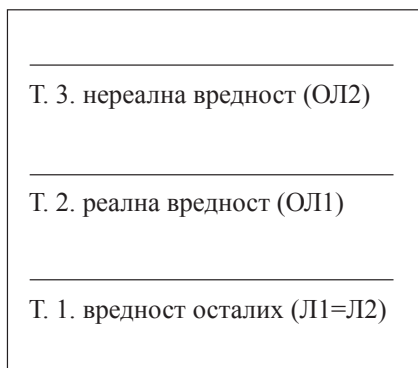
²⁸¹ То би значило да су адверзативно-супститутивне реченице независносложене реченице у којима су просте у напоредном градационом односу.

²⁸² Наш корпус је тако показао. Мада, није немогуће да то буду и исти предикати, нпр.: *Курс утиче на извоз, али не утиче толико колико утиче над акција на берзи.*

Још једна специфичност уочава се код адверзативно-супститутивних реченица а тиче се адверзативног односа који се у њима јавља. Често, у адверзативним реченицама, сложеним реченицама код којих су просте повезане супротним везником *али*, друга предикација није у односу супротности са првом (експлицираном), већ се она супротставља подразумеваној (имплицираној). На пример, у реченици *Нема дилеме, курс утиче на извоз, али не толико колико се прича*, реченица *али не толико колико се прича* није супротстављена реченици *курс утиче на извоз*, него неисказаној реченици *'и о томе се прича'*, па би реконструкција била *Нема дилеме, курс утиче на извоз и о томе се прича, али не утиче толико колико се прича*, или у реченици *Обамин говор је бољи него што смо очекивали, али не толико добар колико смо се надали* реченица *али не толико добар...* супротстављена је реченици *'и ми смо се надали да ће бити добар'*.²⁸³

Применом теорије семантичких локализација, у овим реченицама, на пример: *Сад знамо да смо бољи од осталих, али не толико колико се мислило* добија се самеравање на два нивоа, на две скале:

1. скала 'ми (ОЛ1) смо бољи (О) од осталих' (Л1) – скала реалне вредности :
2. скала 'ми (ОЛ2) смо бољи (О) од осталих (Л2)' – скала мишљења (скала нереалне вредности).

Дакле, 'мање смо добри (ОЛ1) у односу на оно колико се мислило да смо добри (ОЛ2), али смо бољи од осталих'(Л).

²⁸³ То се јасније уочава у адверзативним реченицама типа: *Црвена звезда је у данашњем дербију било домаћин, али није победила*. Реченица *али није победила* није у односу супротности с реченицом *Црвена звезда је у данашњем дербију била домаћин*, него је супротстављена имплицираној реченици са значењем очекиваности *'и очекивало се да ће победити'*.

Адверзативно-супститутивне реченице карактерише могућност елидирања другог дела корелативног везника, на пример:

(6) Неке писце су и пре њега високо ценили, *али не толико*. (К: *Нин*, 2002)

(7) Тамо се можда и пушта наша музика, *али не толико*. (К: *Нин*, 2002);

али је могуће и да се уместо другог дела корелативног везника *колико* јави друга реч у функцији везника као у примерима:

(8) Понегде је пшеница полегла. *Али не толико* као што је у тителском атару. (К: *Политика*, 2001)

(9) Јер, као што је рекла, истина је да једемо крваво зарађен хлеб, *али не толико* крваво како је уметник представио. (К: *Политика*, 2000)

Реченицама с везником *али не толико... колико* сродне су реченице с везницима *али не само... него/већ (и)*.²⁸⁴

Честа је и комбинација консекутивног и адверзативно-супститутивног значења у овом типу градационих реченица, на пример:

(10) Било је много боље него против Парагваја, *али не толико* боље да би „плави“ могли да победе Јапан. (К: *Политика*, 2001)

(11) Пред крај трећег дела, и у четвртом, попустили су, *али не толико* да би њихова победа била угрожена. (К: *Танјуг*, агенцијске вести 1995)

(12) Људи јесу површински незадовољни, *али не толико* да би се организовали за рушење Владе. (К: *Економист магазин*)

2.6.2.3. Супститутивне градационе реченице са завршном супституцијом

Као што везник *а не само* уводи друкчију перспективизацију односа од оне коју дају конструкти с *не само... него/већ (и)* удвојеним везником, тако се и везником *а не толико* уводи обрнута перспективизација односа повезаних реченичних делова од оне која се уводи везником *не толико... колико*:

(1) Креативни директор агенције „Мозаик“ Воја Жанетић, такође, сматра да се слика о некој земљи ствара, пре свега, на основу садашњости, *а не* [ствара се] *толико* на основу њене ускоро и давне историјске прошлости. (К: *Политика*, 2009) → ... слика о некој земљи *не* ствара се *толико* на основу њене ... прошлости, *колико* се ствара на основу садашњости.

²⁸⁴ Уп. са 2.6.3.4.

- (2) Укључивање заклетве у процес добијања држављанства, чини се, најжешће критике добија управо од либералних Јевреја, *а не* [добија] *толико* од Арапа. (К: *Политика*, 2010)
- (3) Позиција Београда одређује Додикову политику, *а не* [одређује] *толико* он самостално *као што* се то чини. (К: *Политика*, 2009)
- (4) Приликом гостовања у „Политици“, током сучељавања ставова с познатим економистом Бошком Мијатовићем, упозорио да је управо имовина интересантна за један број људи и њихово ангажовање у Звезди, *а не* [није интересантан] *толико* сам клуб! (К: *Политика*, 2009)

Овај реченични тип обележава елидирање предикације, пошто се ради најчешће о степеновању идентичних предикација, односно о степеновању особине идентичних предикација.

Као што се мења перспектива односа у градацији у реченицама с везничким изразом *а не толико*, у односу на реченице с корелативним *не толико... колико*, мења се и однос међу члановима локализације. Тако оно што би представљало Л1 у реченицама с везником *не толико... колико*, у реченицама са везником *а не толико* представља Л2, али значење не мења, Л1 остаје удаљенији од ОЛ него други локализатор. Па тако у примеру (1) ОЛ је *слика неке земље*, Л2 – *прошлост (утицај прошлости)*, а Л1 – *будућност (утицај будућности)*. Закључује се да је Л1 на скали ближе ОЛ у односу на Л2. Прецизније речено, Л1 и ОЛ су изједначени, налазе се на истом месту на скали, а Л2 се налази испод Л1 који представља референтну тачку.

2.6.3. Антирестриktivност

Антирестриktivност се у систему сложених реченица српског језика може манифестовати на два начина – као почетна (сложене реченице с афирмативним првим чланом поређења, сложене реченице с негираним првим чланом поређења и сложене реченице с оба негирана члана поређења) или као завршна антирестриktivност.

2.6.3.1. Антирестриktivне градационе реченице почетне антирестриktivције (с афирмативним првим чланом поређења)

Антирестриktivне градационе реченице су реченице које служе за изражавање посебног диферентивног степеновања, а уз то значење поседују још и пратеће значење антирестриktivности. Њихово карактеристично структурно обележје представља везничка конструкција

не само... него/већ (и), и за које је својствено „значење отклањања ограничења квалификације која се износи првим делом такве реченице помоћу проширивања и појачавања те квалификације оном која се износи другим делом сложене реченице“ (Пипер 2009: 82). Градација се постиже управо негацијом рестрикције првог поредбеног елемента, која омогућава да у другом делу реченице дође до проширивања и појачавања, тј. градирања (степеновања) појма изнетог у првом делу реченице.²⁸⁵

Када је реч о градационим реченицама, последњих се година писало и полемисало о томе да ли ове реченице припадају координацији или субординацији.

Различита су одређења реченица с удвојеним везником *не само да/што... већ/него и*. Р. Катичић и Е. Барић и др. сврставају их у саставне,²⁸⁶ Д. Рагуж у супротне,²⁸⁷ а Ј. Флоршиц у поредбене, што наравно претпоставља други синтактички тип везе (зависносложене реченице). Градационе реченице се у вансербокroatистичкој литератури по правилу сврставају у независносложене реченице, најчешће као посебна подгрупа саставних реченица,²⁸⁸ док се у Руској граматици Академије наука такве реченице сматрају независносложеним градацијским реченицама (РГ 1980), М. Миновић (1987: 84) издваја градационе реченице с везником *не само... него* у посебну групу независносложених реченица (поред саставних, раставних, супротних, искључних и закључних), а реченице с *а камоли* наводи међу начинскима (Миновић 1987: 84, 99). Љубомир Поповић (Станојчић–Поповић 2008: 361) сматра реченице и са корелативним и са некорелативним градационим везницима посебним типом независносложених реченица у напоредном градационом односу. Таквима их сматрају и П. Мразовић и З. Вукадиновић, те М. Ковачевић. Независносложеним градацијским сматрају их и И. Прањковић, Ј. Силић и Ј. Худечек и

²⁸⁵ Подробан опис антирестриktivних градационих реченица и нереченичних структура дат је у раду Худачек–Вукојевић 2006.

²⁸⁶ „Kao sastavni veznici mogu doći i složeni priložni izrazi *nego i, već i* kad u prethodnoj rečenici dolazi priložni izraz *ne samo* ili *ne samo da*. Rečenice s tim veznicima kao podvrsta sastavnih rečenica specifične su po svome gradacijskom značenju“ (Барић и др. 1998:461). Мада, има и оних који, у складу са критеријумима којих се придржавају, међу саставне, осим градационих укључују и супротне везнике: „В значение „противительных“ и „градационных“ союзов входит, точно так же, как в значение основного соединительного союза *и*, элемент смысла ‘оба компонента (и X и Y) имеют место’. Поэтому мы включаем их (как особые подклассы) в класс соединительных союзов“ (Саников 2008: 244).

²⁸⁷ Рагуж 1997: 315.

²⁸⁸ Ковачевић 2003: 52.

Л. Вукојевић, док М. Катнић Бакаршић (1996: 76) сматра да оне градационе реченице с корелативним (двочланим) везницима несумњиво припадају координацији, а оне с некорелативним (једночланим) везницима субординацији. Теорија да ове реченице припадају координираним структурама доказана је у бројним студијама поменутих лингвиста, те се на њеном доказивању нећемо додатно задржавати.

Још један од проблема са којим се сусрећу проучаваоци овог типа реченица јесте проблем класификације, односно питање да ли се градационе реченице овог типа могу сврстати у саставне или у супротне независносложене реченице, и тада се претпоставља семантички критериј синтактичкоме. Значење ових реченица зависи од предиката, односно од тога да ли је предикат у потврдном или одричном облику, као и од садржаја реченица које чине сложену, тј. од тога да ли су садржаји реченица у антонимном односу или нису. Из те чињенице произлази потреба да се такве реченице или сврстају у посебну врсту (према синтактичким критеријима, тј. по критерију истог везника) или да истовремено припадају обема врстама, тј. и супротним и саставним као посебне подврсте градацијских реченица. А кроз различите типове градационих реченица и њихове примере показано је да у таквим реченицама има елемената и саставних и супротних, једновремено, а те реченице су довољно формално-семантички различите и независне од других типова независнослжених реченица, те сматрамо да су то посебне – градационе реченице.

Од градационих конструкција с корелационим везницима основна је и најчешћа у употреби она с антирестриктивним градационим везником у форми *не само... него*. Корелациони везник *не само... него/већ (и)* јесте градациони везник *par excellence*, а градационе конструкције које њега укључују далеко су најзаступљеније у посматраном корпусу текстова. Овај везник има еквиваленте у свим словенским језицима (Беличова–Кржижкова 1978а: 25, секундарно у Катнић Бакаршић 1996: 76), на пример, у руском *не только... но/а и*, чешком *nejen... ale/nybrž*, словачком *nielen... ale/ležaj*, пољском *nie tylko... lecz*, словеначком *ne/ni samo/le... ampak/nego tudi* и слично.

Конструкције с тим везником веома су разноврсне, па се као поредбени корелати могу наћи сви реченични чланови (субјекат, предикат, објекат, атрибут, одредбе), појединачно и у синтагмама, или цели реченични садржаји. Истовремено, разлика између поређења једног елемента или целог реченичног садржаја је у томе што када се пореде реченични чланови, једино се наводе поредбени елементи који су разликовни, док су остали реченични чланови подударни и зато су најчешће елидирани.

Када се пореде реченични чланови, увек се пореде они исте врсте, а када се врши поређење на реченичном нивоу, реченице се повезују и у независнословеним и у зависнословеним реченичним структурама, а овај градациони везник може служити и као текстуални конектор.

Иако излази из оквира теме истраживања, сматрамо важним особину градационог корелативног везника *не само... него/већ (и)*, који, осим реченице, може повезивати и различите реченичне делове исте врсте, што говори у прилог томе да тај везник не мора увек бити координатор (у смислу да обавезно повезује две реченице).²⁸⁹ У нашем корпусу показало се да везник *не само... него/већ (и)* најчешће повезује субјекте, на пример:

- (1) Свак је себе и своје заслуге с лакоћом налазио, свако – осим лекара?! *Не само да свештеници и учитељи* од њих бежаху бољи и заслужнији; *не само судије, већ и – политичари!* (К: *Политика*, 2001)
- (2) Пањеви су били талог свих дрва купљених последњих деценија, оно са чим нису могли изаћи на крај *не само укућани, већ ни људи* који су живели од тестерења и цепања туђих дрва. (К: *Политика*, 2001)

објекте (директне, индиректне), на пример:

- (3) Посебно новинари, ваљда у жељи да „економишу“ језиком, заправо варе језик, не водећи рачуна *не само* о језичкој правилности, *већ ни* о језичкој логици.
- (4) ...па је и то један од разлога да досадашњим законом није могуће вратити имовину *не само* Србима, *већ ни* Жидовима, а знамо ко је и данас користи.

Затим адвербијалне одредбе и допуне места, времена, начина, намене, и др. на пример:

- (5) Касније, кад смо почели да живимо заједно, мој надимак је био – мали Тито. Јер *не само* да сам наређивала *код куће, него и у фирми*. (К: *Илустрована политика*)

²⁸⁹ То сматрамо важном особином градационих везника, иако је то одлика и других напоредних везничких средстава. Наиме, приликом координирања градационим везницима, за разлику од координирања другим напоредним везницима (саставним, раставним или супротним), неупоредиво је чешћа координација реченичних чланова у односу на координацију независних предикатских јединица, тј. простих реченица у оквиру сложене реченице. Како је наш корпус показао, много су фреквентније нереченичне градационе конструкције од реченичних. Због тога, често смо бивали приморани на реконструкцију елидираних (изостављених) предикација како бисмо показали да такве конструкције на дубинском нивоу функционишу као реченичне, без изузетка, те да, као такве, постоје у систему сложених реченица савременог српског језика, па тако могу бити предметом овако насловљене монографије.

- (6) Свештеник одавно није домаћин, *не само у својој парохији или епархији, већ ни у својој цркви или манастиру.*
- (7) Европа мора *не само* да се привредно, *већ* и културолошки повеже, да после рушења гвоздене завесе новонастале баријере уклања.
- (8) У нашем стоном тенису нема довољно новца, *не само за награђивање* играча *већ* ни *за обезбеђење* максималних услова за рад од клубова до националног тима.

Значење удвојеног везника *не само... него/већ (и)* који повезује истоврсне реченичне делове увек је саставно (*и... и*), а не супротно. У повезивању реченичних делова не појављује се везник *не само да/што... него/већ (и)*. Он повезује само реченице независнослужених реченица.

У сложеним реченицама потврђени су удвојени везници *не само... него/већ (и)* и *не само да/што... него/већ (и)* који се појављују само као реченични удвојени везници. Иако би се на први поглед могло помислити да би се по аналогији с разликовањем ексклузивних (искључних) и ексцептивних реченица²⁹⁰ можда могло говорити о независнослуженим *не само ... него и* и о зависнослуженим корелативним *не само што/да... него и* устројствима, ипак није тако. Худечек и Вукојевић (2006) у својој студији о структурама с везницима *не само... него/већ (и)* – наводећи чињенице да везник *не само... него/већ (и)* увек има исти облик и када повезује реченице у независнослуженим и у зависнослуженим реченицама, да је независан од везника зависних реченица (који ту реченицу уводе и који само употпуњују градациони везник), да се унутар градационог *не само... него/већ (и)* оквира не налазе нужно две истоврсне реченице са својим везницима (на пример: временска – временска, узрочна – узрочна, иако је то најчешће тако, него и комбиновано, на пример: месна – временска, узрочна – намерна итд.), него и структуре које припадају различитим синтаксичким нивоима, као и то да први део тог везника (*не само*) уводи реченични део, а други зависну реченицу или да први и други део тога везника могу увести различите зависне реченице (на пример: временску и месну, узрочну и намерну) – закључују да је реч о градацијском оквиру (служеноме везнику *не само... него/већ (и)*) који је у зависнослуженој реченици у контакту са везницима који уводе две (истоврсне или разноврсне реченице), али који се с њима не стапа, те сваки члан

²⁹⁰ По нашем мишљењу, треба разликовати јукстапозицијске искључне реченице (с конекторима *само* и *једино*) од зависнослужених ексцептивних реченица (тако их назива М. Ковачевић) са субординаторима *само што* и *једино што*. Рестриктори *само* и *једино* повезују различите елементе унутар реченице, а *само што* и *једино што* само реченице.

тако настале групе задржава своју синтаксичку улогу и своје значење. Доказ је да се унутар оквира установљених удвојеним градацијским везником могу наћи и јединице које припадају различитим синтактичким нивоима (на пример, узрочна реченица и узрочна приложна ознака: *Исто тако неопходно је да особи буде пружено саветовање пре и после тестирања и то не само из психолошких разлога него и због тога што се од особе очекује да прихвати одређене мере за даље спречавање инфекције* (Нин, 2002)), а и оне које припадају и различитим синтаксичким и различитим семантичким нивоима и сл.

Овај градациони везник, као уосталом и други везници напоредних односа, може повезивати различите врсте зависних реченица у оквиру сложене реченице, на пример, узрочне:

- (9) То очекујемо *не само зато што* је љубав двосмерна улица *и што* је само у том случају велика и лепа, *него и зато што* нам је то потребно. (К: *Илустрована политика*)
- (10) Странка српског јединства је, дакле, данас значајна странка *не само зато што* је постала парламентарна, *него и због тога* што је на најконкретнији начин указала на потребу за децентрализацијом политичког живота у Србији. (К: *Политика*, 2000)

објекатске реченице

- (11) Било је слабије у наставку али у финишу смо могли *не само да* изједначимо *него и да* победимо. (К: *Политика*, 2000)

намерне реченице:

- (12) То је било потребно *не само ради* што веће ефикасности у неутрализацији опозиције и двора *него и да* би се странка успешно обрачунавала с унутрашњим неистомишљеницима и незадовољницима, који су, углавном инсистирајући на изворном социјалном програму, претили јединству организације. (К: О. Поповић, *Парламентаризам у Србији*)²⁹¹

временске реченице:

- (13) Срећу да се родим и живим у народу чије земље и градове насељавају књижевни јунаци препознао сам, *не само кад* сам читао Кочића, Андрића, Ћопића, Матавуља, Змаја, Нушића *него и кад год* бих на славама и свадбама, на саборима и скупштинама српским, срео неког њиховог књижевног јунака... (К: *Политикини културни додаци*, 2002)

²⁹¹ Овде се, наиме, ради о кондензованој намерној клаузи на дубинском нивоу, док је на површинском реч о номинализованом структури у првом поредбеном елементу.

Управо могућност да градациони везници повезују две зависне реченице тако да оне буду у градационом односу указује на то да је овде реч о напоредним везницима. Због тога, сматрамо да је умесно то напоменути, али и зато што су градациони везници врло, врло фреквентни у тој улози – улози конектора између зависних клауза у оквиру сложене реченице.

Сама семантика везника *не само... него/већ (и)* одређује узлазну градацију, која може, али и не мора бити праћена семантичко-стилистичком градацијом лексема у оквиру поредбених корелата. Рестриктор *само* у првом делу таквог везника уноси ограничавање важења првог поредбеног корелата. Речца за негацију (*не*) негира искључиво рестриктор, и на тај начин је укинута његово апсолутно деловање. Тиме је отворена могућност увођења другог члана (Катнић Бакаршић 1996: 78; Ковачевић 1987: 228; Серебрјанаја 1969: 77), а негација не утиче на преостали део реченице, тако да предикат може бити афирмативан или негативан.

Као и остале типове градационих конструкција, и ове одликује структурна затвореност, двочлане су захваљујући корелационом везнику. После другог дела двочланог везника најчешће долази интензификатор, који у зависности од негираности предиката може бити *и* или *ни*. У зависности од присуства интензификатора негација може бити у мањем или већем степену, што значи да присуство интензификатора повећава степен градације, а самим тим и значај другог поредбеног елемента. Још већи степен градуелности постиже се комбинацијом интензификатора, односно додавањем градацијске партикуле *чак* интензификаторима *и*, односно *ни*, као и у другим типовима градационих реченица, на пример:

(14) Био је висок једва једну стопу и *не само* да му је одећа била плава *него чак и* лице, брада, налоњ и књига. (К: Ј. Потоцки, *Рукопис нађен у Сарагоси*)

(15) – Никаквог, – одговори Јеврејин – *не само* да си изгубио свако право на њих *него чак и* сву власт коју си имао над духовима вишим од двадесет другог степена. (К: Ј. Потоцки, *Рукопис нађен у Сарагоси*)

Иза *него* често стоји квантификатор интензификатор *понајвише* и квантификаторско-интензификаторска група *него још (више)*, на пример:

(16) Ово што се сад дешава, овај дан жалости, знак је успостављања нове лествице вредности – да не пристајемо на даља обезвређивања људских живота. Зато је то *не само* политички *него [је] још више* етички гест. (К: *Политика*, 2001)

- (17) Не мене лично, него заштиту принципа – да ли је слобода медија и демократија кад неко ко је кршио закон, ко је ухваћен у кривичним делима, као, на пример, извесни Неџиб Качар из Пештер банке, *не само да не ћути, него још* на телевизији држи предавања о банкарству и економији. (К: *Нин*, 2002)

Осим тога што утичу на интензитет и раст, на значај другог поредбеног члана, одсуство било каквог интензификатора у другом делу корелационог везника (што се иначе пре може сматрати изузетком него правилом) утиче на смањивање значаја односа напоредности у корист односа адверзативности међу реченицама у сложеној.²⁹²

- (18) Прекид аранжмана *не само што* би поништио отпис преосталих 15 одсто дуга према Париском клубу *него* би био катастрофалан сигнал за инвеститоре. (К: *Економист магазин*)
- (19) Он *не само што*, изгледа, није схватио Васиља, *него* је оспорио оно што је у књижи најзанимљивије. (К: *Политика*, 2001)
- (20) *Не само што* је упропастила своју каријеру, *него* се, што је много горе, прикључила онима који затиру нашу народну музику. (К: *Илустрована политика*)
- (21) У случају да прокисне, *не само што* није добра за колаче, *него* је штетљива и органима за варење. (К: С. П. Марковић, *Велики народни кувар*)
- (22) Све ми се чини да је тај зловни призвук потицао из жеље да ми се саопшти чињеница да мој отац *не само што* није умро као херој, с неком бесмртном реченицом на уснама, која ће се памтити и наводити као пример филозофског држања и мудре хладнокрвности пред лицем велике смрти, *него* напротив, да је пред својим целатима... Ох, не сумњам. (К: Д. Киш, *Рани јади*)

Осим тога што су мање типични од оних који имају интензификатор, М. Катнић Бакаршић (1996: 80) чак сматра да су примери без интензификатора непотпунији и стилски неуглађенији.

Има и примера у којима негативни експонент долази испред предиката, а не директно испред рестриктора:

- (23) Па наставља: „Она се *не састоје само* (= састоје се *не само* од) од артистичких облика изражених рафинованим језиком, *него* [се састоје] и од филозофских, теолошких, моралистичких, историјских, државничких, патриотских идеја и осећања“, чиме јасно показује шта он у литератури тражи и која су његова мерила вредновања књижевног дела. (К: *Даница*, 1995)

²⁹² То објашњава због чега је дуго међу лингвистима владало мишљење да градационе реченице јесу подтип супротних реченица (Катнић Бакаршић 1996: 80; Серебрјанаја, 1969: 78).

- (24) То *не важи само* за литературу (= важи *не само* за литературу) *него* [важи] и за већину наука. (К: Даница, 2000) и сл.
- (25) Сен показује да успех капитализма као економског система *не зависи само* од понашања у сопственом интересу, *него* [зависи] и од сложеног система вредности који има и друге чиниоце (поузданост, поверење, пословну искреност итд). (К: Економист магазин)
- (26) Готово сви репрезентативци Русије сматрају да Италијани немају слабог места у екипи, али подсећају да у оваквим утакмицама *не одлучује само* знање, *него* [одлучује] и психолошка стабилност тима. (К: Танјуг, агенцијске вести 1996)
- (27) Концепт даљег развоја аграрне политике Чешке Републике заправо усклађујемо са европским моделом пољопривреде, који се заснива на развоју мултифункционалне пољопривреде (пољопривреда која *није усмерена само* на пољопривредну продукцију *него* [је усмерена] и на пружање услуга), на повећање обрадивих површина, профитабилну производњу, развој села. (К: Економист магазин)

Ту је реч о *псеудореченичној негацији* – негација се односи искључиво на рестриктор, а не на целу реченицу (Ковачевић 1987: 228), што се показује увођењем другог поредбеног корелата. Искључивањем рестриктора добија се права реченична негација, али се онда не може говорити о градационим реченицама.

Ретко се јављају примери у којима уместо рестриктора *само* долази рестриктор *тек*, па су због ређе појављивања маркирани.

- (28) Међутим, ни хришћанско васпитање не значи само стицање потребног знања, *није то тек* рационално познавање учења Христовог, *него* је то и усвајање те науке и живот по њој. (К: Православље)

Речца *не* никад не може доћи уз рестриктор *тек*, тако да примери оваквог типа увек носе и псеудореченичну негацију.

Код варијаната везника *не само... него/већ (и)* може се посматрати и везник *не да ... него*, у којем одсуствује рестриктор *само*.

- (29) С Миром Траиловић *не да* сам се качила, *него* сам је једном гурнула низ степенце. (К: Илустрована политика)

Уколико недостаје интензификатор *и*, појачано је значење супротности у односу на градационо, уп.:

- (30) Могли су *не да* ме покраду *него и* панталоне и цокуле да ми скину. (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*)

Може се десити да један део, тачније други део овог градационог везника буде елидиран. Тада се други поредбени корелат припаја

асиндетски (или парцелацијом), а пауза се продужава и преузима везничку функцију, уп.:

- (31) *Не само* на лечење, у ову бању све више долазе и они да се одмарају и опораве од напорног рада. (К: *Viva*, 2001)
- (32) Претпостављам да говорите о комисији која је бирала селектора? – *Не само* на њу. Мислим на људе који су годинама дефиловали кроз овај спорт само из личних интереса. (К: *Свет*, 221)

Други део везника није експлициран, али се подразумева. Други реченични део – поредбени елемент, доноси неку општију информацију, а не сужену, фокусирану, те та информација постаје мање семантички издвојена од такве која би била формално уведена везником.

Попут сваке елипсе и ова има наглашену стилску функцију истицања и наглашавања. То се постиже истицањем другог, неизреченог члана корелативне формације. Та елипса нарочито је честа у публицистичком функционалном стилу, и унутар реченице и на почетку реченице, али и као посебна реченица.

- (33) Нисам јој могао ништа рећи; *не само што* је то било опасно; радије не бих по повратку поднео никакав извештај, него дозволио могућност да се у Београду сазна да сам икоме ишта испричао. (Р. Петковић *Судбина и коментари*: 316)
- (34) *Не само* у лечењу и очувању здравственог стања, глина се показала и као одличан савезник у борби за што дужу младост и што лепши изглед. (К: *Политикин магазин*)
- (35) Можда, између осталог, може да нас наведе да схватимо да зло постоји. Зло постоји *не само* онако како постоје случајности; *не само као* безлични социјални или бирократски феномен. *Не само* као пуњени диносаурус у музеју. Зло је увек присутна могућност, око нас и у нама. (К: *Мостови*)

Специфичну стилогеност поседују примери у којима је потпуно изостављен и други део везника, али и сам други поредбени корелат, где је стилогеност постигнута *ефектом изневереног очекивања*, на пример:

- (36) Патријарх Вартоломеј имао је бројне разговоре са политичарима *не само* земаља у којима православни верници чине већину. (К: *Православље*, 741)
- (37) Питам се, *и не само* ја, да ли може (у начелу) критичар да буде истовремено и рецензент дела и члан Издавачког савета куће која је публиковала књигу?! (К: *Политика*, 2000)

- (38) У само неколико сати целокупни, богати, политички *и не само* политички живот црногорског председника био је распрострањен пред италијанске грађане. (К: *Нин*, 2002)

Прималац поруке након првог дела везника (*не само*) и првог поредбеног корелата очекује навођење другог, будући да, као што је речено, управо тај први део отвара структуру реченице, предодређује навођење њеног другог дела који ће је коначно затворити. Ако другог дела конструкције нема, прималац ипак има могућност да је бар приближно реконструише на основи садржаја првог дела. Он је, дакле, у могућности да изабере један од корелата, чиме је доведен у активнију позицију него код неутралне, потпуне градационе конструкције. Овакве стилогене варијанте конструкције *не само – него/већ (и)* по правилу се издвајају позиционо и интонацијски (најчешће су у позицији уметнуте реченице) (Катнић Бакаршић 1996: 82).

Елидирани везник (*и не само*) веома често функционише као текстуални конектор и често се појављује као једини реченични садржај:

- (39) Како им богатства и моћи никад није доста, по свету имају и своје банке и разна осигуравајућа друштва преко којих врше тзв. прање новца од илегалне продаје оружја, дроге, нафте, па и код инвестиционих улагања, трансформација, транзиција и сл. *И не само* то. Ако неко стоји на путу њиховим плановима, може остати и без главе. (К: *Политика*, 2000)
- (40) Времена се мењају и неаргументоване критике не могу бити дугог века. *И не само* то! Убеђени смо да ће носиоци овог „покрета“ врло брзо доспети на маргине актуелних догађања. (К: *Нин*, 2002)

Његова је функција изразито прагматичка, њиме се често изражава дивљење, разочарање и сл., те има и врло изражену експресивну функцију. Такав конектор усмерава пажњу на реченицу која следи наглашавајући тиме важност њеног садржаја. Иста је ситуација и када је реч о конектору који уводи нову реченицу:

- (41) То како сам се осећао није за новине. *И не само* ја, него сви играчи. Публика звижди, те Југославије више нема, и то је то.
- (42) То је била „сатира“ која је збунила мог рођака. *И не само* њега. (К: *Политика*, 2002, фељтон)
- (43) Шта све није преживела у овим загушљивим одајама Рибана Бахтири. *И не само* она. (К: *Илустрована политика*)
- (44) Зато је веома важно имати што више лектора из Србије, Црне Горе и Српске на славистичким катедрама где год их има. *И не само* лектора. Наша дипломатија морала би то држати на уму. (К: *Језик данас*)

Заступљеност: Везник *не само... него/већ (и)* представља најтипичнији градациони везник и као такав јавља се у свим функционалним стилевима (осим у административном, којем у принципу нису својствене градационе конструкције). Посебно је значајан у оним текстовима који захтевају аргументацију. Наиме, управо је аргументативна функција основна функција синтаксичког типа градације, те се овај корелативни везник нарочито често јавља у научним текстовима, информативно-аналитичким жанровима публицистичког стила, у ораторским жанровима и слично. У књижевноуметничком стилу он се налази у прозним и драмским текстовима, и то у ауторском говору ликова, али и у оним сегментима текста који имају реторичко-убеђивачку обојеност. Поезији није својствен, будући да у њој преовладава семантичко-стилистика и композициона градација, чија је основна функција естетска, а мање аргументативна. Иако се други члан конструкције посебно истиче и због тога се између чланова конструкције осећа пауза у говору, по правопису се у овој конструкцији не ставља запета.²⁹³

Што се тиче градационих реченица с поменутиим везницима, међу којима се, као најважнији издваја *не само... него/већ (и)*, на њих је, такође, могуће применити теорију семантичких локализација. То се може показати кроз неколико примера.

У примеру *Не само што је упропастила своју каријеру, него се, што је много горе, прикључила онима који затиру нашу народну музику* вертикална оса представљена је скалом негативности 'према некоме'. Дакле, лош чин према себи (*упропастила је своју каријеру*) мање је битан (налази се ниже на скали) од лошег чина према читавој популацији (*затиру нашу народну музику*). То су последице, а претходни чин је узрок. Према томе, у овом примеру градирају се последице.

У примеру *У случају да прокисне, не само што није добра за колаче, него је штетљива и органима за варење* последице прокиснуле хране везују локализаторе такође према критеријуму негативности (штетљивости).

Примери *Сен* показује да успех капитализма као економског система не зависи само од понашања у сопственом интересу, него и од сложеног система вредности који има и друге чиниоце и *Готово сви репрезентативци Русије сматрају да Италијани немају слабог места у екипи, али подсећају да у оваквим утакмицама не одлучује само знање, него и психолошка стабилност тима* по својим локализацијама су слични. Тако у другом примеру одлука потиче из знања али

²⁹³ Станојчић–Поповић 2008: 361.

и стабилности тима. Према томе, овде су знање и стабилност тима два потпуно равноправна извора из којих потиче позитиван исход/успех. Стога, овде је важна аблативност, а знање и психолошка стабилност представљају два локализатора који се налазе на замишљеним паралелним осама и оба локализатора имају подједнаку важност, с тим да се допуњују (за успех су неопходни и знање и психолошка стабилност). У истом су односу према објекту локализације и локализатори у претходном примеру.

У конструкцији *пољопривреда која није усмерена само на пољопривредну продукцију него и на пружање услуга* (из примера 29) глагол *усмерити* јасно експлицира локализацију, где је Л1 *продукција*, а Л2, који је по свом значењу значајнији од Л1, *пружање услуга*. ОЛ је *пољопривреда*.

С. Павловић (2009: 209) истиче да се начинска детерминација „испољава кроз поредбenu реченицу којом се начин реализације управне радње идентификује (а) савњивањем дате акције или стања с реализацијом истоврсне акције или стања у другачијим околностима (на другом простору, и/или у другом времену, и/или у вези с другим протагонистима и сл.), или (б) довођењем дате радње у релацију с њеним проскрибованим или замишљеним моделом. Ова два типа поредбене реченице уводе се, притом, истим везничким средствима не показујући битније формалне разлике, осим што поређењем двеју реализација истоврсне радње зависна предикација (денотативно идентична на управној) не мора бити експлицирана“.

Ове би антирестриктивне реченице, сходно претходно наведеној типологији, припадале (а) типу, дакле поредбеним реченицама у којима се савњује истоврсна акција (у различитим деловима сложене реченице) с разликом у околностима које је прате. Значи, ако акцију или стање прве реченице одредимо као ОЛ, онда се показује да се на локализационој скали издвајају две тачке које се међусобно самеравају, али се такође и објекат локализације одређује спрам значаја обе, уп. пр. (20) или (21).

Прекид аранжмана не само што би поништио отпис преосталих 15 одсто дуга према Париском клубу него би био катастрофалан сигнал за инвеститоре.

Он не само што, изгледа, није схватио Васиља, него је оспорио оно што је у књизи најзанимљивије.

2.6.3.2. Антирестриктивне градационе реченице почетне антирестрикциије (с негираним првим чланом поређења)

Међутим, поред тога што антирестриктивне градационе реченице имају једну негацију у првом делу, као што је то у претходним примерима, дешава се да у првом делу могу бити и две негације, односно такве реченице могу имати структурно обележје *не само да не/није... него/већ (ни)*, на пример:

- (1) Тамо где државник није уредио друштво и успоставио равнотежу, политика *не само да није* корисна *већ* увек игра деструктивну улогу. (К: *Viva* 2001)
- (2) До јуче, *не само да нису* били непријатељи, *него* су чак били велики пријатељи и сарадници. (К: *Православље* 741)

Тај везник, мада се на први поглед мало разликује од везника *не само... него/већ (и)*, има своје специфичности. Оне нису формалне природе, па то оправдава мишљење да ове реченице не представљају посебан тип, међутим, сматрамо да, на основу семантичке специфичности, такве реченице можемо посматрати засебно.

Предикат прве реченице је негиран, а друге обавезно афирмативан,²⁹⁴ а дистрибуција везника *не само да/што не... него/већ* сужена је јер он, за разлику од других градационих везника, долази једино приликом поређења двеју предикација, на пример:

- (3) Такав национализам *не само да не* искључује грађанизам („Један грађанин – један глас“) *него* се преклапа са њим. (К: *Политикини културни додаци*, 2001)
- (4) Живорад Игић изјавио је Радио Београду да такозвана мировна мисија УН, *не само што не* испуњава своје задатке, на које ју је Резолуцијом Савета безбедности обавезала светска организација, *већ* се отворено ставила у службу албанских сепаратиста и терориста и постала саучесник у њиховим злочинима над Србима на Косову и Метохији. (К: *Политика*, 2000)
- (5) Када кажем да је демократија у супротности са природом, хоћу кратко да изнесем претпоставку да људске институције које настају спонтано, непланирано *не само што не* стварају демократију *већ* јој се инстинктивно опиру. (К: *Политикини културни додаци*, 2001)
- (6) Смешно је како се понашају и Светска и Европска пливачка федерација, јер су сабиле у месец и по два највећа такмичења, да *не само што не* може да се извуче корист од злата, *него* је тешко да

²⁹⁴ Уколико су оба предиката негативна не ради се о том, већ о везнику *не само... него/већ (и)*.

се финансијски и организационо испрати следеће такмичење. (К: *Политика*, 2001)

У зависности од лексичког састава антирестриктивних реченица са две негације у првом делу, значење првог и другог дела може бити постављено контрастно (употребом у првом и другом делу антонима или речи чији је семантички однос близак антонимији), чиме се степеновање појачава, на пример:

- (7) Интересовање за филозофију *не само да не* опада или стагнира, *него* је, очито, у значајном порасту. (К: *Политикини културни додаци*, 2001)
- (8) Посланик Скупштине Србије Марјан Ристичевић такође оптужује Творницу духана „Ровињ“ (ТДР) како *не само да не* помаже сузбијање шверца, *него* га *још* и подстиче. (К: НИН 2002)
- (9) Према његовој тврдњи, он *не само да не* ускраћује радничка права *већ* их боље штити од постојећих прописа. (К: *Политика*, 2001)

У антирестриктивним градационим реченицама с везником *не само да/што не... него/већ* полазна тачка степеновања, за разлику од оних с везником *не само да/што... него/већ (и)*, није извесна позитивна квалификација него њено одсуство. У таквом степеновању полази се од „нуле“, прва ситуација (или квалификација ситуације) не постоји, не важи или није значајна, а очекивана је, али је зато још више важно постојање, важење друге ситуације која је мање очекивана, што значи да се у другом делу реченице износи значајнији појам, што представља виши степен квалификације. У зависности од лексичког састава антирестриктивних градационих реченица са две негације у првом делу, значење првог и другог дела може бити постављено контрастно (употребом у првом и другом делу антонима или речи чији је семантички однос близак антонимији) као што је у наведеним примерима. Зато не стоји Ковачевићева тврдња да предикати морају бити истородни.²⁹⁵

²⁹⁵ „Дјеловање негативног експонента ограничено је само на рестригирани дио реченице, тако да негација нема утицаја на преостали дио реченице (или клаузе), посебно не на предикат који може бити и у афирмативној и у негативној форми, с тим да су *нужно у обе клаузе предикати истородни* (или одрични или потврдни)“ (Ковачевић 2003: 53). Можда на овакву констатацију Ковачевића наводи његова тврдња о томе да су градационе реченице ближе саставним него супротним реченицама: „Семантички, међутим, ове конструкције са супротним готово да немају додирних црта. Јер негативни експонент удружен с рестриктором искључује семантички однос супротности успоредних елемената, тако да конструкција *не само X него Y* не значи *не X него Y*, већ значи *и X и Y* ако су у питању потврдни садржаји, односно *ни X ни Y* ако су у питању одрични садржаји. По томе се види да су ове конструкције, иако по форми подударне са

Радње или појаве у поредбеним корелатима често су супротне, тако да се могу наћи и додатни лексички елементи који указују на ту супротност, а од интензификатора се најчешће јавља *чак*.

- (10) Витезови са своје стране *не само да не* злоупотребљавају ту слободу *него чак* о њој говоре са неком врстом негодовања, као о злочину против хришћанског милосрђа, нарочито непријатном у седишту монашког реда. (К: Ј. Потоцки, *Рукопис нађен у Сарагоси*)

Конструкције са овим везником по ширини употребе не заостају за онима са везником *не само... него/већ (и)*, тако да су заступљене у свим функционалним стиловима, осим административног, а основна функција им је аргументативна.

Као посебна варијанта овог везника јавља се везник *не да не... него/већ*. На формалном плану одликује га одсуство рестриктора *само* у првом делу и одсуство интензификатора у другом делу, а на семантичком плану то проузрокује његову блискост са супротним реченицама. Стилска особеност употребе везника *не да не... него/већ* јесте колоквијалност и афективност.

- (11) По министру финансија Божидару Ђелићу, демократија гарантује анонимност богатима. Јер, она *не да не* укида, *већ* гарантује право на приватност и на приватну својину.

2.6.3.3. Антирестриktivне градационе реченице с негираним члановима поређења (*не само... него/већ ни*)

Везник *не само... него/већ ни* појављује се тамо где у првој реченици постоји двострука негација, али се, за разлику од неколико претходно наведених примера, где су поредбени корелати у антонимном односу, у овим примерима почетна негација односи на оба поредбена корелата, а не само на први међу њима, на пример:

- (1) На жалост, од пре четири године, дакле од професионалног бављења политиком, немам времена *не само да* играм фудбал, *већ ни да* идем на фудбалске утакмице. И то ми јако недостаје. (К: *Политика*, 2001) → немам времена *ни да играм фудбал, ни да идем на утакмице*.
- (2) Који је разлог за бруталну ликвидацију тако важног човека из тајне службе, нико поуздано не може *не само да* каже *већ ни да* наслути у овом тренутку. (К: *Политика*, 2000) → не може *ни да каже ни да наслути*.

супротним, семантички ближе копулативним, с којима су блиске али не и семантички исторodne.“ (н. д. 54).

- (3) Међутим, с обзиром да су сви суочени са озбиљношћу ситуације, која *не само да није* добра за нас, *већ ни* за све арапске земље, надамо се да ће овога пута бити нешто озбиљније и конкретније. (К: *Нин*, 2002)
- (4) Међутим, либерали никада нису успели *не само да* освоје власт на Цетињу, *већ ни* да задобију највише бирача за своју странку. (К: *Политика*, 2001)
- (5) По мери укуса која се у њима огледа, овакве реченице *не само што* нису ништа суптилније од творевина турбо „поезије“, главне мете приповедачаеве ироније, *већ ни* у погледу писмености и духовитости не одмичу далеко од њих. (К: *Нин*, 2002)
- (6) Реч је, без сумње, нова, незабележена *не само* у Вуковим речницима, *него ни* у великом Речнику САНУ књижевног и народног језика, а ни у шестотомном Речнику Матице српске. (К: *Политикини културни додаци*, 2000)
- (7) Посебно се Солани замера што је дозволио терористима да задрже оружје које они сада обилато користе. Неки скопски коментатори долазак Пердјуа тумаче и као жељу Буша да „под контролу“ стави *не само* албанске терористе, *него и* представника ЕУ Леотара, што је јасан знак да Америка не жели да препусти свој примат Европи *не само* у Македонији, *него ни* на Балкану. (К: *Политика*, 2000)

Управо на основу негираности читаве градационе конструкције, сматрамо овај тип реченица засебним. И још због нечег: синтаксичка антирестриktivна градација приликом које се негира само прва предикација из градационог односа, изражава већу разлику у степену између две предикације, у односу на овај тип градације која се јавља у антирестриktivним градационим реченицама где су обе предикације у поређењу негиране.

Уместо речце *ни* или уз њу може стајати негирани глагол:

- (8) Сам приповедач у Неименовљивом (навикао сам да тако преводим наслов *L'innommable*, код нас, пре Кнежевића, превођен и као Онај што се не може именовати, Неименљиви, Безимени) *не само да не* зна ко је, *него није ни* личност у уобичајеном смислу те речи, наиме, он не поседује минимум стабилности и целовитости. (К: Р. Кузмановић, *Даниноћ*)
- (9) Мада, како каже једна колегиница, Тито *не само да није* знао српски, *него није* знао *ни* хрватски, па то није сметало да српске куће буду окићене Брозовим сликама. (К: *Политика*, 2001)
- (10) Интересантно је додати на крају и да су сви овдашњи медији прецизно забележили податак да амбасадор Савезне Републике Југославије у Русији Борислав Милошевић *не само да није* при-

суествовао руско-југословенским разговорима, *него није ни* био у Москви. (К: *Политика*, 2000)

У таквим је конструкцијама често изостављен рестриктор *само* (остаје *не да*):

- (11) Таквим изразима још и данас називати солунске ратнике, који су прошли голготу кроз Албанију и Солунски фронт, ослободили све земље бивше Југославије, још у контексту „смене људи према њиховим заслугама у рушењу претходне власти, без обзира на њихову стручност“ *не да није* примерено, *већ ни* упоредиво, звучи потцењивачки и омаловажавајуће.

У оба типа антирестриктивних реченица с негираним члановима поређења (једним или оба) постоје два локализатора, Л1 и Л2, од којих је први мање важан и више очекиван, а други важнији, јер је мање очекиван. Њихова је скала – скала експективности.

У примеру (3) (*с обзиром да су сви суочени са озбиљношћу ситуације, која не само да није добра за нас, већ ни за све арапске земље, надам се да ће овога пута бити нешто озбиљније и конкретније*) ОЛ је *ситуација*, Л1 – *није добра за нас*, Л2 – *није добра ни за арапске земље*. Оријентира су два и оба су имплицирана, један означава ближи однос Л1 и ОЛ, а други, који је примарни и из кога ишчитавамо и први оријентир, показује однос између два локализатора (Л1 и Л2) и посредно између ОЛ и Л2. Однос ОЛ и Л1 је локативног типа јер се смешта у оквиру локализатора.

Да ли је нешто аблативно или адлативно зависи од управне предикације. На пример, у реченици (4) *либерали никада нису успели не само да освоје власт на Цетињу, већ ни да задобију највише бирача за своју странку* реч је о адлативности – *њихов циљ је да освоје власт* (Л1). Међутим, пре Л1 имамо Л2 – *задобити највише бирача*, који се налази испод Л1 и такође представља адлативност, као ни Л1, није досегнут ни тај локализатор (Л2).

У примеру (5) *По мери укуса која се у њима огледа, овакве реченице не само што нису ништа суптилније од творевина турбо „поезије“, главне мете приповедачеве ироније, већ ни у погледу писмености и духовитости не одмичу далеко од њих* реч је о аблативности. Наиме, Л1 су *реченице које нису суптилније од турбо поезије*, Л2 *писменост и духовитост реченица*, а ОЛ је *реченица*, односно *стил тог књижевника*. Дакле, књижевник се покушао одаљити, у смислу суптилности, од творевина турбо поезије, а није чак ни у погледу писмености успео далеко од њих одмаћи. На лексичком плану овакву интерпретацију подржава глагол *одмицати* и аблативна конструкција

од њих. Значи, на основу тога, можемо рећи да у овом примеру имамо градациони однос базиран на принципу динамичке локализације типа аблативност, за разлику од градационог односа базираног на принципу динамичке локализације типа адлативност, какву срећемо у претходном примеру.

Питање аблативности, односно адлативности може одредити и рекција глагола. Тако у пр. (6) *Реч је, без сумње, нова, незабележена не само у Вуковим речницима, него ни у великом Речнику САНУ књижевног и народног језика, а ни у шестотомном Речнику Матице српске*, према рекцији глагола, и од њега изведеног партиципа – *забележен* – имамо допуну *забележити нешто негде / у нечему*, забележити реч у речник. Да је реч о адлативном значењу, упућује негираност партиципа; у питању је недосезање циља, а то је Л1 – *Вукови речници*, али, такође, и недосезање ближег циља, Л2, а то је *Речник САНУ*.

У примеру (7) *Неки скопски коментатори долазак Пердјуа тумаче и као жељу Буша да „под контролу“ стави не само албанске терористе, него и представника ЕУ Леотара, што је јасан знак да Америка не жели да препусти свој примат Европи не само у Македонији, него ни на Балкану* појављују се две реченице. У првој се неко ставља *под контролу*.²⁹⁶ Ту је јасно да је у питању циљно значење сублокализације ‘под’ (контролу). У овој градационој реченици, за разлику од претходних, имамо не два локализатора, него два објекта локализације – *албанске терористе* и *представника ЕУ Леотара*. Локализатор је *контрола*, а оријентир је *под*. Ово је другачији случај од претходних, а већ наредна реченица има два локализатора, Л1 – *у Македонији* и Л2 – *на Балкану*, а објекат локализације је *примат*.

2.6.3.4. Адверзативно-антирестриктивне реченице

(али не само... него/већ (и))

Реченице с везником *али не само... него/већ (и)* структурно и семантички блиске су реченицама с везником *(и) не само... него/већ (и)*, с тим да је разлика у томе што *али* (као супротан) наглашава адверзативно значење, тј. адверзативни однос између предикације која се може сматрати надређеном, као на пример:

²⁹⁶ О метафорама везаним за појам контроле и његово тумачење помоћу вертикалности в. у Расулић 2004: 263–274.

(1) Кад видиш сиромаша, подај милостињу; кад видиш свога пријатеља срећним, не завиди. Нека посте, *али* [нека] *не* [посте] *само* уста, *него* [нека посте] *и* вид, *и* слух, *и* ноге *и* руке *и* сви чланови нашега тела. (К: *Православље*)

Ове реченице захтевају антецедент, неки појам или ситуацију у препозицији на коју ће се структура *али не само... него/већ (и)* надовезати, другим речима, мора постојати елемент који отвара могућност за навођење реченице с овим везником.

За адверзативно-антирестриктивне реченице важи исто што и за адверзативно-супститутивне. Градациона конструкција (у овом случају антирестриктивна) налази се у постпозицији, и представља елемент који је у напоредном супротном односу са првим делом тако структуриране сложене реченице. Дакле, постоје два напоредна односа у оквиру овог типа реченица, адверзативни и градациони. Позиција градационе конструкције указује да је она у фокусу реченичне перспективе, док би у градационим антирестриктивним реченицама у фокусу био само други део градационе структуре.

Такође, и у овом случају, градациона конструкција, схваћена као други елемент адверзативног односа, одељена је од првог елемента и представља његову количинску експликативност. Она се може тумачити као коментар, додатно обајшњење првог члана такве сложене реченице, па се и на тај начин ове реченице разумевају као одређивање степена.

Овај тип везника може се наћи и на почетку сложене реченице:

(2) И пошто су та два лика међусобно слична као предмет и његов одраз у продуженом (продубљеном) простору огледала, лако је објаснити зашто их поједини интерпретатори Дневника недопустиво бркају. *Али не* [могу се превидети и побркати] *само* удвојени ликови, *него* се *и* штошта друго у Дневнику – а исто тако и у роману којим ћемо се овде бавити, *Сеобама* – лако може превидети и побркати. (АСК: Н. Петковић, *Два српска романа*)

а једним својим делом (другим), појављује се и као елидиран:²⁹⁷

²⁹⁷ Слична је форма као код везника *а не само*, што овај тип реченица повезује с антирестриктивним реченицама којима се поништава рестрикција. Разлика је у томе што у реченицама с везником *али не само* нема разлике у перспективизацији реченичних односа, на пример: И због те чињенице, *али не само* због ње, ми смо сматрали да је најбоље решење у савезу две независне државе. → И због те чињенице, *али не само* због ње, *него* и због *других ствари/проблема/чињеница* ми смо сматрали да је најбоље решење у савезу две независне државе; за разлику од примера са *а не само*: Морамо показати њиховој родбини да искрено желимо да их нађемо, да искрено радимо на томе, *а не само* да дајемо изјаве. → Морамо показати њиховој родбини да *не само* да дајемо изјаве *него* и искрено желимо да их нађемо, да искрено радимо на томе. В. наредно поглавље о реченицама којима се поништава рестрикција.

- (3) Познато је да новинари најчешће греше, *али не* [греше] *само* у језику. Мање је познато, или се бар о томе не говори, да понекад греше и они који пишу о туђим грешкама – аутори језичких поука, граматица и правописа, *и то не само* у тананим стилским финесама, реду речи и слично, *већ и* у најелементарнијим стварима: не ставе зарез где треба (на пример у инверзији, иза зависне реченице која почиње везницима ако, кад и сл.), а ставе где не треба (нпр. иза вишечланог субјекта, одвајајући га неприродно од предиката). (К: *Језик данас*)

2.6.3.5. Антирестриктивне реченице са завршном антирестриктијом (*а не само*)

Антирестриктивна градација може бити организована и тако да се реченица завршава поништавањем рестриктије, на пример:

- (1) Морамо показати њиховој родбини да искрено желимо да их нађемо, да искрено радимо на томе, *а не само* да дајемо изјаве (К: *Политика*, 2001)
- (2) Писмо је, наиме, од Пилетовог ортака који је збрисао у Шведску. На мој рачун више није било ничега, али сазнајемо да се Пиле летос очекује у Шведској?! Једва се чека, *а не само* очекује. (К: М. Ђурђевић, *Трећи сектор*)
- (3) Има он, каже, и друга посла, *а не само* да буде дадиља. (К: *Сеобе 2*)

У овом типу антирестриктивних реченица два садржаја представљена су у односу значајнији – мање значајан, што значи, у силазној, антиклимактичкој градацији, што се постиже пермутацијом; корелациони део везника *не само* пребацује се у другу реченицу и комбинује с везником *а* чинећи везничку конструкцију *а не само*, док је други део корелационог везника (*него и*, *већ и*) изостављен.

Реченице са сложеним везником *а не само* изражавају градацијски однос обрнут од оног који се изражава везником *не само*... *него/већ (и)*. Првим реченицама изражава се силазна, а другим узлазна градација, али се ове реченице могу преобликовати једне у друге, с тим што је разлика у перспективизацији реченицом изречених односа, на пример:

- (4) Не носим *ни* ташну, ако примећујеш, *а не само* [да не носим] сукње. (К: М. Ђурђевић, *Убиство у Академији наука*) → *Не само* да не носим сукње, *него* [не носим] *ни* ташну.

То показује да се и ове реченице могу укључити у групу градационих. Иако изражавају силазну градацију (имајући у виду да се градација пре свега подразумева као узлазна, тј. као климакс), ове реченице припадају градационима пошто се, као што смо рекли, категорија степенa не разликује од других категорија у том смислу да може имати и позитиван и негативан предзнак, па би и градацију као граматичку категорију нужно требало разумевати и као узлазно (+) и као силазно (-) степеновање.

У првој клаузи може доћи до појаве интензификатора (*и, ни, чак*).²⁹⁸ Као и свуда, и овде је функција интензификатора да укаже на већи значај првог поредбеног корелата, као и да отвори могућност за навођење друге клаузе (тј. другог поредбеног корелата). На тај начин у коначном резултату поново се добија двочлана, затворена структура.

- (5) Глава му је била јасна; али јасна као што је јасна у једном потпуно прецизном сну, где се *чак и* мисли, *а не само* ствари виде и осећају. (К: Б. Ћосић, *Кроз књиге и књижевност*)
- (6) Има он, каже, *и* друга посла, *а не само* да буде дадиља. (К: М. Црњански, *Сеобе*)

Уколико у првој клаузи нема интензификатора, већи значај првог поредбеног корелата може се изразити различитим лексичким средствима, најчешће универзалним квантификаторима (на пример, *сви, свако* и сл.).

- (7) Чак и да је тачно да ником није непознато да се при датирању између назива места и датума увек пише запета, то се у правопису мора навести, јер правопис треба да садржи све правописне нормe, *а не само* [да садржи] оне за које неко сматра да нису општепознате. (К: *Језик данас*)
- (8) За њих ће бити врло повољно ако се заиста испуни оно што је гувернер Динкић најавио – да се у приходе којима би се гарантовала отплата кредита урачунају заиста сви приходи, *а не само* [да се за-

²⁹⁸ Не бисмо се сложили са М. Катнић Бакаршић и М. Ковачевићем о обавезности интензификатора у овим конструкцијама (Катнић Бакаршић 1996: 89, Ковачевић 1998: 56), уп. пример (1) и (4), али и сл. примере: Гарант, у својству примарног дужника, *а не само* у својству јемца, у целости гарантује потпуно и правовремено извршење свих новчаних обавеза Зајмопримца (К: *Закон о потврђивању уговора о гаранцији између републике Србије и Европске инвестиционе банке*); Здравље јесте стање потпуног физичког, менталног и социјалног благостања, *а не само* одсуство болести или неспособности (К: *Закон о јавном здрављу*). Међутим, такви примери се сразмерно ређе јављају и посебно су одлика административног функционалног стила, што потврђује наш корпус, али и велики број таквих примера у Корпусу савременог српског језика (допуњена верзија), од којих наводимо само оне најкраће.

рачунају] они званични, који код доброг броја грађана тешко да би покрили рату кредита. (К: *Нин*, 2002)

- (9) МКЦК наводи да се у затворима у Хрватској још налази 300 Срба, па зато сматра да би закон о амнестији морао бити свеобухватан, а не само да се односи на источну Славонију, Барању и западни Срем. (К: *Танјуг*, агенцијске вести)

Ови примери разликују се од оних са интензификатором највише по томе што прва реченица не изискује обавезно другу, те се други поредбени корелат прикључује накнадно, па ове реченице имају јаче изражену нијансу градационо-прикључног или објаснидбеног значења. При томе, друга реченица има функцију додатног образложења уз прву реченицу (Катнић Бакаршић 1996: 89).

Истраживачи се не слажу по питању припадања реченица са *a* не само супротним, односно саставним. Ту се мишљења М. Катнић Бакаршић и Худечек и Вукојевића не подударују. Вукојевић и Худечек на основу везника *a*, али и на основу семантике, закључују да су те реченице супротне (Худечек–Вукојевић 2006: 152), док М. Катнић Бакаршић посредно, на основу модела овог типа реченица, показује да је њихово значење напоредно копулативно.²⁹⁹ Само јављање таквих размимоилажења наводи на то да ситуација није једноставна. Ако погледамо наше примере (и реченица са интензификатором, и оних са општим квантификатором), на основу формалног критеријума (везника *a*) недвосмислено је да су такве реченице супротне, семантички изузимање (рестриктивност у овим реченицама изражена рестриктором *само*) подразумева разлику, али пошто су ове реченице антирестриктивне, тј. рестрикција је негирана, ове реченице се, без опасности по основно значење, могу трансформисати у саставне, на пример:

Глава му је била јасна; али јасна као што је јасна у једном потпуно прецизном сну, где се *чак и* мисли, *a* не само ствари виде и осећају. (К: Б. Ћосић, *Кроз књиге и књижевност*) → *и* мисли се, *и* ствари се виде и осећају

Жеља за безбедном трговином, владавином закона, сигурношћу и безбедношћу, заштитом имовине и слободе кретања људи и капитала одговара потребама свих у свету *a* не само Американцима. (К: *Економист магазин*) → одговара потребама (*и*) свих у свету *и* Американцима.

Други тип реченица, тзв. градационо-прикључне више изражавају разлику/супротност од оних са интензификаторима. На пример:

²⁹⁹ *И/ни X a* не само *Y* тј. *и X и Y* (*ни X ни Y*) (Катнић Бакаршић 1996: 90).

За њих ће бити врло повољно ако се заиста испуни оно што је гувернер Динкић најавио – да се у приходе којима би се гарантовала отплата кредита урачунају заиста сви приходи, *а не само* они званични, који код доброг броја грађана тешко да би покрили рату кредита. (К: *Нин*, 2002) → сви приходи: и званични и незванични

МКЦК наводи да се у затворима у Хрватској још налази 300 Срба, па зато сматра да би закон о амнестији морао бити свеобухватан, *а не само* да се односи на источну Славонију, Барању и западни Срем. (К: *Тањуг*, агенцијске вести) → да се односи на све делове Хрватске: и на источну Славонију, Барању и западни Срем и на остале делове Хрватске.

То је зато што се у првој реченици ових сложених структура износи нека ситуација, а у другој само један њен део, те се ту разлика заснива на супротстављености дела и целине.

М. Ковачевић истиче да се ове реченице по правилу јављају у научном стилу,³⁰⁰ међутим, у нашем материјалу овакви примери потврђени су у свим функционалним стилима без изузетка, с тим да их у публицистичком има највише. Катнић Бакаршић највише примера бележи такође у публицистичком стилу, али и, као Ковачевић, у научном стилу „(како у научном стилу у ужем смислу, тако и у научно-популарном подстилу) и у публицистичком стилу, и то у аналитичким жанровима“ (Катнић Бакаршић 1996: 90).

³⁰⁰ „А по правилу се ова конструкција употребљава у научном стилу, где се антецедентним корелатом износе новија (ауторова) сазнања, што модификују познато схватање дато у виду додатног образложења постцедентним корелатом. Тек навођењем постцедентног, антецедентни корелат добија пуни значај.“ (Ковачевић 1998: 57).

III. СТЕПЕН КАО ПРАТЕЋЕ КАТЕГОРИЈАЛНО ЗНАЧЕЊЕ У СЛОЖЕНИМ РЕЧЕНИЦАМА

Предмет овог поглавља су сложене реченице за изражавање степена, али такве реченице које нису у центру поменуте категорије већ припадају њеној периферији. Категорија степена у њима знатно је мање (или никако, што је чешћи случај) граматикализована. Значење степеновања јавља се у многим сложеним реченицама као пратеће, секундарно значење уз неко друго, основно категоријално значење.

Циљ је да покажемо у којој је мери у систему сложених реченица заступљен степен као секундарна семантичка категорија, којим се средствима и на који начин она манифестује. Фокус је, дакле, на периферији категорије степена. Са граматичког становишта, у средишту семантичке категорије степена налазе се они облици категорије који су најјаче граматикализовани и та средства су типична. Међутим, не треба занемарити ни периферију категорије степена која заслужује посебно проучавање.³⁰¹ Језичка средства која се налазе на периферији неке семантичке категорије представљају нетипична средства њеног изражавања. Степеновање као пратеће категоријално значење у семантичким структурама сложених реченица може бити, у статусу секундарног значења, јаче или слабије испољено.

Истраживање испољавања категорије степена као секундарног значења креће од система независнослужених реченица савременог српског језика. Међу независнослуженим реченицама, на основу присуства степена као семантичке категорије, издвајају се **саставне реченице**. Саставни или, друкчије речено, копулативни однос јавља се међу реченицама чија је садржина истосмерна, односно ситуација означена другом реченицом смисаоно је паралелна са ситуацијом прве реченице или се наставља на њу (Станојчић–Поповић 2008: 357).³⁰²

³⁰¹ На шта у својим радовима указује П. Пипер (2000, 2009: 83 и другде).

³⁰² Степеновање као појава у саставним реченицама назначено је и у граматици Ж. Станојчића и Љ. Поповића, где се и у дефиницији саставних реченица провлачи степеновање као секундарна категорија (Станојчић–Поповић 357–359).

То настављање, како показују примери из корпуса, може бити у форми градације, тј. са значењем степена.

Само нагомилавање предикација, односно набрајања која су у саставним реченицама честа, јесу један вид степеновања, јер је проширивање броја предикација које су повезане неким заједничким реченичним чланом – субјектом, објектом или адвербијалом, облик степенованог истицања његовог функционалног потенцијала. Међутим, пратеће категоријално значење степена које се изражава саставним независнословеним реченицама не мора бити посебно изражено посебном лексемом или изразом категоријалног значења, него може бити садржано у њеном укупном значењу. Однос према норми, такође, може бити критеријум на основу кога овај тип реченица прикључује мо онима са значењем степена: „По нашем мненију, понятия нормы, отклонения от нормы, соответствия (или несоответствия) нормы имеют в языке гораздо более широкое распространение, в частности, входят в значение сочинительных союзов – разделительных (*а то и; а может (быть) и*), а также многих соединительных (*и; и... и; ни... ни; как... так и; но; а; да; же; толь-ко; и то; а то*)“ (Саников 2008: 358).

Иако саставним реченицама значење степена није примарно значење (најчешће га оне уопште ни немају), у неким типовима ових реченица такво значење постоји, чак може бити и врло експлицитно изражено. Као у следећим примерима:

- (1) Он ће бити упознат са тим *и* омогућиће му се да се изјасни о томе. (К: *Политика* 2009)
- (2) После неке буне, Турци ми ухватише оца *и* натакоше га на багремов колац. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*),

где се види да се друга предикација наставља на прву, с тим да је предикација друге реченице на вишој тачки у односу на ону у првој реченици, односно да је она за степен виша него прва.

Иако су саставне реченице, по правилу, слободне структуре, у неким случајевима њихови предикативни делови не могу заменити места без промене своје граматичке структуре и без промене значења саставне реченице у целини. Једна од таквих је ситуација када предикативни делови сложене реченице значе узастопност (временско значење), која је најчешће у вези са градуелношћу (в. примере 1, 2, 8). Осим у случајевима где се градуелност (степеновање) читава кроз нагомилавање предикација и где је таквим предикацијама могуће заменити места (пример 3 или 6 и др.), најчешће су саставне реченице с градуелним значењем сложене реченице чврсте структуре.

И поред тога што се може наћи и у двочланим сложеним реченичним структурама, значење степена чешће је, односно карактеристичније је за реченице отворене структуре, реченице које могу бити уобличене као вишекратно сложене реченице, тако да су у њима честа набрајања. То су реченице повезане везником *и*, *нити* или асиндетске реченице којих у низу може бити више од две.

- (3) Она вози бицикл *и* трчи *и* плива. (Разг.)
- (4) *Нити* сам ти сина на крст разапео, *нити* сам ти манастире рушио, *нити* сам стоци изворе мутио.³⁰³ (АСК: Д. Тосић, *Корени*)
- (5) Она плаче, моли, преклиње ме да јој се вратим. (Разг.)

Везници *и* и *нити* имају већи потенцијал и могу везивати више реченица док везници *на* и *те* везују обично две реченице. Отворену структуру, као што је речено, имају и асиндетске саставне реченице, али је могућа и комбинација асиндетског и синдетског повезивања:

- (6) Све је у најбољем реду, човек му може само позавидети: смирио се, радује се, живи, пише. (К: *Нин* 2002)
- (7) Све избледе *и* потамне *и* све изгуби смисао, вредност и значење. (К: И. Андрић, *Травничка хроника*)

Примећује се да везник *и* може да се употреби и између два иста елемента да би се појачало значење онога што један елемент изражава.

- (8) Он чека *и* чека *и* чека, а нико не долази. (Разг.)
- (9) Власт је уништавала, уништавала *и* на крају уништила све што се могло уништити...³⁰⁴ (К: *Политика*, 2001)

Слично претходном везнику, али са јачом спецификацијом односа упоредности и усмерености јавља се везник *као и*.³⁰⁵ Овај везник искључиво повезује непредикативне структуре:

- (10) Слика о Коену, становнику дубровачкога гета, добија се на основу извештаја дубровачких здуре (полиције) који су писани посним италијанским стилем људи без матерњег језика; на основу судских аката и достава глумаца Никле Ригија и Антуна Кривоносића, *као и* на

³⁰³ Антиклимакс – силазна градација (*разапео сина, рушио манастире, тровао стоку*).

³⁰⁴ Глаголи у примеру разликују се по виду, те не представљају исте већ сличне елементе, и та видска различитост доприноси интензификацији, односно степеновању у датој реченици.

³⁰⁵ На пример у једнотомном речнику Матице српске (МЈ 2007) као треће значење везника *као* наводи се: 3. *са везником „и“ појачава набрајање*. Исто значење наводи се и у речнику САНУ (1975).

основу инвентара ствари у Коеновом стану који је начињен у његовом одсуству за потребе јеврејске заједнице у Дубровнику и у препису се нашао међу исправама дубровачког архива у серији *Processi politici e criminali 1680–1689*. (К: М. Павић, *Хазарски речник*)

- (11) Он је сазнао у једном трену да не може више да живи међу њима; узрујавала су га та непромјенљива лица која редовно виђа, улице којима сваки дан пролази, *као и* његова стара ћачка соба, пуна нереда, која се већ уживила у њега. (К: В. Милићевић, *Беспуће*)
- (12) Судије Уставног суда, судије, јавни тужиоци, Заштитник грађана, припадници полиције и припадници војске, *као и* друга лица чија је функција у складу са законом неспојива са чланством у политичкој странци, не могу бити чланови политичких странака. (К: *Закон о политичким странкама*)
- (13) Посебно ће се водити рачуна да се омогући посета представника домаћих и страних институција и удружења која се баве заштитом људских права, представника средстава јавног информисања, научних радника који се баве проучавањем криминалитета, *као и* студената одговарајућих факултета. (К: *Закон о извршењу кривичних санкција*)

У реченицама овог типа везнички израз сложен је из компаративне партикуле (*као*) и везника (*и*), који може бити удвојен (*и... као и*), као у примеру: *И ми као и они верујемо свима* [\rightarrow *И ми верујемо свима, и они верују свима*].³⁰⁶

Треба имати у виду да у конструкцији *и... као и* прво *и* има функцију интензификатора.

- (14) *И* деца, *као и* одрасли, говоре и раде глупости и пакости, али само деца могу додиривати врхове племенитости, и бити у тим тренутцима чисти као анђели. (К: И. Секулић, *Кроника паланачког гробља*)

³⁰⁶ У овом примеру (који представља сложену реченицу на дубинском, а не на површинском нивоу) поред саставног постоји и поредбено значење које само у себи садржи степеновање као значењску категорију [\rightarrow *И ми верујемо свима, као што и* они верују свима]. Међутим, у неким реченицама са везником *као и* нема поредбеног значења, уп.: Аутор је 16 књига уџбеника и монографија и добитник златне плакете Медицинског факултета, *као и* Повеље за научно-истраживачки рад Српског лекарског друштва. (К: Тањуг, агенцијске вести, 1996) [\leftarrow и *Повеље* не **као што и* *Повеље*]; Учесници у овом уговору су градска влада, на челу са председником Ненадом Богдановићем, која ће уз помоћ овог кредита од Београда направити престоницу каква и треба да буде, *као и* Оливије Дешамп из Европске банке за обнову и развој (К: *Политика*, 2001) [\leftarrow и *Оливије Дешамп* не **као што и* *Оливије Дешамп*]. Уколико *као и* представља кондензатор компаративне реченице, тј. ако се *као и* може трансформисати у *као што и*, онда је реч о компаративним, а уколико то није могуће, реч је о саставним реченицама. Другим речима, о саставном је односу реч онда када је *и* копулативни везник, а о поредбеном када је *и* интензификаторска речца. Мада, некад није лако успоставити такву врсту границе, као у нашем примеру (*И ми као и они верујемо свима*). О томе в. и у Илић 1981, Варју 2008: 119–121.

- (15) Срећа је тако прешла на страну јеврејског представника у часу када је каган установио да *и* хришћани поштују Стари завет *као и* Јевреји. (К: М. Павић, *Хазарски речник*)
- (16) *И* ДОС је, *као и* народ, имао представу да се диктатура Слободана Милошевића не може срушити, али кад је кренуло, испоставило се да се систем срушио као кула од карата – запажа Бујошевић. (*Политика*)
- (17) „*И* Комесаријат *и* влада, *као и* грађани Србије, односно ваша родбина и пријатељи, помагаће вам све док постоји потреба за тим“, уверавала је избеглице Братислава Морина. (*Политика*)
- (18) *И* Ви *и* ја, *као и* велики број грађана, ево и сада, пушимо шверцоване цигарете, без икаквих ознака. (*Политика*)

У наредном примеру имамо комбинацију асиндеских и синдетских структура:

- (19) Гран при (награда „Ибис“ и 10.000 долара) за најбољи филм домаћег такмичарског програма „Национална класа“ припало је делу „Обични људи“ Владимира Перишића, за „филм који дира, дотиче, помера *и* подстиче на размишљање“ (*Политика*, 2009),

где се укључивањем везника *и* у асиндетски низ добија ефекат посебног истицања.

Овакви низови саставних реченица су отворени, што значи да се могу низати више реченица истог смера, са паралелним ситуацијама или са надовезивањем на претходну реченицу.

Удвајањем компоненте *и* у независносложеним саставним реченицама долази до интензификације: „Повторяющийся союз *и...и*, соединяя части ССП (сложносочиненные предложение, прим. аут.), одновременно играет роль экспрессивной частицы с усилительным значением“ (Захаревич–Кырилова 1978: 5). Иста је ситуација са везником *ни...ни/нити...нити*.

Испитујући синтаксичке и семантичке одлике конструкција са везником *и... и*, В. З. Саников запажа да, уз значење саставног односа на основу кога могу бити синонимне онима с везником *и*, ове конструкције имају допунско значење прекорачења норме, тј. степеновану количинску експликацију: „В смысл союза *и... и* входит, по нашему мнению, компонент ‘больше нормы’. Особенно отчетливо он выступает при указании на количество, ... И так, союз *и... и* кроме указания конъюнкции дает оценку этой конъюнкции говорящим. В целом можно предложить следующее толкование союза *и... и*: *и X и Y* = ‘в качестве описываемого выступают: X, Y; и это — больше нормы’. Во многих случаях употребления союза *и... и* можно видеть смысл ‘мно-

го', ср.: *Он принес и яблоки, и фрукты, и вино* [= 'он принес много']“ (Саников 2008: 298–299).

(20) У кампу полазници *и* тренирају *и* играју утакмице.

(21) Она *и* свира клавир *и* бави се спортом.

(22) Циљ је да се наши ђаци упознају са системом немачког стручног образовања и да виде како њихови вршњаци истовремено *и* раде *и* похађају школу. (*Политика*)

(23) Студенти медицине с нишког факултета долазе овде на такозвану феријалну праксу од по недељу дана. Ту *и* уче *и* раде, помажу нам лети када, по правилу, имамо више посла. Они ту *и* спавају. (*Политика*)

Синонимичан претходном везнику је везник *како... тако и*, с тим што је за њега карактеристично да у напоредни однос смешта најчешће синтагматске структуре, а не и реченичне,³⁰⁷ нпр:

(24) Враћа се видно измењен, *како* физички, *тако и* духом. (К: С. Басара, *Фама о бициклистима*).

(25) По целом котару он има старе и добре пријатеље, *како* међу Србима, *тако и* међу муслиманима сељацима, са којима га везује ловачка страст. (К: И. Андрић, *На Дрини ћуприја*)

(26) Поред овога треба радити на развоју наутичког туризма у Републици Србији *како* на каналима ДТД *тако и* на међународним пловним путевима, планирањем марина и наутичко туристичких центара. (К: *Закон о просторном планирању Републике Србије*)

(27) Члан Начело једнакости остварује се обезбеђивањем једнаких услова *како* за мушкарца *тако и* за жену за лечење неплодности поступцима БМПО, у складу са овим законом. (К: *Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења*)

(28) Суд и државни органи су дужни да с једнаком пажњом испитају и утврде *како* чињенице које терете окривљеног, *тако и* оне које му

³⁰⁷ Уколико је реч о случајевима када овај везник везује предикације, онда су то специфичне конструкције које се јављају само под одређеним околностима. Једна од њих је та да су независна и зависна предикација обавезно у инверзији, уп.: *Како* дошло, *тако и* отишло!; Шта је ваш рецепт за успешан дан? *Како* живим, *тако и* радим. *Како* мислим, *тако и* говорим; *Како* су потписали *тако и* излазе. Олако; *Како* брзо дошле, *тако и* нестају (*Политика*). У наведеним примерима неоспорно је значење еквативности, тј. једнакост начина реализације две радње.

У примерима: А онда су уследили проблеми са алкохолом и наркотицима. *Како* на сцени, *тако и* ван ње; *Како* обарен *тако и* свеж, целер се користи у припремању супа и јела, док се семе употребљава као зачин (*Политика*), везник указује на значење координације идентично оном које означава везник *и... и*, нема значења једнакости, него укључености обе компоненте јер међу њима нема поређења.

иду у прилог; Јавни тужилац може изјавити жалбу *како* на штету, *тако и* у корист оптуженог. (К: *Закон о кривичном поступку*)

- (29) *Како* у општој историји библиографије, *тако и* у библиографији српских рукописних и штампаних књига, истакнути су радови Стојана Новаковића. (К: А. Вранеш *Од рукописа до библиотеке: појмовник*)
- (30) На врху грана и стабљичица маховине развијају се вишећелијски полни органи (гаметангије), *како* женски (архегионе), *тако и* мушки (антеридије) (К: Р. Јанчић *Ботаника фармацеутика*)

Разлог зашто наводимо овај тип структуре, лежи у њиховој „проблематичној“ семантици. Наиме, различита су тумачења значења наведених структура. Неки истраживачи, поред значења саставног односа, истичу и значење степена које се реализује као еквативност (у Саников 2008: 303) или градуелност, тј. диферентивност (РГ 1980: 172).

Саников (2008: 303) истиче да, пошто су ове конструкције синонимичне онима с везником *и... и*, и у њима постоји значење отклона од норме: „Как этот последний, союз *как... так и* имеет в своем значении компонент ‘больше нормы’ и не может поэтому сочетаться со словами *мало, немного, кое-что, толь-ко* и т.п.“

Везници (*ни*)... *ни/(нити)*... *нити* су, у ствари, негирани облик везника (*и*)... *и*. Могућа је комбинација ова два везника.³⁰⁸

Штрајкачи глађу *ни* не једу *ни* не пију воду. Они су у фабрици *и* преко дана *и* ту *и* спавају.

- (31) Он не изгледа *ни* као песник *нити* као глумац.
- (32) *Нити* смо стекли навику да разврставамо по кесама, *нити* имамо специјализоване контејнере за разне врсте отпада, *нити* постројења за спаљивање (инсинераторе), *нити* рециклажне центре, а немамо *чак ни* – депоније.³⁰⁹ (К: *Политикин магазин*, 2001)

У претходном примеру појављује се посебна, двострука речца за истицање *чак ни*, градацијска партикула која служи за истицање високог степена нечега што је изражено потоњим елементом (Мразовић 2009: 478).

³⁰⁸ У случају сложеног (удвојеног) везника први члан таквог везника представља партикулу за истицање. П. Мразовић (2009: 421) наводи да у случају комбинације ова два везника везник *нити* „uvek obeležava jače odgisaње“ (истакла М. Н.). Међутим, то не мора бити увек тако. Управо наредни пример показује супротно; везник *ни* је испред последње реченице, а градирање, као раст степена, истакнуто је градуативном партикулом *чак*.

³⁰⁹ Градацијска партикула *чак ни* (сложена од две градацијске партикуле) служи за посебно истицање интензитета, обележава највећи степен нечег супротног (Мразовић 2009: 479).

Када је реч о набрајању у сложеној реченици, степеновање (поред тога што се манифестује самим нагомилавањем предикација) може се исказати и лексичким саставом реченичне структуре. Тако, степеновање можемо одредити као узлазно (климакс):

- (33) О, да ми је ту једину, прљаву рупу да затворим, сакријем, зазидам!
(К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*),

или силазно (антиклимакс):

- (34) То је толико неуставно *и* толико нелегитимно *и* непотребно, када већ имамо правила о вредновању рада судија, која би за неколико година рашчистила ко је добар, а ко не. (К: *Политика*, 2009)

За истицање степеновања (чешће у тексту, него у реченици) користе се и посебна средства, текстуални конектори – метатекстуалне речи у деловима вишекратно сложене реченице, пасуса или већих текстуалних структура (Пипер 1988). То су тзв. амплификативни конектори који имају функцију градационих конектора (Катнић Бакаршић 1996: 107–110).

- (35) Стога се и отвара акција да јој се због њене: *прво*, архитектонско-урбанистичке вредности, *друго*, културно-историјског значаја, *треће*, ауторске архитектуре, *четврто*, због њеног сведочанства и меморије, одмах и без одлагања одреди статус културног добра од великог значаја за Републику Србију. (К: *Политика*, 2000)

- (36) *Једни* су мишљења да су то измишљене и претеране вести којима неко жели да их узнемири и заплаши. *Други* опет кажу, са горчином у гласу, да су таква времена дошла и да се такве ствари дешавају *и у Стамболу и у Босни и у целом свету*, да се ничему не треба чудити и да на све треба да буду спремни. *Трећи* се опет теше да је ово Травник – Травник! – а не која му недраго касаба и паланка, и да се њима не мора и не може десити оно што се други-ма дешава. (К: И. Андрић, *Травничка хроника*)

У овој улози првенствено су нумерички квантификатори – прилози, пре свега редни, али се уместо таквих експлицитних амплификативних конектора у тексту често могу наћи неки други контекстуално-синонимски конектори као у наредном примеру:

- (37) *Прво* ћу те позвати, ти ћеш ме обавестити о чему је проблем, *затим* ћемо то разрешити, *и* ти ћеш *на крају* бити задовољан.

- (38) *Прво* купио плаво јорганче, *па* му се није допало, *па* онда *чак* из Пеште црвено наручио. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)

У последњем примеру везник *па* је удвојен, што није чест случај. Управо је та специфичност у примеру у функцији истицања.

Следе примери у којима имамо комбинацију асиндетских и синдетских независних копулативних реченица (које су развијене или номинализоване, међу њима неке од њих су и парцелисане), а оне сачињавају градациони низ у коме се види пораст степена:

- (39) Кренула су *и* брда. За брдима куће. За кућама окућнице. За окућницама укућани. За укућанима покућство. *И* гора *и* вода. *И* дрвље *и* камење. Све је летело. (К: *Политикини културни додаци*, 2001)³¹⁰
- (40) Усмеравање ка продуктивности комплексна је операција угађања *и* задовољавања *и* изазивања *и* изнуђивања *и* удварања *и* храћења, а понекад *и* задавања смртног ударца. (К: *Мостови*, бр. 110. Часопис за преводну књижевност)
- (41) Разумем и то, људима хронично недостаје поштовање *на* мењају *и* земље *и* жанрове *и* супружнике *и* све што треба. (К: *Политикини културни додаци*, 2002)

Подврсту саставних реченица с везником *и* чине и реченице чврсте структуре са градацијским **значењем проширене негације**, у којима се негирањем модалног глагола у предикату другог дела проширује негација у предикату првог дела, на пример:

- (42) Дакле, сензационалних вести из Келна *нема и не би их требало очекивати* ни у блиској будућности. (*Политика*, 2000)
- (43) Пресјекло га по слабинама *па не смије и не може* да се макне, а лице му дошло непомично, устрашено и лудо. (ГК: И. Андрић, *Ђоркан и Швабица*)
- (44) Захтевамо од државних органа Црне Горе да поштују и науче да штите канонско устројство једине православне цркве у Црној Гори, јер друге *нема и не може бити*. (К: *Политика*, 2000)
- (45) Председник Хрватске Стјепан Месић изјавио је да Босна и Херцеговина мора опстати, али је истакао да се ни на који начин

³¹⁰ У примеру је употребљено стилско средство које се назива *библијско и* (Силичић–Прањковић 2005: 386). То је *и* које се налази на почетку реченице, има функцију интензификаторске партикуле, и комбиновано са библијском семантиком уз друга карактеристична стилска средства (архаизме, аорист, имперфекат, специфичан ред речи и др.) представља обележје библијских текстова, на пример: *И уђе опет у Капернаум послје неколико дана; и чу се да је у кући. 2. И одмах се скупише многи тако да не могаху ни пред вратима да се смјесте; И казиваше им ријеч. 3. И дођоше к њему са одузетим кога ношаху четворица. 4. И не могући приближити се к њему од народа, открише кров од куће гдје он бијаше, и прокопавиши спустише одар на коме узети лежаше* (Нови завет, Јеванђеље по Марку, гл. 2, превод: Св. Синода СПЦ). Иначе, то тзв. библијско *и* заправо је, шире гледано, наративно *и*, које се среће у приповедању и онда када није библијско.

не може и не жели мешати у унутрашње ствари суседне и пријатељске БиХ. (К: РТС, 2009)

- (46) Никуда на свету не иде, мало јој ко долази, *нема* се коме похвалити, *и не жели* да се хвали... (К: И. Секулић, *Кроника паланачког гробља*)

Међу саставним реченицама постоје још и реченице са везником, односно надовезивачком речцом *такође*, односно с везничким прилошким изразом *исто тако*, односно *тако исто*.³¹¹ Позиционо се ове реченице налазе на другом, односно на последњем месту као посебне реченице саставног односа у напоредној реченици, као у примерима:

- (47) Овде ме разједа осама, тамо [ме разједа] *такође*. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)
- (48) Ако грађанка Марковић по закону има право на пензију покојног супруга, ред је да се закон примени; *исто тако* је ред да се примене и сви други по којима има одређена права и одређену одговорност. (К: *Данас*, 2001)
- (49) Све што Бог чини, чини на добро човеку, *тако исто* и човек све што чини у садејству са Богом буде добро. (К: *Православље*, бр. 741)

Ове реченице су прави пример за еквативно значење (значење једнакости) у оквиру обимног значења степена.

Када су у питању постојеће граматике српског (некад српскохрватског) језика у њима се не говори експлицитно о степеновању у саставним реченицама. Међутим, питање нејасности граница³¹² и јасног разграничења у значењима, тј. постојање прелазних случајева или случајева у којима долази до преклапања различитих семантичких категорија, отворено је разматрањем низа фази случајева сложених реченица које су саставне, али у себи садрже узрочно-последично значење.³¹³

Још један тип реченица сродан је претходним, саставним реченицама. То су реченице с везником *иа* (*чак*) *и/ни* на основу којег ове реченице сврставамо међу саставне, иако их неки истраживачи тумаче као градационе.³¹⁴

³¹¹ Стевановић 1991: 793. У овим реченицама постоји и квалификативно значење.

³¹² О фази граматике в. Пипер 2008, Радовановић 2009.

³¹³ Стевановић (1991: 782) и Станојчић–Поповић (2008: 359) бележе појаву граничних (прелазних) случајева између саставних и реченица са узрочно-последичним значењем.

³¹⁴ *Градационе конструкције у ширем смислу (конструкције са градационо-интензификаторским значењем)* Катњић Бакаршић 1996: 100–101; *Градационо-прикључне реченице* Ковачевић, 1987: 234.

- (50) Све што посматраш, можеш да запишеш, нацрташ *на* и да фотографишеш. (К: *Биологија за 5. разред*)
- (51) Али тако је Суља премлатио и многе клинце, *а* и многе друге, потпуно недужне људе, *на чак* и Перу Манојловића, инвалида без ноге до кука, који никад никакве везе с Апашем није имао. (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*)
- (52) Положај римског роба био је бесправан. Господар је могао свирепо да га казни, *на чак* и да га убије. (К: *Историја за 5. разред*)
- (53) Нашу суву шљиву готово нико неће, *на чак* ни Руси који су до пре деценију-две били велики купци. (К: *Политика*, 2001)

По нашем мишљењу, да би се говорило о синтаксичким градационим конструкцијама, неопходан је експлициран градациони везник као формални показатељ тог односа, а њега у овом случају нема. Неоспорно је да сложени везник *на (чак) (н)и* због (често) двоструког интензификатора у својој структури изражава значење степена,³¹⁵ ипак, на основу правога везника који се налази у сложеном (а то је *на*) представља копулативни однос међу предикацијама у сложеној. Друга реченица у том односу доживљава се као додати елемент, као конструкција која се прикључује претходној предикацији. Први члан формално не показује да ће уследити други члан (некакав постцедентни корелат), који је по степену значаја изнад првог (или претходних). Такође, нема двочлане структуре карактеристичне за градационе реченице; могуће је да испред последњег и семантички најзначајнијег члана с формалним показатељем *на (чак) (н)и* буде низ чланова, међутим, затвореност се постиже последњом конструкцијом која завршава низ.³¹⁶

- (54) Напољу од раног јутра врућина, а он у шеширу, у неком тамном капуту, *на чак* и машину везао. (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*)
- (55) Оскудица, глад, слаба одећа – *на* и болести много. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (56) Тражило се од нас девојака да носимо пушке, бацамо бомбе, да идемо са друговима у јурише, на бункере, да гинемо, и да се одричемо свега, *на* и да заборавимо да смо жене. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Још један разлог зашто овај тип реченица не бисмо сматра-

³¹⁵ Шведова ове конструкције назива појачивачким или интензификаторским (Шведова 1970: 680).

³¹⁶ М. Катнић Бакаршић (1996: 100) тиме потврђује основаност тврдњи да је реч о градационим реченицама: „На тај начин се поново успоставља двочланост која карактерише градационе конструкције: први, antecedentni члан може бити формално представљен са више једнаковредних елемената, а postcedentni члан доминира над првим и затвара структуру.“

ли градационим лежи у томе што ове реченице одликује одсуство узрочно-последичне везе карактеристичне за градационе реченице некорелационог (везничког) типа, а последица тога је мање изражена и аргументативна функција карактеристична за градационе реченице.³¹⁷ Зато су ове конструкције стилски готово немаркиране и срећу се (као што и примери показују) у свим функционалним стиловима.

- (57) Много воде налази се и у намирницама – млеку, воћу, поврћу, месу, *на чак и* у бутеру и шећеру (једино у уљу и масти нема воде).
(К: *Познавање природе и друштва за 3. разред*)
- (58) Нека предузећа и даље траже кредите само за покривање плата што није намена било каквог кредита, *на чак ни* краткорочног. (К: *Економист магазин*)

Значење степена појављује се, осим уз саставно, као пратеће, и уз нека друга категоријална значења у систему сложених реченица српског језика. Међутим, овде је степен појава сасвим друге врсте у односу на оно како се он испољава у реченицама у саставном односу. Значење степена у наредним подтипovima реченица односи се на квантитет који се посматра у оквиру основног (примарног) значења реченице, односно као квантитативни оквир остваривања тога значења. Нпр., тако схваћено значење степена може се наћи и код **временских реченица**. Временске реченице су адвербијалне зависне реченице које се односе на радњу управне реченице и њу непосредно временски одређују. У систему значења и облика временских реченица постоји посебан тип реченица са значењем временске близине догађаја који је уследио.³¹⁸ То су временске реченице уведене везницима *чим*, *тек што*, *само што*, *таман што* и *како*. У овим реченицама, поред основног – временског значења, изражава се и степеновање, и то степеновање према временском растојању. Дакле, степен је овде схваћен као квантитет (мера) временског растојања радње зависне клаузе у односу на радњу управне реченице.

Зависне временске реченице с везником *чим* означавају време које непосредно претходи времену вршења или извршења радње управне реченице. Карактеристика везника *чим* јесте да се њиме изражава непосредно претхођење, за разлику од везника *пошто* који такође указује на претхођење, али без ове непосредности везане за радњу надређене реченице (Мразовић 2009: 435–441, Стевановић 1991: 877–878).

³¹⁷ Катнић Бакаршић 1996: 100–101; Ковачевић 1987: 235.

³¹⁸ Непосредна постериорност / имедијатност (Антонић 2001: 135–141).

- (1) Румица пуши цигару за цигаром. Испред ње сребрно чанче пуно контрабана и папир. *Чим* заврши једну цигару, прсти већ хватају нову. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (2) Белка ме моли да је пустим, да оде доле код мајке у село. Хоће да спреми Душану нешто за пут. *Чим* смо средили рањенике, пустим је. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (3) *Чим* се састанак завршио, Роса поче да се спрема. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (4) Иако је доста далеко од мене, *чим* дан сване, Тања ми зазрачи бојама и лепотом. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (5) *Чим* изађе из блокираног града, нека се повезује са оцем и браћом. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Постоји и везник који је синониман везнику *чим*. То је везник *како* у временском значењу.

- (6) Једино ми буразер није дао очи да отворим: лешио ме *како* стигне и *како* ме дохвати. (К: Д. Михаиловић, *Кад су цветале тикве*)
- (7) *Како* ме угледа, он ми приђе. (Јанко Веселиновић, пример из Стевановићеве граматике)

Везник *само што* уводи временске реченице које означавају неку радњу која се десила непосредно пре радње надређене реченице. Такође, везник *тек што* (врло редак, карактеристичан за разговорни језик) и везник *таман што* уводе временске реченице у којима се радња дешава непосредно пре радње надређене реченице.

- (8) *Само што* пређох преко трга, из побочне улице излете момак на тркачком бициклу. (К: А. Исаковић, *Трен 2: Казивања Чеперку*)
- (9) И *само што* се уживела у улогу модискиње и трговца, а већ грми Први светски рат. Пуца се на све стране. (К: *Политика*, 2001)
- (10) Одјекују већ и експлозије. „Ћорци“, рече неко. *Тек што* изговори „ћорци“ кад се Београд затресе и затутња. Поче тле под ногама да подрхтава. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (11) Осетих мирис паљевине. У комшилуку никог. Избегли сви према периферији. *Тек што* сам ушла, а ево девера Милана. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (12) Оде у своју јединицу. *Тек што* Вукосав оде, а стиже нови пацијент. Несвакидашњи. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (13) Али *тек што* је замакао иза брда и зашао у планину, сколила га је туга, издале ноге... (К: В. Драшковић, *Молитва друга*)
- (14) *Таман што* су прошли новогодишњи, пред нама су сада и божићни празници. (К: *Политика*, 2001)

- (15) *Таман што би једној страниј фирми потписао концесије за експлоатацију неког рудника, Кабила би мењао мишљење.* (К: *Политика*, 2001)

Та непосредна постериорност изражена је и позиционо; овај тип временских реченица, како је корпус показао, чешће се налази у пре-позицији.

Међу зависним реченицама, поред поменутих постоје још неки типови реченица у којим се препознаје значење степена, на пример, код једног типа **последичних реченица**. Из елиптичних последичних реченица настали су фразеологизми с другим (ређе трећим) лицем јединине у уопштеноличном значењу који изражавају јако осећање, типа *да умреш, да полудиш, да ти памет стане, да не (по)верујеш (својим очима), да пукнеш/цркнеш од смеха, да искочиш из коже, да ти се (живот) смучи* и сл.³¹⁹ У реченицама с таквим фразеологизмима обично се јавља и значење степена оцене онога о чему обавештава главни део сложене реченице и такво степеновање назива се и експресивно степеновање, као емоционални однос говорног лица према сопственом исказу (Пипер 2009: 85).

- (1) Ово је *да не верујеш*, исти овакав разговор управо сам водио са Свинијем. (К: *Мостови*, бр. 110)
- (2) Била је јако уредна. *Да не верујеш* према њеном спољашњем изгледу... (К: М. Ђурђевић, *Трећи сектор или сама жена у транзицији*)
- (3) Драга мама се јављала телефоном, пре пола сата. *Да не верујеш*, сећа се да постојим. (К: М. Ђурђевић, *Трећи сектор или сама жена у транзицији*)
- (4) Како да не, *да пукнеш од смеха!* (К: М. Ђурђевић, *Убиство у Академији наука*)

Такви примери чешће се јављају у разговорном функционалном стилу у односу на остале стилове стандардног српског језика.

И значење циља може бити праћено степеновањем као секундарним значењем. **Намерне реченице** по својој дефиницији исказују циљ ради којег се врши радња главне реченице (Стевановић 1991: 764). Посебан тип намерних (финалних) реченица јесу реченице са степенованим циљем. У зависним клаузама таквих реченица је везнички израз у чијем су саставу речце за појачавање

³¹⁹ Мада постоје и други примери са трећим лицем јединине као агенсом: *да се мува чује* 'врло тихо, мирно' или фразеологизми са лексемом човек – *да човек полуди* 'веома тешко, неподношљиво, неиздрживо', *да човек искочи из коже* истог значења као и претходни пример итд. (више примера в. Матешић 1982).

циља (*само, управо*) или ослабљивање циља (*тек*) који се износи намерном реченицом.

- (1) Телевизија зато тежи да се технолошки интегрише са телефонијом и Интернетом, *управо да* би остварила лакоћу и флексибилност, вишеканалност и двосмерност дистрибуције... (К: *Политика* 2001)
- (2) А много година пре тог тренутка написао сам цео један роман, L' Algarabie, *управо да* бих могао да говорим о том ходнику, о тој соби, о том убиственом сећању. (К: *Мостови*, бр. 110.)
- (3) Донео сам одлуку да све заборавим, *управо да* бих оживео. Или преживео.
- (4) *Управо да* бих анулирао сваку такву врсту тумачења ја нећу бити управник 1. априла. (К: *Нин*, 2002)

Значење јаког циља у таквим клаузама може бити ексцептивни циљ, када се искључују сви други циљеви. Везнички изрази с речцом *само (само да)* уводе клаузе са значењем јаког циља:

- (5) Ја сам живео *само да* овај дан дочекам [с јединим циљем]. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)
- (6) У шуму – у шуму, у смрт – у смрт, *само да* увек буду заједно. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (7) Почињем молитве, све које знам: Богородице Ђево, Оченаш, Вјерују... Понављам их, *само да* не заспим. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (8) Низ сличних питања сручише се на мене ужурбано, *само да* би што пре сазнао о јединој сестри коју толико воли. Одговарам. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (9) Други пут му дарује чарапе, па рукавице. Све то *само да* га сачува. И Вуле има својих слабости. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Намерним реченицима с везницима *управо да* и *само да*, могуће је изразити и алтернативни циљ, када се искључује неки други циљ:

- (10) Много је у јеванђељима забележено чуда исцељења слепих *управо да* би се нагласио значај човечјег „вида“ [а не с неким другим циљем]: да не будемо само у себе и своје проблеме загледани. (К: *Политика*, 2001)
- (11) Категорија толеранције настала је *управо да* би се савладали проблеми који су произлазили из судара јаких идентитета и јаких погледа на свет [а не с неким другим циљем]. (К: *Мостови*)
- (12) Задржавања нема, али он ће скренути мало, отрчати *само да* је види, преда опанчиће и подсети на обећање [а не с неким другим циљем]. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Клаузама са значењем слабог циља означава се циљна ситуација минималне обавезности. Најчешће су то реченице уведене везником *тек да*, али има и оних које су уведене везником *само да* у зависности од контекста у којем су такви везнички изрази употребљени.³²⁰

- (13) Радио је *тек да* преживи.
- (14) Дође пред село, седне под дрво, једе лука, *тек да* замирише, онда подметне торбицу под главу, одмара се и спава човек! (К: Бранимир Ћосић, *Кроз књиге и књижевност*)
- (15) То и јесте разлог због којег се изазивају вештачке кризе и ништа мање вештачки ратови. *Тек да* би се нешто догађало. (К: *Политика*, 2001)
- (16) Некада сам размишљао и желео да ми сликање и израда различитих предмета од глине буду хоби, *тек да* попуним време. (К: *Политика*, 2001)
- (17) Власт је уништавала и уништила све што се могло уништити, мало суровије, *тек да* се не заборави да смо ми, ипак, Балкан. (К: *Политика*, 2001)

У овим примерима везник *тек да* могуће је заменити везником *само да*.

У примеру (14) налази се отворени низ независних саставних реченица, у који је уметнута једна зависна – намерна реченица. У примеру (15) долази до парцелације намерне реченице, док је у примеру (16) намерна реченица додата и представља коментар надређене реченице. Занимљива је и намерна реченица у примеру (17): та структура може имати у себи (и има!) више значења; које преовладава, није лако утврдити чак ни помоћу контекста. У овој зависној клаузи, осим финалног, постоји и квалификативно, али и консекутивно значење.

Честе су, посебно у књижевном језику, за исказивање раста (некад и смањивања) степена, комбинације различитих врста реченица. Тако је и у претходним и у неколико наредних примера:

- (18) И то мало ваздуха дала бих *само да* не гледам лица која се кезе, смеју, добацују час ово, час оно. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

где су комбинације зависних (намерних, изричних) и независних (саставних) реченица или у наредном примеру:

³²⁰ В. Мразовић 2009: 613: „*Veznik samo da* uvodi namerne rečenice. U njima se izražava neki manje važan cilj ili namera radnje izražene u nadređenoj rečenici. Npr. Govorila je bez veze *samo da* priča. U ovakvoj upotrebi *samo* je zamenljivo sa *tek*.“

- (19) Излетех из појате, потрчах *само да* је се ослободим. Оставих и њу и млеко. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

где су комбиноване саставне реченице и намерна реченица.

Уопште, реченице у којима се степен испољава као секундарна значењска категорија пре свега су карактеристичне за књижевноуметнички функционални стил, мада их има и у публицистичком стилу, али највише у његовим књижевно-публицистичким жанровима, зато што је сврха таквих реченица остваривање експресивности и појачавања афективне компоненте текста те тако оне постају ефективна стилистичка средства.

Степен као пратеће категоријално значење у семантичким структурама сложених реченица, поред ових, има и других појавних облика, али они ће остати за нека будућа истраживања.

IV. ЗНАЧЕЊЕ СТЕПЕНА И ПАРЦЕЛАЦИЈА

Реченице са значењем степена у српском језику могу се јавити и у виду парцелата. Питање парцелације градацијских конструкција, нажалост, слабо је обрађено иако је значајно за разумевање и градацијских конструкција и саме парцелације.³²¹

Парцелација је језичко-стилски феномен који у последње време привлачи све већи број наших лингвиста и (лингво)стилисточара. Та појава је и у светској лингвистици постала предмет већег интересовања тек крајем XX века. Парцелација као језичко-стилски поступак спада у домен експресивне синтаксе.³²² Термине *парцелација* и *парцелат* увели су руски и чешки лингвисти, подразумевајући под њим најчешће реализацију једне реченице у више текстуалних јединица или једног исказа који је интонационо сегментиран у говору, а тачкама у писању. На пример, у „Савременом руском језику“ Белошапкове (Белошапкина и др. 1977: 157) инсистира се на томе да „комуникативна функција не треба за своје исказивање (изражавање) неизоставно и граматичку [тј. предикатску] форму“, те да се реченични чланови могу осамосталити у двама случајевима, од којих је нама значајан први – када се граница (тзв. ортографске) реченице и исказа не поклапа, тј. када једна сентенцијална структура може бити рашчлањена на низ оделитих сегмената. Парцелација је, дакле, као вид реченичног моделовања и синтаксички поступак истицања неког сентенцијалног

³²¹ Допринос тој теми дала је Марина Катњић Бакаршић у монографији о градацији (Катњић Бакаршић 1996).

³²² Први који код нас употребљава овај лингвистички термин и говори о парцелацији у језику једног књижевног дела (Милош Црњански: *Роман о Лондону*) јесте М. Радвановић ([1974] 1990). Али, први наш лингвиста који се бавио питањима осамостаљивања реченичних чланова био је М. Миновић (1969). Из аспекта дијахроније о парцелацији у језику неких српских писаца XIX столећа говори Љ. Суботић (1994). Треба рећи да је и пре било говора о аутономизованим реченичним елементима (на пример, Миновић, Стевановић, Мелвингер, Остојић и др.), додуше не тако систематично и не употребљавајући термине парцелат и парцелација, и тумачећи синтаксичко-стилисточки разнорodne језичке појаве, какве су на пример елипса, номинативна реченица, реплика, парцелат и сл.

сегмента, повезана, такође, и с функционалном реченичном перспективом (актуелним члађењем реченице) и представља (функционални) отклон од типичних односа између конструктивне и комуникативне организације реченице који је ипак омогућен постојањем системске везе (између ових нивоа). У истој граматички наводи се да је парцелат „конструкција настала у процесу парцелације“, те да су парцелати „синтаксички несамостални сегменти (‘отрезки’) текста, али зато интонационо осамостаљени из ‘родне’ реченице, али с већом изражајношћу, емоционалношћу и упадљивошћу“ (УССТ).³²³ Следствено томе, услови који су неопходни за постојање парцелације су: интонациона осамостаљеност (пауза), формална осамостаљеност (интерјункторна аутономизација), синтаксичка постпозиција (рема).

Основна карактеристика парцелације јесте издвајање значењски најбитнијег реченичног дела у посебну, аутономну целину – *парцелат*, док граматички и структурно самостална *базна компонента*, остаје у препозицији и ова два елемента међусобно могу бити у односу координације или субординације.

Другим речима, парцелација је у писаном тексту графичко (интерпункцијско)³²⁴ осамостаљивање и аутономизовање одређених реченичних конституената, ради њиховог наглашавања, односно ради њихове експресивизације. Следствено томе, парцелати представљају посебно језичко (пре свега синтаксичко) средство које аутор свесно бира с циљем фокусирања одређеног садржаја, које би требало реципијента текста да наведе на откривање и тумачење разлога таквог осамостаљивања одређених реченичних конституената. Томе треба додати да парцелација разбија и стандардну ритмичку организацију реченице, што је и извор додатне експресивности (Катнић Бакаршић 1999: 96).

У „Лингвистичком енциклопедијском речнику“ напомиње се још и то да парцелирани елементи могу да буду подвргнути инверзији, да се налазе и у контактної и у дистактној позицији према одговарајућем члану реченице, но и да сами обрасци парцелације зависе

³²³ *Парцеллат, -ы*. В синтаксической стилистике: синтаксические конструкции, возникающие в результате парцелляции. П. не умещаются в одну „смысловую плоскость“ и образуют ассоциативную цепь присоединения: **Вот я и в Быковке. Один. На дворе осень. Поздняя* (В. Астафьев). П. – синтаксически несамостоятельные отрезки текста, но предельно самостоятельные интонационно, оторванные от породившего их предложения и обладающие большой выразительностью, эмоциональной насыщенностью и яркостью (УССТ: *Учебный словарь стилистических терминов*, часть II). В. и *Лингвистический энциклопедический словарь* (1990: 368).

³²⁴ Ми ћемо у интерпункцијска средства, којима се у писаном тексту обележава осамостаљивање синтаксема, уврстити не само тачку (које се традиционално узима као типично интерпункцијско средство парцелације) него и двотачку, тачку и запету и црту.

од структурних (типолошких) карактеристика тих језика понаособ.³²⁵ Парцелација показује независност формално-структурног од интонационо-смисаоног аспекта организације говора, тј. извесну асиметрију између језичких и говорних (текстуалних) јединица (*Лингвистическиј енциклопедическиј словарь* 1990: 368). Иако сматрамо да би парцелацију требало проучавати, пре свега, у оквиру лингвостилистике која „ispituje stileme na sintaksičkom nivou, i proučava njihovu funkcionalno-stilsku i ekspresivnu markiranost“ (Катнић Бакаршић 1999: 93),³²⁶ ми ћемо се ипак у овом раду задржати (само) на идентификовању конструкција са значењем степена (пре свих поредбених и градационих) које могу бити парцелисане.

Припајања парцелата могу бити асиндетска, синдетска и комбинована.³²⁷

Асиндетска припајања парцелата карактеристична су за конструкције за изражавање диферентивности. Такво припајање парцелата долази онда када се парцелише други поредбени корелат, а изостављен је или а) други део корелационог градационог везника или б) граматички показатељ градационих односа (најчешће везник *a*) код некорелационих везника.³²⁸

- (1) На основу наведених текстова, помишљамо да је стварни исход битке био нерешен. *Поготово*, на основу Деспотовог излагања. (К: *Политикини културни додаци*, 2000)
- (2) Нико и не покушава да направи на Калемегдану стални, велики фестивал који би лети увеселио присутне Београђане и евентуално призвао туристе, културне, уметничке. *Да не говоримо* о добити коју би имали медији. (К: *Политикини културни додаци*, 2001)

³²⁵ Парцелированные сегменты – парцеллаты могут подвергаться инверсии, находиться как в контактной, так и в дистантной позиции относительно базовой части предложения или других, формально и семантически связанных с ними парцеллатов. Конкретные схемы П. отличаются разнообразием, их структурные характеристики различны для языков разл. типа. (*Лингвистический энциклопедический словарь*, 1990: 368).

³²⁶ Лингвостилистику занимају „funkcionalno-stilska diferencijacija sintaksostilema i sintaksička sinonimija“, декомпоновани предикат, опозиција номиналног и вербалног стила, те „postupci ekspresivne sintakse (elipsa, parcelacija, inverzija)“ (Катнић Бакаршић 1999).

³²⁷ Тако их дели Марина Катнић Бакаршић (1996: 101–105).

³²⁸ Код тзв. правих поредбених конструкција, парцелисање је увек синдетско. Елидирањем везника *као* код еквативних реченица, на пример, дошло би или до стварања метафоре или би основни смисао био угрожен. На пример: *Сунце пече неподношљиво. Као жеравица.* → *Сунце пече неподношљиво. Жеравица.* или *На земљи леже једна поред друге Роса и Мила. Нису ни кржаве. Као да спавају једна поред друге.* → *На земљи леже једна поред друге Роса и Мила. Нису ни кржаве. Спавају једна поред друге.*

- (3) И овако је говорила: – За мог брата многи се занимали. Одувек. *Не само* после ове, послератне, његове несреће. (А. Исаковић, *Трен 2: казивања Чеперку*)

И други тип парцелације, **синдетско припајање парцелата**, јавља се код диферентивних односа. У таквим, широко схваћеним градационим реченицама парцелација се чешће јавља код реченица са некорелационим везницима него код оних са корелационим. Издвајањем другог поредбеног корелата који је уведен градационим везником, тај се рематски део посебно наглашава а тиме се битно појачава градација. Исто је и код реченица са еквативним значењем, како ће даље бити показано.

- (4) У небеској је висини, његовом оку ништа скривено није. Препозна одмах лажног апостола. *А камоли* друге, трговце. И цареви долазе пред Страшни суд. (К: А. Исаковић, *Трен 2: казивања Чеперку*)
- (5) За потпуну примену МРС неопходна је стална обука стручног кадра. *А посебно* је важно да та сазнања стекну и руководство и управа предузећа и банака. (К: *Политика*, 2000)
- (6) Довољно је, на пример, да се установи да је кандидат, чак и за министарско место, као и за свако друго, у неком периоду запошљавао дадиљу за децу или кућну помоћницу која није имала уредну дозволу за рад, па да постављење буде повучено. *А да не говоримо* о већим прекршајима. (К: *Политика*, 2000)

Комбиновани начин припајања парцелата није чест у језику. Сам назив сугерише да у таквим текстуалним целинама долази до припајања више парцелата за базну компоненту уз коју су неки од њих припојени синдетски, а други асиндетски, као што је у наредним примерима:

- (1) Није било тога, од посланика до обичне барабе, који није одао по част његовој хармоници! *А да не говоримо* како су се осећале газде трбоње. *Тек* девојке! (К: М. Савић, *Капетан Вук*)
- (2) На које људе мислите? Претпостављам да говорите о комисији која је бирала селектора? – *Не само* на њу. Мислим на људе који су годинама дефиловали кроз овај спорт само из личних интереса. (К: *Свет*)
- (3) Ноћна је животиња. Признаје силу, али се ње не боји. А уме и да лаже. *Опет као* мачка. *Поготово* у кревету. (К: *Илустрована политика*)

Бројне су еквативне реченице које су парцелисане (посебно оне које се, шире гледано, могу уврстити у поредбене), на пример:

- (4) Перем, бришем, окрећем га на страну и пуштам лагано да се исцеди сав гној. *Као да се сва утроба растопила. А онда, купам га готово целог хиперманганом. И трбух и слабине.* (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (5) Стравичне су и непријатне. *Као* авети. Кад би бар мировале. Већ је дубока ноћ. Рањеници ћуте, али нико од њих не спава. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (6) А жене, чудне! *Као да* су нове, непознате. Скривају Тању. Гурају је иза нас и заклањају од Италијана. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (7) Говорила је некако посебно, што је чинило изузетно привлачном. *Као да* говори кроз стиснуте зубе, а речи су ипак остајале увек разговетне... (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (8) Невољко јој врати руку натраг, и груби крајеви широких рукава сељачке кошуље пређоше му преко лица. *Као да* га струја удари. Прођоше га жмарци скроз до стопала. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (9) Бистрој девојци није било тешко да савлада текст и глуму. *Као да* се родила на позорници. Тако наша Ната поче да плени симпатије на сваком кораку. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (10) Врата се отворише а на улазу застаде Стево. *Као* скамењен. На њему лепо, уредно и чисто сељачко одело. Умивен. Обријан. Делује свечано. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (11) На земљи леже једна поред друге Роса и Мила. Нису ни крваве. *Као да* спавају једна поред друге. Застадосмо у ставу мирно. Партизанским поздравом одадосмо пошту. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (12) Све неки накарадни људи. Нигде здравог увета. *Као да* их је све још у утроби гром спалио. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (13) Осетих дете. Јаче *него* икада раније. Сва сам збуњена. Устајем и шетам. Тако до дубоко у ноћ. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)
- (14) Сад је једина стварност грч који се јавља сваких десетак минута: најприје *као* неподношљиво голицање у листовима, [...].(ГК: И. Андрић, *Љубав у касаби*)
- (15) Пред веће се јави глас из пресушеног мочара: уу, уу, уу. *Као да* сазива мракове. (ГК: И. Андрић, *Љубав у касаби*)
- (16) Погледао сам фотографију. Вињак није хтео да склизне низ грло. *Као да* сам видео сопствену потерницу. Не, гледао сам у своју умрлицу. (З. Тирић, *Хобо*)
- (17) Лице му се наоблачило, зли тугаљиви осмејак се пробио на крајевима усана. *Као да* му је било жао што сам му испунио и последњу тајну жељу. (З. Тирић, *Хобо*)

Показано је да се могу парцелисати реченице са значењем степена, како еквативне, тако и диферентивне. Такви парцелати (као уосталом и већина парцелата) најчешће имају изразито експресивну функцију, те је логично да су те конструкције најчешће у књижевноуметничком функционалном стилу (то се посебно односи на поредбене конструкције), мада су бројне и у публицистичком стилу, али мање у строго информативним, већ пре у аналитичким жанровима тог стила. Парцелати због своје интегралне особине – експресивности, нису својствени научном ни административном стилу. Наиме, ако имамо у виду да реченице којима се изражава степен често имају, у зависности од типа коме припадају, и друге функције осим комуникацијске и/или информативне (на пример, градационе конструкције најчешће имају аргументативну функцију, компаративне експресивну и сл.), онда их парцелација чини стилскијим и маркиранијим средством. Појава парцелације у највећој мери зависи од стила писца који је користи као ефектно стилско средство.

V. ФРАЗЕОЛОГИЗМИ КАО СРЕДСТВО ИЗРАЖАВАЊА СЕМАНТИЧКЕ КАТЕГОРИЈЕ СТЕПЕНА

Током рада покушали смо да покажемо разуђеност семантичке категорије степена која се огледа како у бројним и разноврсним семантичким нијансама, тако и у постојању различитих средстава за исказивање. Циљ овога поглавља јесте да се покаже разноврсност **фразеолошких израза** којима се исказује поменута категорија и да се покуша сачинити једна могућна типологија идиоматичних конструкција категорије градуелности. Тиме ће се показати и како се семантичко поље градуелности шири и добија нове димензије обogaћено новим формама и значењима.

Полазимо од, у нашој лингвистици, прихваћене и устаљене дефиниције фразеологизма,³²⁹ према којој су фраземе „jedinice jezika značenjskoga karaktera koje se kao cjelina reproduciraju u govornom aktu, raspoložuci pri tome najmanje dvjema punoznačnim (autosemantičkim) riječima, od kojih barem jedna upućuje na semantičku pretvorbu, jedinice koje, zbog sposobnosti uklapanja u kontekst, poput svake druge riječi, mogu vršiti sintaktičku funkciju u rečenici“ (Матеших 1982: VI). Како Матеших закључује (исто), ослањајући се на руску фразеолошку школу, из дефиниције проистиче да су за фразеологизам битна следећа четири критерија: 1. *репродуковање* (појављивање у готовом, увек непромењеном облику, „kao čvrsta veza riječi ustaljena dugom upotrebom“); 2. *нерашчлањива структура* (коју притом чине „najmanje dve punoznačne [autosemantičke]“ речи); 3. *идиоматичност* (односно семантичка промена „najmanje jednog člana čvrstog skupa riječi, tako da značenje frazema nikada ne odgovara zbiru značenja njegovih članova“); и 4. *уклапање у контекст*. Овим четирма критеријима треба додати и пету карактеристику – *експресивност* – као обавезну компоненту фразеолошких јединица.

Оно што фраземе одваја од других, устаљених и везаних комбинација речи јесте пре свега чврста семантичка монолитност, непрозир-

³²⁹ Користићемо термин *фразеологизам* пошто је он устаљенији у српској лингвистици од било кога другог.

ност и идиоматичност а њиховим главним, дистинктивним обележјем сматра се *експресивност* (Жуков: 1978).³³⁰

Упркос доброј рецепцији ове дефиниције у науци о језику, посебно у лексикологији, лексикографији и самој фразеологији, понешто се још може додати и модификовати, на пример, у вези са структурним критеријумом. Фраземе као структурно сложене јединице имају синтагматску а ређе, реченичну структуру, чија се формално-граматичка обележја мењају уклапањем у контекст, мање или више му се прилагођавају,³³¹ док је њихово реакцијско окружење углавном стабилно и као такво може бити носилац другачије семантике (уп.: *затварати очи* коме и пред чим ...; *дићи глас* коме, на кога, за кога или против кога ...).³³²

Д. Мршевић Радовић примећује како „[у] науци влада мишљење да и фразеолошка јединица може имати реченичну структуру [...], али незавршену, отворену: то значи да је при актуализацији овакве јединице у вишој структури јединици потребна синтаксичка и семантичка подршка окружења“ (Мршевић Радовић 1987: 23, и даље 24).

Такође, један број аутора је наведени критериј (фраземске устројености) схватио врло широко, те у фразеологизме убраја и скупове речи од којих је само једна аутосемантична.³³³ С друге стране, и идиоматичност понекад представља проблем, па је покаткад тешко разлучити да ли се ради о колокацији или правом фразеологизму.³³⁴ На крају, и најосновнији (категоријални) критериј (репродуковање) данас се доводи у питање, па тако бројне студије говоре о нарушавању устаљене фраземске структуре и о њеној модификацији.³³⁵

³³⁰ Жуков (1978: 14) утврђује да фразеологизми имају специфично, целовито значење и да што су удаљенији од значења својих лексичких компонената, то је њихова семантичка структура мање прозирна и мотивисана.

³³¹ Различитим могућностима трансформисања и иновирања фразема у језику новина в. у књизи В. Петровић 1989: 117–128.

³³² Уп.: (*по*)*дизати глас* коме („створити коме углед“) и (*по*)*дићи, дизати глас* на кога (Ружић 2011).

³³³ Оваквом тумачењу фразеологизама подлежу наши примери елиптираних сложених реченица с (хиперболичним) консекутивним значењем (*да пукнеш од смеха, да паднеш у несвест* и сл.).

³³⁴ В. нешто о томе у раду А. Пејовић, „Од слободних спојева речи до фразема: случај лексичких колокација (на примеру српског и шпанског језика)“ (Пејовић 2011а).

³³⁵ Илустративно о томе говоре, међу осталима, и следећи аутори: Мршевић Радовић 1987 (посебно у делу о *редукцији, кондензацији и експанзији* као секундарном фразеологизационом процесу, одн. нетворбеном процесу), Омазић 2005. и 2007; Делибеговић Џанић 2007; Делибеговић Џанић и Омазић 2008, Делибеговић Џанић и Берберовић 2010. итд.

Фраземе или фразеолошке јединице дефинишемо (према руским проучаваоцима фразеологије) као устаљене експресивне³³⁶ скупове речи са јединственим значењем, чије су лексичке компоненте изгубиле основна значења и повезале се на конотативном семантичком плану у нову јединствену значењску целину која се као таква репродукује у говору (на пример: *пошла су им кола низбрдо, упала му секира у мед, трн у оку, дати крила коме, црна овца, подићи рампу, завадио би два ока у глави*).

Градуелности у фразеологији можемо изучавати и с функционално-семантичког и с когнитивног аспекта. На пример, Анђелка Пејовић (2011а) показала је да су промене у фразеологији градуелне и да не постоје строго јасне границе када су у питању устаљени лексички спојеви. Померања у језику (како је на основу литературе и сопственог истраживања фразеологизама у српском и шпанском језику показала А. Пејовић) утичу на то да се неке слободне комбинације устаљују у језику, тако постају стални језички спојеви, колокације, па на крају и фразеологизми. То је један тип проучавања степена у језику (овде на нивоу фразеологизама), такозвана типолошка градуелност која се тумачи као глобално, универзално својство природног језика које означава да се језичке особине не одређују и не квалификују на основу бинарног принципа, већ према степену изражености. На нивоу фразеологизама тиме су се бавиле Светлана Гољак (2008: 51–54) и Анђелка Пејовић (2011а, б). Заправо, градуелност – као одмеравање интензитета неког (апстрактног или конкретног) обележја или (апстрактног или конкретног) процеса – представља онтолошку категорију: све је мерљиво (подложно мерењу),³³⁷ па чак и онда када се чини да није исказан интензитет (степен) неког обележја или процеса, он је пресупониран.³³⁸

³³⁶ Тако Мршевић Радовић (1978: 15–20) одређује фразеолошке јединице, одвајајући их од осталих устаљених спојева речи и разматрајући различите могућности фразеологизације.

³³⁷ Милорад Радовановић пише о „фазичности“ света/језичког и нејезичког универзума (и нашем поимању „фазичности“ света) у својој књизи *Увод у фази лингвистике*, где позивајући се и на бројне лингвисте (и друге научнике), закључује да је увек реч о континууму, градирању, скалама, рангирању и сл. – „све се може видети као *ствар степена*, и тако се може тумачити и представити“, тј. многе ствари су „подложне оцењивању одговарањем на питање *у којој мери, у којем степену су оне такве* што се може односити на штошта у људском језичком и нејезичком универзуму [...]“ (Радовановић 2009: 83).

³³⁸ Тако, на пример, у реченици *Она иде* глагол *ићи* можемо третирати као нулти степен интензитета процеса (означеног овим глаголом), наспрам кога имамо *Она мили* или *Она се вуче* (као примере умањеног интензитета) или пак *Она хита*, *Она трчи*, *Она*

Наш циљ јесте да покажемо разноврсност фразеологизама који се могу довести у везу захваљујући постојању семантичке категорије степена.³³⁹ Методолошки приступ проблему у овом делу такође је оно-масиолошки, што подразумева да анализа тече у смеру од категорије степена ка језичким средствима њеног исказивања – фразеологизмима којима се она реализује.

Фразеолошки фонд различитих језика садржи велики број обрта чије значење има компоненту степена. Функција великог броја фразеологизама управо се састоји у том да се њима „означава степен у којем се означена особина испољава, интензитет с којим се процес остварује“ и сл. (Мршевић Радовић 1987: 15). Занимљиво је да се у језичкој слици света, која се огледа и у фразеологији одређеног народа, мери и упоређује све, чак и појаве које нису објективно мерљиве (*спавати као тон, глуп као ћускија*). Квантитет се у фразеологији (али тако је најчешће и у језику уопште) мери скаларно, приближним параметрима као што су „мало“, „много“ и сл. Степеновање представља квантификовање које је ненумеричко, па је, поред тога што је у великој мери засновано на поређењу, засновано и на примени приближне скаларности која је притом веома ограничена.

Обрађени материјал показује да већина фразеологизама у српском језику (а истраживања су показала да је тако и у словенским, па и у другим европским језицима)³⁴⁰ у мањој или већој мери у свом значењу поседује и значење степена, које може бити централно или периферно, или другачије речено, неки фразеологизми се налазе у центру (поредбени фраземи), док други припадају ужој (или широкој) периферији категорије степена (непоредбени фраземи).

Трагајући за најсолиднијим моделом којим бисмо приказали како се категорија степена реализује помоћу фразеолошких јединица, служили смо се највећма, прецизном и консеквентном, типологијом Д. Мршевић Радовић (1987). Пишући о структурно-семантичким осо-

граби (крупним корацама) (као примере већег интензитета процеса означеног глаголом *ићи*). Према томе, *de facto* је немогуће наћи исказ који не садржи у неком виду степен, односно интензитет, али се ми задржавамо на, условно говорећи, експлицитнијим примерима градуелности (тј. примерима где имамо у површинској структури фразеологизма неки индикатор категорије степена).

³³⁹ О овоме је писала и С. Гољак у раду *Градуелност у фразеологији* (2008). Иначе, у својој новој књизи Д. Мршевић Радовић (2008) убедљиво показује како се фразеолошким јединицама исказују временска и просторна семантичка категорија (посебно у поглављима „Како мислимо простор“ и „Како мислимо време“).

³⁴⁰ Такве резултате наводи С. Гољак (према истраживању Н. Мечковске из 2005. године) (Гољак 2008).

беностима глаголско-именичких фразеолошких синтагми, ова ауторка дистингвира *глобалне од компонентних* фразеологизама, ове пак друге (компонентне) додатно разврставајући на *поредбене и непоредбене*. Ту смо типологију унеколико прилагодили нашем предмету, односно пољу истраживања (градуелности) и ускладили са теоријом семантичких локализација, која оперише појмовима као што су локализатор, објекат локализације, оријентир. Пипер истиче (2001a: 20) да „постоје три обавезна елемента ситуације означене изразом са значењем локализације и три примарна елемента сваког таквог значења: (1) *објекат локализације*, (2) *локализатор* (као средство локализације) и (3) конкретизатор односа између (1) и (2), за који изгледа умесно употребити термин *оријентир*“. Даље се у том раду наглашава да се локализација јавља као принцип структурирања и функционисања семантичких категорија,³⁴¹ а те принципе теорије семантичких локализација ми ћемо покушати применити на категорију степена, тј. на фразеолошка језичка средства којима се исказује категорија степена.

Због тога ћемо, прихватајући Пиперово одређење семантичке категорије степена као апстрактног локализовања извесног обележја неког ентитета на вертикално схваћеној скали могуће изражености тог обележја и комбинујући наведене (структурно-формалне, на једној, и скаларне, на другој страни) параметре, узети да се фразеологизми могу поделити на оне који имају исказан, тј. експлициран (површински вербализован) апсолутивни локализатор градуелносног обележја (тј. максималну израженост) и на оне који имају исказан (површински вербализован) релативни (неапсолутивни) локализатор градуелносног обележја (тј. немаксимална израженост).³⁴² Другим речима, уколико имамо, на пример, фразеологизам *не вредити (ваљати) ни шиљива (пушљива, шупљива) боба*, одн. *ни шиљива (ни шупљега, ни по, ни пола) боба* који значи „не ваљати баш ништа, бити без (икакве) вредности“, то ћемо

³⁴¹ „Osnovna teza koju želim ovde da razvijem sadržana je u pretpostavci da pojedine gramatičke i semantičke kategorije srpskog, ili bilo kog drugog slovenskog jezika, nisu strukturirane i ne funkcionišu na toliko različite načine kako bi se često moglo zaključiti prema pojmovno-terminološkim aparatima njihovih opisa, te da se može postulirati postojanje izvesnog opštijeg principa sa kognitivnom osnovom koji se na manje ili više sličan način realizuje u više gramatičkih i semantičkih kategorija, objedinjujući ih u gramatički i, šire, semantički kompleks. Taj princip može se približno odrediti terminološkom metaforom *lokalizacija*, a s obzirom na pretpostavku da je on u osnovi strukturiranja i funkcionisanja kako semantičke kategorije prostora tako i većeg broja neprostornih semantičkih kategorija, njegova suština bi se najpreciznije mogla označiti terminološkim izrazom *princip natkategorijalne lokalizacije*“ (Пипер 2001: 38–39).

³⁴² Ови фразеологизми, наравно, имају дубински (пресупониран) локализатор градуелносног обележја (да га немају, не би ни могли исказивати категорију степена).

сматрати апсолутном вредности, на шта указује негирани апсолутни квантификатор (*ништа*), односно генитивска експликативна конструкција с предлогом *без* (која функционише „као кондензатор релативне рестриктивне клаузе с негираном предикацијом“ [Антонић 2005: 136]). Према томе, објекат локализације (оно што се вреднује) одређује се према локализатору (*пишљиви боб*), и то тако да се може успоставити троделна скала, с подеоцима /-1/, /0/ и /1/.³⁴³ На другој страни, неапсолутивни фразеологизми исказују одређени степен изражености неке особине, али тај степен није максимални (ни минимални), тј. не достиже вредности /-1/ или /1/, него им се више или мање приближава. Пример таквог фразеологизма био би израз: *пушити као Турчин* у значењу „много и страсно пушити“, где је, дакле, индикатор неапсолутивности квантификатор *много*.³⁴⁴ Овој групи припадају и фразеологизми попут *псовати као Грк у затвору*, *бити дужан као Грчка*, *пити као Рус*, *бити црн као црнац*, *певати као Шваба тралала* и сл.

1. Поредбени фразеологизми. Степеновање обавезно укључује поређење,³⁴⁵ те су у центру категорије степена поредбени фразеологизми. Највећи број фразеологизама којима се изражава степен при-

³⁴³ Иначе, у фази лингвистици (фази логици) овакав троподеочни запис није више најприхватљивији модел оцењивања – „фази скуп [би] једноставно био представљен распоном вредности од 0.0 до 1.0 то јест записом функције $\mu_A: X \rightarrow [0,1]$ (...); што се сматра неупоредиво бољом, барем исправнијом процедуром, од ранијих покушаја типа -1, 0, +1 односно 0, 1, 2 или 0, 1 па -, ?, + и сличних. Ово посебно вреди у нашем случају језиком исказаних, то јест у смислу језиком исказивих вредносних оцена (у уопште „лингвистичких, језичких варијабли“) какве су оне типа: „сасвим“, „у великој мери“, „у извесној (некој) мери“, „мање-више“, „донекле“, „једва“, „скоро“, „безмало“, „нимало“, „прилично“, „поприлично“ и сл.“ (Радовановић 2009: 83).

³⁴⁴ Треба истаћи, наравно, да је и сама ова подела неодржива као апсолутно *строго* разграничена – пре ће бити да се и овде ради о меким границама, разликовности. Другачије казано, оваква подела почива на дефиницијама које смо преузели из Матешиневог речника или из студије Д. Мршевић Радовић, свесни да таква методологија има неколико слабих тачака (на пример, тачност и прецизност саме дефиниције, јасност примера и сл.). С друге стране, наша је мотивисаност за оваквом поделом почивала, ипак, на идеји да скала има своје крајње вредности и да се у неким фразеологизмима управо тај максимални (или минимални) пунктум истиче.

³⁴⁵ Највећи број фразеологизама настао је семантичким померањем, помоћу стилских фигура – метафоре, метонимије и синегдохе, поређења, перифразе али и хиперболе, контраста итд. (Мршевић Радовић 1987: 32–46). У литератури је писано о повезаности различитих стилских фигура и степеновања (Ковачевић 2000, о односу антонимије, градације и др; Катнић Бакаршић 1996, где се испитује градација и друге стилске фигуре; Николић 2011б и други). Д. Мршевић Радовић (1987: 42) пише да „фразеолошка поређења“ настају када се „поређењем [...] један појам жели да оквалификује, учини познатијим довођењем у везу по истој особини с познатијим појмом, код којег је та особина изражена у великом степену и општепозната“.

пада тој групи. Поредбени фразеологизми чине велику и хетерогену групу фразема; одликује их висок степен продуктивности и подложни су формирању нових парадигми.

Обријан, дотеран, *леп као бог*. Застадох као *укопан*. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Поподне пада киша. Обилна као *из кабла*. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Тешко је у згради од запаре, а *вруће* напољу као у *наклу*. (К: С. Божовић, *Теби, моја Долорес*)

Околишио је најпре *као мачка око вреле каше*, курвински се око њега окретао неколико дана, док му није издалека ставио до знања како је он ето и од тога вешт, те зна да врати мушкарцу оно што му је најпрече. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)

У поредбеним фразеологизмима појављује се локализатор (који је, заправо, извор експресивности самог обрта) и оријентир (који је еквативног типа – поредбени везник *као* или, ретко, *попут*). Значење таквог поредбеног фразеологизма чешће је неапсолутивно, тј. локализатор представља такав референт или појам који се може третирали као маркирани подељак на скали (односно по нечему издвојен). На пример: *радити као коњ* – радити много и напорно, мучити се: Dinkić: Radio sam kao konj, vraćam se u parlament (*Blic*, 31. 7. 2013); *глуп као дудук* – врло глуп: Али, ја сам политички неписмена, дудук који се на улицама учи од народа, јер у овој земљи политички живот се не може заобићи! (*Политика*, 10. 9. 2008); *матор као Библија* – врло стар: До Дуњиног седмог рођендана су још две-три недеље, матора је ко Библија (*Политика*, 27. 7. 2007).³⁴⁶

Међутим, локализатор може бити и апсолутивни, тј. крајњи параметар на скали (то ишчитавамо, у нашим примерима, из лексикографске обраде датог фразеологизма): *пијан као дрво/летва* – посве/сасвим пијан: PIJAN KAO LETVA: Poreo se na drvo i pravio da je sova da bi izbegao hapšenje (*Kurir*, 12. 1. 2014.).

У српском језику бројни су поредбени фразеологизми код којих је члан с којим се врши поређење сложеније структуре, на пример, *улетети (у нешто) као муха у млеко*, *загледати се (у нешто) као теле у шарена врата*, *смеје се као луд на брашно* и сл. О овим је фраземама доста писано (на пример, Мршевић Радовић 1987), те се на њима нећемо дуже задржавати.³⁴⁷

³⁴⁶ Примери фразеологизама у већини су ексцерпирани из фразеолошких речника Ј. Матешаћа (1982) и Ђ. Оташевића (2008), као и из дневне штампе.

³⁴⁷ О (семантичко-структурној) потподели поредбених фразеологизама вид. детаљније у Мршевић Радовић (1987), где се издвајају а) класична стереотипна поређења

Према формално-структурном критерију у ову групу, уз ове поредбене конструкције (као експоненте еквативних поредбено-квантификативних реченица на дубинском нивоу), сврставамо и реченичне конструкције: а) с прилошким везником *колико*: *Колико ти душа хоће (иште)* – веома много, у изобиљу: Можеш узети колача колико ти душа хоће; Марити за некога *колико за лањски снег* – уопште не мари ти за некога: Она мари за мене колико и за лањски снег; *Колико је црно испод нокта* – нимало: Не воли га ни колико је црно испод нокта; б) с прилошким везником како: Опружио се *како (колико) је дуг и широк* – пасти читавим телом: *Prosuo se koliko је дуг и широк (Vesti.rs 4. 7. 2012)*. Изморен, опружио се на кревет како је дуг и широк.³⁴⁸

Насупрот овим примерима, региструју се, малобројнији, и фразеологизми у којима фигурира као оријентир поредбени везник *него*. Заправо ту се и не ради о поредбеним конструкцијама (као експонентима одговарајућих клауза), него о реченичним формама, тј. о диферентивним поредбено-квантификативним реченицама (зато се у фразеолошким реченицама, у овим случајевима, и дају натукнице с глаголском лексемом, за разлику од еквативних поредбених фразеологизама, где је навођење глаголског елемента факултативно). Другим речима, у овим се фразеологизмима не изједначава интензитет неког појма (одн. обележја неке радње, особине и сл.) с интензитетом другог појма, него се та два појма пореде, тј. диференцирају (а индикатор односа већ имамо у обавезној компаративној лексеми): *имати веће очи него желудац/трбух* – желети више него што се може појести: Опет си купила две чоколаде као да ти није доста једна. Имаш веће очи него желудац!; *бити јачи на перу него на јези-*

с именичком компонентом као носиоцем фразеологизације (1987: 92) – *блед као крпа*, *вредан као пчелица*, б) поређења „у којима се именичком речи означава какав апстрактан појам, непостојеће, ‘измишљено’ биће (на пример *једе као ала*) или упоређења настала по нестварној особини (*није као смук*)“ (Исто, 94), в) фразеологизми који имају „у саставу именичке компоненте именицу обавезно праћену атрибутом одредбом“ (Исто, 96) – *држати се као прокисли врабац*, *ићи као ћорав мачка*, г) фразеологизми у којима је „именичка компонента представљена предлошко-именичким обликом као квалификатором управног глагола“ (Исто, 97) – *лити као из кабла*, *ходати као по јајима*, д) „фразеологизми с именичком компонентом коју можемо сматрати скрећеном поредбеном реченицом“ (Исто, 97) – *бежати од кога као ђаво од крста*, *осећати се као риба на сувом*, љ) „синтагме у којима је експресивност именичке компоненте условљена лескичким значењем именичких конституената“ (Исто, 97) – *разликовати се као небо и земља*, *пристајати уз неког као шипка уз бубањ...*

³⁴⁸ Овде бисмо могли сврстати и тзв. пропорционалне реченице с прилошким везником *колико*: *Колико пара – толико музике*: С обзиром како сте урадили посао, добили сте довољно новца – колико пара, толико музике. Оваква пропорционална реченица има коментарски карактер (*Политика*), али то не умањује њено градацијско значење.

ку – бити бољи писац него говорник: Уча је наздравио ревизору ... И ревизор је одговорио, али некако кратко, сплетено... Ваљда зато што није говорник, што је ваљда јачи на перу него на језику. (С. Сремац). Уз то, видимо да су ови фразеологизми праћени метафоричким и метонимијским транспозицијама (очи→желети; желудац→јести; перо→писати; језик→говорити итд.).

До сада су као градуелне аутори посматрали, пре свих, поредбене фразеологизме. Ми ћемо, као што смо рекли, поштујући ономасиолошки принцип, сада осматрити и друге фраземе којима се изражава семантичка категорија степена.

II. Другу скупину фразеологизама чине непоредбени обрти (са значењем позитивног или негативног тоталитета или без значења позитивног или негативног тоталитета).³⁴⁹

Непоредбени обрти са значењем позитивног или негативног тоталитета су фразеолошке јединице у којима се именским конституентом глаголско значење изражава као да се реализује или

а) у највећем степену (на шта нас упућују или суперлативни изрази или пак синтагматски склопови попут: *у највећој мери* и сл.),³⁵⁰ на пример:

из дубине душе (срца) – у највећој мери: И ја их мрзим, из дубине душе мрзим, ама, шта ћеш (Кочић); Волим вас из дубине душе. (*Политика*, 18. 3. 2009)

из свега гласа (на сав глас, у сав глас) – најгласније, што може гласније, вичући: А негде усред колоне корачала је и певала на сав глас и Ала Махмуда не би ли некако превазишла тај оштар бол у стомаку (К: В. Арсенијевић, *Предатор*). – Гојко, пази шта радиш – викао је са трибина из свег гласа технички директор ФС СЦГ Зоран Филиповић (*Политика* 24. 7. 2005).

дати (скинути) са себе и кошуљу – дати/узети другом све, оно што је коме веома потребно, жртвовати последње: Skidaju kletve, i košulju sa leđa. (*B92*, 12. 5. 2012)

или

³⁴⁹ Мршевић Радовић 1987: 19. Важно: У суштини фразеологизмима са значењем степена се увек изражава тоталитет, на скали би то било изражено као максимална израженост или максимална неизраженост појма или особине која се степенује.

Иако многи примери фразеологизама са значењем степена структурно не припадају сложеним реченицама, те тиме излазе из оквира истраживања, не сматрамо сувишним да их поменемо на овом месту, показујући широку заступљеност ове категорије у најразличитијим језичким сферама.

³⁵⁰ И даље, у примерима, на то указују потврдни апсолутни квантификатори – *све, свако*, односно негативни за исказивање најмањег степена – *нико, ништа, никад*.

б) у најмањем степену, тј. у најмањој мери, на пример:

не вр(и)једити ни филера / ни динара / ни (пребијене) паре / ни пишљива боба / – ништа не вредити, бити без икакве вредности: Већина тих списанија, са књижевног становништа, не вреди ни пишљива боба, углавном за њих се може рећи да представљају потрошну робу (Политикини културни додаци, 2001). А онда вам саопште да вашег имена више нема у новом власничком листу! – Али кућа у селу не вреди ни пребијене паре? (Политика, 13. 11. 2010). Санкције без ефекта: Ново поштравање санкција против Ирана „не вреди ни пару“ и Техеран неће попустити под притиском, изјавио ирански председник Махмуд Ахмадинежад. (РТС 12. 5. 2010). Нарочито задовољство не – то је папир који не вреди ни две паре, само попуњава ‘рупу’ коју је ова држава сама створила (Политика 18. 7. 2009). Не вреди да покуша да је прода јер она, после увођења пореза, не вреди ни – цвоњка. (Политика 03. 4. 2001).

не вр(и)једити (не ваљати) ни [по, пола] луле дувана – не вредити баш ништа, бити безвредан, некористан: Онда нови школски надзорник није бољи од старог, то јест, не ваља ни луле дувана! (К. Трифковић) Paradoksalno je da po verovanju naroda lulu puše gospoda – civilizovani, a da je istovremeno njena polovina mera za bezvrednost – ni po lule duvana (Vreme, 428, 2. 1. 1999). Сам књаз је био врло деликатан и никада директно није говорио о ономе што је предмет спора. Не само да је био главни уредник него и опрезни цензор листа за који је Лаза једном признао, али у писму, „да не вреди ни по луле дувана“ (Новости, 17. 12. 2010).

не оставити ни камен (ни камена) на камену – 1) разрушити до темеља; 2) немилосрдно и нештедимице критиковати кога или што: Stefanović: Ni kamen na kamenu ne bi ostao sa starom vlasti! (Blic, 6. 10. 2013). А Isus им рече: Ne vidite li sve ovo? Zaista vam kažem: Neće ostati ovdje ni kamen na kamenu koji se neće razmetnuti (http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Svetopismo/TumacenjeJevandjeljapoMateju/Lat_24.htm)

За разлику од фразеологизама са значењем позитивног тоталитета, код којих се тоталитет и експресивност постижу специфичном лексиком или пак напоредним односом (нагомилавањем, кумулацијом и сл.), значење негативног тоталитета остварује се (поред употребе специфичне лексике и интензификатора) и проширивањем, али помоћу адверзативно супретпостављених конструкција или повезивањем лексема које су у антонимном односу, па се сликовитост целине заснива на значењу супротности (на пример: *не зна ни б(и)јеле ни црне*).³⁵¹ И овде проширивање има функцију појачавања експресив-

³⁵¹ Значење позитивног или негативног тоталитета, али и уопште појачавање експресивности постиже се и неким другим средствима као што су лексичко-семан-

ности (постигнутог било на основу лексичког значења експанзивног члана, било коришћењем неког стилског ефекта).

Дакако, као што је то случај био и с поредбеним фразеологизмима, и непоредбеним се може исказати поред максималне вредности и тзв. релативна, тј. неапсолутивна вредност:

познавати (познати) кога под кожом / испод коже – добро кога познавати, познати кога или *увући се (коме) под кожу*: Како ти се увући под коžu? (*Costopolitan*, 12. 9. 2013); Начин на који је Паја Јовановић овде присутан је екстреман пример некога ко нам се увукао под кожу (*Политика*, 12. 12. 2009).

Као посебан тип, изван наведених глаголско-именичких фразема, овде увршћујемо и фразеологизме у уопштеноличном значењу који изражавају јако осећање, типа *да полудиш*, *да ти памет стане*, *да не (по)верујеш (својим очима)*, *да пукнеш/цркнеш од смеха*, *да искочиш из коже* и сл.,³⁵² а који су настали екстракцијом (и аутономизовањем) из последичних реченичних структура. У њима је очигледно постојање категорије степена,³⁵³ а обично и значење степена оцене онога о чему обавештава главни део сложене реченице, те се такво степеновање назива и експресивно степеновање, као емоционални однос говорног лица према сопственом исказу (Пипер 2009: 85).

Ово је *да ти памет стане*, плате мање а цене скачу.

Како да не, *да пукнеш од смеха!*³⁵⁴

Ту су још и фразеологизми: *да се човеку згади (смучи)* – врло непријатно, неугодно, ружно, мучно; *да човек искочи из коже* – неподношљиво, неиздрживо; *да човек полуди* – неиздрживо, неподношљиво; *да пукнеш од смеха* – јако смешно, *да ти памет стане* – невероватно, несхватљиво.

Фразеологизми којима се изражава степен јесу и оне глаголско-именичке перифразе које заправо представљају облик еуфемистичког

тичка архаизација, затим избор „необичних“ лексема за именички конституент и сл. (Мршевић Радовић 1987: 19).

³⁵² Мада постоје и други примери, на пример, са трећим лицем једине: *да се мува чује* ‘врло тихо, мирно’ или фразеологизми са лексемом човек – *да чов(ј)ек полуди* ‘веома тешко, неподношљиво, неиздрживо’, *да човек искочи из коже* истог значења као и претходни пример итд. (више примера в. Матешкић 1982).

³⁵³ Јасно је да и ове фразеолошке формације, као и све оне у којима се читава значење степена, имају у основи поредбено-квантификативну структуру (*Колико се може веровати, то не може расти у овом граду* и сл.), али у површинској структури то су резидуали консекутивне клаузалне структуре, те их стога сврставамо заједно с другим непоредбеним фразеологизмима.

³⁵⁴ Примери су преузети из *Корпуса српског језика*, www.korpus.matf.bg.ac.rs.

(почесто ироничног) изражавања, а „настају из потребе да се степен (истицање аут.) означене особине, облик испољене радње и сл. представи ублажено, у мањем степену, јер би при неутралном означавању садржај деловао грубо, неповољно“ (Мршевић Радовић 1987: 53). У поменутој студији Д. Мршевић Радовић, а и код Матешаћа, наводе се следећи примери:

погледати чаши у дно – испити све до дна: Погледавши чаши у дно, почео се кревेलити.

завирити у карте – мало се картати

загледати чаши (бокалу) у дно – радо и често пити, опијати се: Је ли то истина да и ти волиш загледати чаши у дно?

завиривати (загледати) [дубоко, дубље] у чашу – пити/попити мало више, опијати се, опити се: Стари је радо загледао и у чашу и у снашу.

Јасно је да је у свим примерима ових еуфемистичких фразеологизама – мотивисаних, управо, табуизацијом дате радње – садржан и степен вршења те радње (*мало, до крајњих граница, мало више*) или пак учесталост (*често*). У погледу критерија апсолутивност и релативност (односно не/досезања крајњих граница), очигледно је да имамо примере и једног и другог, заправо имамо праву скалу (*мало – мало више – до крајњих граница*).

На крају ове краће анализе, у складу с основним циљем – системским проучавањем сложених реченица са значењем степена, даје се преглед фразеолошких реченичних образовања са значењем степена.

I. Поредбене структуре

1) еквативне конструкције³⁵⁵

а) компаративне еквативне (конструкције с везником *као*): *лењ као буба* – ‘веома лењ’. У овим фразеологизмима није значење еквативности већ интензитета. Семантичким померањем излази се из значења еквативности, мотивисаност је непрозирнија, значење није ‘лењ као што је буба лења’ него ‘веома лењ’; *бежати као без душе* –

³⁵⁵ Воротников ове конструкције назива *псеудоеквативним* пошто оне не изражавају „праву“ еквативност, већ високи степен обележја кроз поређење с конкретним образцем, еталоним тог обележја (2011: 136–137). Поред тога што су најчешће узуалне, фразеологизоване, ове конструкције могу бити и околионалне, индивидуалне, нпр. ... уопште, кожа је на њему *као туђа преширока хаљина* ... (К: И. Андрић, *Прича о везировом слону*); Лице обријано, обло и некако детињско, са једва приметним риђим брчићима и са правилним одблесцима светлости на заобљеним јагодицама, *као у порцуланске лутке* (К: И. Андрић, *Прича о везировом слону*).

‘избезумљено, великом брзином и сл., бежати’; *чувати (држати, пазити...)* као мало воде на длану – ‘односити се према некоме или нечему изузетно брижљиво, поступати с неким/нечим с највећом пажњом, чувати некога/нешто као највећу драгоценост’; *млад као роса у подне* – ‘стар, остарио’; ово је пример ироничног значења. Иронија се употребљава у функцији експресивности;

б) квантитативно-компаративне (конструкције с везником *колико*): *колико ти душа хоће* – ‘веома много, у изобиљу’; *марити за некога колико за лањски снег* – ‘уопште не марити за некога’; *опружио се колико (како) је дуг и широк* – ‘пасти читавим телом’; *ни колико је црно испод нокта* – ‘нимало’;

в) квалитативно-компаративне (конструкције с везником *како*): *опружио се како (колико) је дуг и широк* – ‘пасти читавим телом’;

2) диферентивне конструкције

а) компаративне диферентивне: *имати више дугова него косе на глави* – ‘бити презадужен’; *скупља дара него масло* – ‘већи трошак него корист’;

У примеру *није шија него врат* ‘то је једно те исто, једнако је, нема никакве разлике’, због негације у обе реченице (и зависне и независне) значење је еквативно.

б) пропорционалне конструкције: *што је баби мило, то јој се и снило* – ‘говорити да се догодило оно што би говорник желео да се догоди, а не што се стварно збило’; *ко о чему – баба о уштинцима* – ‘причати стално о једном те истом, најчешће безначајном’; *колико пара – толико музике*. Пример из Корпуса, реч је о фељтону у Политици: *Бога ми плаћали су. Колико пара, толико музике. Било је и музике и пара. Било је добро време и добро се живело* (К: Политика, 2001).

II. Непоредбене структуре

а) субординиране временске конструкције: *кад на врби роди грожђе* – ‘никада’; *док пљеснеш/ударии дланом о длан (док си рекао пиксла)* – ‘брзо, зачас, одмах, у трен ока’ са значењем временске близине догађаја који је уследио.³⁵⁶ У овим реченицама, поред основног – временског значења, изражава се и степеновање, и то степеновање према временском растојању;

³⁵⁶ Непосредна постериорност/имедијатност (Антонић 2001: 135–141). То су временске реченице уведене најчешће везницима *чим, тек што, само што, таман што и како*. Међутим, у овом случају имамо употребу везника *док* са значењем непосредне постериорности.

б) координиране адверзативне конструкције *споља гладан, а изнутра јадац* – ‘наоко добар, квалитетан, а у ствари лош, неквалитетан’. Значење потпуне диферентивности;

в) координиране напоредне конструкције: *и вук сит и овце на броју* – ‘сви су задовољни’. Семантика глаголско-именичке везе али и саставни однос овде служи као средство и показатељ количине, квантитета; *и дрвље и камење; ни крив ни дужан* – ‘потпуно недужан, невин’. Сама нагомилавања, односно набрајања која су у напоредним реченицама честа јесу један вид степеновања;

г) субординиране последичне конструкције: *да се човеку згади (смучи)* – ‘врло непријатно, неугодно, ружно, мучно’; *да човек искочи из коже* – ‘неподношљиво, неиздрживо’; *да човек полуди* – ‘неиздрживо, неподношљиво’; *да пукнеш од смеха* – ‘јако смешно’ (в. и у Вукојевић 2008: 290);

д) субординиране условне конструкције *ако Бога знаш* – ова реченица је фразеологизацијом изгубила значење кондиционалности, те тако сада има функцију поштапалице за појачавање чуђења;

ђ) субординиране месне конструкције: на пример, *где је бог рекао лаку ноћ* – ‘врло далеко’; *знати где ђаво спава* – ‘бити одлично обавештен о свему, знати веома много’ и сл.

После овакве *grosso modo* анализе српско(хрватско)г фразеолошког инвентара, с обзиром на категорију градуелности, могу се извести неколики закључци:

Бројни су фразеологизми са значењем (мере и) степена у српском језику, и може се рећи да они доминирају у фразеолошком благу нашег језика, уз то, што је важно нагласити, веома су продуктивни.

Међу фразеологизмима са значењем степена најзначајније место, захваљујући својој бројности, заузимају поредбени фразеологизми и у складу са тим они су и најчешће били предмет проучавања. За њима следе непоредбени фразеологизми са значењем позитивног и негативног тоталитета (и без значења позитивног и негативног тоталитета), а мањи је број оних са еуфемистичким и уопштеноличним значењем.

Сви ови подтипови могу се изразити формално различитим средствима (синтаagmaма: глаголско-именичким, предлошко-падежним конструкцијама, али и реченицама, имплицираним чешће или експлицираним ређе). Анализа је показала да су бројна и различита формална средства за изражавање фразеологизама са значењем степена у српском језику.

VI. ЗАКЉУЧЦИ

0. У монографији *Категорија степена у српском језику: сложенa реченица* описују се сложена реченична средства којима се изражава семантичка категорија степена. Направљена је систематизација независнослжених и зависнослжених реченица које су међу собом повезане значењем степена. Сложеним реченицама са тим значењем приступало се тако што су прво биле обрађене реченице којима је то значење основно и примарно, у којима постоји најјача граматикализација значења (посебна формална/граматичка средства специфична за одређено категоријално значење) и које припадају центру категорије степена, а затим оне код којих је степен секундарно, пратеће значење, где нема директних синтаксичких показатеља тог односа, и које припадају (ужој или широј) периферији дате семантичке категорије. Основни приступ је ономасиолошки и у складу с тим кренули смо од значења степена ка форми његовог испољавања и, следствено томе, реченице смо класификовали највећма према семантичком критеријуму.

1. Полазећи од чињенице да у језику постоје просторне метафоре, али и неметафорични изрази који се могу тумачити помоћу појмовне метафоре, на тој основи могуће је успоставити теорију која доприноси кохерентности самог модела степеновања у језику. Пошто се приликом степеновања у сложеној реченици пореде две предикације, прву сматрамо објектом локализације, а другу, која има функцију полазне вредности на скали – локализатором. Таква скала је приближна, ненумеричка, она нема велики број степена: то су нулти, тј. еквативни степен и степени мање, веће или највеће удаљености од полазне референтне тачке, тј. диферентивни степени. Растојање између градуелног локализатора и оријентира, које конкретизује однос објекта локализације с локализатором, може бити мање или веће, што у терминима теорије семантичких локализација означава проксималну или дисталну градуелност, а локализација објекта може бити изнад, испод или у нивоу локализатора у степеновању. Еквативност се види као градуел-

на локализација унутар локализатора, а диферентивност као градуелна екстралокализација. Уп.: Издржао је више од свих, *колико* и Аћим Катић. (АСК: Д. Ћосић, *Корени*) Лауш је био суров, чак и више *него што* сам очекивала. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*)

На основу анализе, закључили смо да је могуће, чак пожељно, описивати и објашњавати постојање и функционисање семантичке категорије степена помоћу две теорије које сматрамо сродним и комплементарним: теорије семантичких локализација и појмовне метафоре.

2. Категорија степена је још увек недовољно истражена у српској лингвистици, иако представља једну од најактуелнијих проблемских области у савременим синтаксичко-семантичким проучавањима словенских језика. Овако конципирана студија настала је из потребе за монографском обрадом категорије степена у систему сложених реченица савременог српског књижевног језика, која би била потпуна и свеобухватна, али и методолошки конзистентно истражена. Темељним истраживањем дошли смо до низа питања која се јављају када је реч о степеновању у систему сложених реченица, као и до бројних начина њиховог решавања кроз систем сложених реченица српског језика.

У основи истраживања лежи разликовање апсолутног и релативног степеновања, односно разликовање градације, где је степеновање апстрактна локализација у односу на норму испољавања интензитета особине или величине неког скупа, и компарације, где је степеновање локализација у односу на интензитет неке особине одабраног ентитета или величина одабраног скупа, према чему се одмерава интензитет исте особине у другом објекту или величина неког другог скупа. Ако је референтна тачка на тако замишљеној скали норма изражености тог обележја, такво степеновање називамо нормативним, а ако је референтна тачка израженост обележја у неком ентитету (неком другом или у истом ентитету али у другом контексту), такво степеновање називамо ситуативним степеновањем. Другим речима, градуелност као одмеравање интензитета неког обележја или процеса представља онтолошку категорију пошто се мање-више све може измерити. Чак и онда када се чини да није исказан степен неког обележја или процеса, он је пресупониран.

У књизи су подробно размотрене све синтаксичко-семантичке консеквенце тако схваћене структуре категорије степена и критички оцењена досадашња истраживања о том питању. Истраживање је спроведено на материјалу који је обиман, стилски разноврстан (заступљени су готово сви функционални стилови), жанровски разуђен.

Студија је рађена из синхронијске перспективе. Корпус припада углавном новијем периоду – текстови су настајали у XX веку и почетком XXI века.

3. Монографија *Семантичка категорија степена у српском језику: сложена реченица* састоји се од осам поглавља: Увод, Сложене реченице са значењем степена, Степен као пратеће категоријално значење у сложеним реченицама, Значење степена и парцелација, Фразеологизми као средство изражавања степена, Закључци, Литература и Извори.

4. Увод доноси информације о предмету и циљевима истраживања, методу и корпусу. Дефинишу се и тумаче појмови попут семантичких категорија и семантичке категорије степена и испитује се могућност примене теорије семантичких локализација на категорију степена. Закључује се да је ономасиолошки приступ категорији степена одговарајући и да се таква, комплексна семантичка категорија успешно тумачи помоћу низа различитих савремених теоријско-методолошких принципа као што су: теорија функционално-семантичких поља, теорија прототипа, теорија семантичких локализација, теорија когнитивне метафоре и других.

5. Друго поглавље је најобимније и представља главни део рада. У њему се анализирају сложене реченице са значењем степена. Неке од тих реченица су у досадашњој литератури биле констатоване, неке су описане под другим називом или у оквиру другачијих класификација, а неке нису ни добиле засебан синтаксичко-семантички статус. У систему сложених реченица српског језика значење степена утврђено је у више група реченица које, у зависности од типа, имају ужа значења степена с посебним синтаксичким, односно лексичко-граматичким облицима изражавања. На основу анализе њихових облика и значења закључено је да се оне најпре деле на оне које изражавају једнакост (еквативност) насупрот онима које изражавају неједнакост (диферентивност). То би представљало најопштију поделу сложених реченица са значењем степена.

5.1. За разлику од система сложених реченица за изражавање диферентивних односа, који је веома разноврстан и разгранат, када је реч о систему сложених реченица за изражавање *еквативности*, ситуација није толико сложена и реч је о углавном уједначеном кохерентном систему и број реченичних подтипова којима се изражава тај однос није велик. Основни реченични тип за исказивање односа еквативности међу члановима поређења представљају *компаративне реченице*.

5.1.1. Постоји неколико типова компаративних реченица, међусобно различитих по семантичким нијансама поређења које изражавају и формалним средствима – везницима којима је тај однос експлицитан. Компаративне реченице у ужем смислу су реченице уведене везницима *као* (*што/да*) и њих сматрамо типичним средством изражавања поређења по једнакости, на пример: Травничани су говорили са усиљеним ниподаштавањем, *као што* су увек налазили неку подругљиву реч и за војску коју је везир слао против Србије (К: Иво Андрић, *Травничка хроника*); Толико мој отац био једно покретно чудо, један онако човек, *као да* је побегао из Чеховљевих прича (*Утисак недеље*, 27. 3. 2011). Везнички спојеви *као што* и *као да* врло често бивају елидирани те се компаративне реченице јављају као поредбене конструкције са партикулом *као*. У случајевима када се истиче исти степен изражености неког својства или својства исказаног предикатом у обе пропозиције, могу се користити посебна средства – интензификатори: *баи* у позицији непосредно испред везника *као*, прилог *исто* или *једнако* у функцији корелатива у саставу главног дела реченичног комплекса или везника *и* који се налази постпонован у односу на *као*. У саставу управног дела сложене реченице често се могу јавити корелативи *тако*, *онако* или, ређе, *овако*. Овај тип компаративних реченица често се јавља у језику, заступљен је у свим функционалним стилловима, што значи да није стилски маркиран. Међутим, компаративне структуре су у књижевноуметничком стилу веома важно стилско средство у функцији стилске фигуре поређења. Такође, представљају битан сегмент фразеолошког блага српског језика.

5.1.2. Квантификативно-компаративне реченице доносе информацију о квантитету (интензитету или количини) у том смислу да је квантитет (особине, радње и сл.) о ком реферише главна клауза једнак интензитету или количини о којој реферише зависна клауза. Квантификативно-компаративна зависна реченица уводи се везником *колико* (уп.: Да су се распитали код економских новинара, министар и надлежни за борбу с организованим криминалом би и пре осам месеци, *колико* су наводно пратили тзв. стечајну мафију, могли сазнати много више него што им је дала БИА. (К: Данас)), који може бити информативно (у смислу опште квантификације или (нај)већег степена) појачан партикулом за уопштавање *год* (уп.: Бранио се *колико* је *год* могао. (К: Д. Михаиловић, *Треће пролеће Свете Петронијевића*)). Захваљујући корелативу *толико* или *онолико*, везник *колико* може се реализовати као корелативни, чиме се истиче структурна паралелност и пропорционалност, на пример: Држава их је навикла да нико не може да их плати толико мало колико мало могу да раде. (К: Данас)

5.1.3. Као што се код квантификативно-компаративних реченица пореде по једнакости квантитети двеју ситуација, тако се код квалификативно-компаративних реченица по једнакости пореде квалитети двеју ситуација. Обележје тих реченица је везник *како* (на пример, Он ми се наругао *како* ми се ниједан жив човек није наругао (АСК: Д. Ћосић, *Корени*)), који у главном делу реченице може имати и корелатив *тако, онако* (уп. За већину тршћанских трговаца рат није био *онако* уносно предузеће *како* је то изгледало Волкову. (Р. Петковић, *Судбина и коментари*: 108)), или може бити појачан, као и претходни типови, речцом *год*.

5.1.4. Други тип квалификативно-компаративних реченица представљају квалификативно-компаративне реченице с везником *какав*, на пример: Да је влада, међутим, имала приступ инфлацији *какав* је имала НБС, цене би код нас почетком маја биле свега – 2,8 одсто. (К: *Политика*, 2009). Везник такође може бити корелативан појачан речцом за уопштавање или интензификаторима. Овај тип компаративних реченица структурно припада релативним реченицама, али семантички представља реченице којима се степенује особина две предикације, главне и зависне. Врло су фреквентне и најчешће нису стилски обележене, па се јављају у готово свим функционалним стилевима савременог српског језика.

5.1.5. Пропорционално-еквативне реченице означавају једнакост, истоветност, као сталност корелације у степену изражености обележја у две различите пропозиције. Формално обележје им је везник *што*, који је најчешће у корелацији са *то* у управној реченици, као и компаративи придева или прилога у оба дела сложене реченице који означавају однос између двеју појава као директно пропорционално јачање интензитета, на пример: ... чинило му се да *што* боље познаје понашање речи, *то* више зна и о понашању људи (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*); *Што* више, *то* боље (народна пословица). Појачавање степена се и у овим реченицама врши различитим средствима: квантификаторима, специфичном лексиком и сл. Делови пропорционалне сложене реченице изразито су структурно паралелни.

Када је реч о реченицама за изражавање еквативности, а које припадају врсти компаративних реченица, закључује се да су бројни типови таквих реченица. Оне могу бити стилски необележене, али често и маркиране. У том, другом случају, компаративне конструкције врло су честе у фразеологији, често су колокације. Формално, јављају се и у облику парцелата. Могу бити у великој мери експресивно обојене, па су, стога, фреквентне у функционалним стилевима који

допуштају такво изражавање, но могу се јавити и у осталим стиловима с тим да су у том случају субјективно и експресивно немаркиране.

5.2. Значење еквативности изражавају и консекутивне (последичне) реченице са значењем степена и интензитета. Свеукупно, то су оне сложене реченице које изражавају интензитет (у првом реду висок степен интензитета), квантификацију одређеног квалитета, која на крају резултира одређеном последицом. Еквативност се огледа у томе да високи степен интензитета неке појаве ствара последицу која је по значају, важности једнака томе интензитету. Последичне реченице квантификативно-квалификативног типа карактеристичне су по везнику *да* који је компонован са корелативима (корелативним модификаторима, односно заменичким и прилошким интензификаторима) *тако*, *толико*, *такав*, *толики* и сл., уп.: Истраживање пословања рударског басена Колубара, које је само једно од укупно 11 привредних друштава ЕПС-а, показује да је цео систем у држави постављен *тако да* се појединци са политичким везама богате на штету свих грађана, као и да не постоје јасна правила која уређују пословање јавних предузећа (*Инсајдер*, 14. 2. 2011). У овом типу реченица могуће је да корелатив буде изостављен или да буде замењен конструкцијама *до те мере*, *у тој мери*, *до тог степена* и сл., уп.: Ниво Дунава је у *тој мери* пао *да* су пумпни системи за хлађење агрегата термоелектране „Дрмно” у Костолцу јуче осванули на сувом. (К: *Политика*, 2000). Корелативи (интензификатори) модификују придеве, прилоге и глаголе најчешће у значењу ‘веома’, ‘јак’ и сл., па је последица у зависној реченици управо иницирана, узрокована великим степеном у управној реченици. Осим тога, главна реченица може упућивати и на степен који је мањи, тј. не означава високи степен интензитета, већ довољан или једва довољан, што се експлицира посебним средствима (речцама: *тек*, *једва*, *управо*, *баи*, *таман* и сл.), а постоје и средства којима се истиче претерани или неочекивано велики степен (речце *већ* и *чак*) уз модификатор *толико*.

Иако се консекутивне реченице у литератури најчешће не посматрају у оквиру компаративних или као сродне њима, из анализе се закључује да те реченице свакако припадају онима са значењем степена и да су семантички врло блиске компаративним реченицама, с тим што је код компаративних значење степена квалитета (особине) у првом плану, док би код консекутивних реченица у првом плану била последица узрокована степеном квантитета (количине, интензитета) радње исказане управном реченицом.

Овај реченични тип чест је у савременом српском језику и стилски је немаркиран, осим у случају фразеологизованих конструкција типа *да ти памет стане, да пукнеш од муке* и сл., које су изузетно стилски маркиране и прагматички обојене и најчешће се употребљавају у разговорном функционалном стилу.

5.3. Још једну врсту реченица сврставамо у групу еквативних реченица са значењем степена. То су експланативне реченице чије синтаксичко обележје значења објашњења (експланације) представљају везнички изрази *то јест, односно, (а) наиме, (а) заправо, (а) то ће рећи* и др., на пример: [...] он ће да каже само неке важне, принципијелне ствари, *то јест* он ће да каже ни мање ни више него Истину. (К: Д. Киш, *Час анатомије*); У том општем комешању и бежанији, погине му жена, *односно* удави се у Сави. (К: М. Новаковић, *Страх и његов слуга*); Заиста сам све инкриминисане чланке ја написао и дао у штампу; *а наиме*, написао сам у листу „Отаџбина“ бр. 170 чланак „Држава у отказу“ и у истом броју чланак „Анегдота“. (К: О. Ињац, *Велике адвокатске одбране*); Позориште би почетком нове године требало да изађе из (само)изолације, *а то ће рећи* да се мало отисне у свет. (*Нин*).

У експланативним реченицама пореде се два идентична денота са различитим сигнификативним значењем, те је јасно да је ту реч о еквативним конструкцијама од којих прва изражава денотат, а друга представља његову експланацију.

Анализа је показала да експланативне реченице нису стилски маркиране, те се могу јавити у свим функционалним стилевима српског језика, с тим да су чешће у публицистичком, административном и, посебно, научном функционалном стилу.

5.4. И еквативност и диферентивност могу се изразити јукстапонираним (безвезничким) конструкцијама, па се може закључити да везник није нужно средство за изражавање степена у сложеним реченицама, мада, у случају да није изостављен, везник је сигуран показатељ таквог односа, тј. значења.

Пошто је везник неексплициран, критеријуми за диференцијацију асиндетских реченица јесу интонација и смисаони однос који се формира међу реченицама у оквиру сложене. Јача или слабија испољеност значења степена у таквим асиндетским структурама умногоме зависи од њиховог лексичког састава и контекста, на пример:

Суморна прича случајне познанице из библиотеке, показало се, била је истинита. (Д. Албахари: 436)

6. Анализа диферентивних реченица у систему сложених реченица савременог српског језика показала је како су организоване сложене реченице којима се изражава степеновање као разлика. На основу анализе, може се закључити да је, за разлику од система реченица за изражавање еквативних односа, систем сложених реченица којима се изражава диферентивност веома разноврстан и разгранат и да се диферентивним могу сматрати различите врсте и типови како независносложених, тако и зависносложених реченица.

Степеновањем реченицама са диферентивним значењем изражава се различита испољеност неког својства у одређеној ситуацији. Такве реченице можемо поделити на реченице са значењем опште диферентивности и на реченице са значењем посебне диферентивности, а разлика међу њима је у томе што се реченицама са значењем опште диферентивности реферише о различитом степену испољености неког обележја у ситуацијама означених деловима сложене реченице без одређенијег степеновања тог својства, док код реченица са значењем посебне диферентивности, поред значења различитог степена испољавања истог својства израженог деловима такве сложене реченице, постоје и нека ужа значења степена. Закључили смо да разлика која се степеновањем констатује може бити испољена као слаба, јака или најјача разлика међу ситуацијама и односима који се у њима пореде.

6.1. Реченице које изражавају општу диферентивност даље се деле на основу тога да ли изражавају однос *адверзативности* (адверзативне реченице, адверзативне реченице за исказивање изразите разлике, концесивне реченице, концесивне реченице са квантификаторима, кондиционалне реченице, адверзативно-рестриктивне реченице, ексцесивне реченице и асиндетске адверзативне реченице) или *компаративности* (компаративне диферентивне реченице).

Реченице за исказивање посебне диферентивности класификовали смо на основу тога да ли реферишу о *диферентивности* (коју даље можемо поделити на основу разлике у степену на слабу – сличност: компаративне реченице сличности, јаку: градационе реченице јаке неједнакости, фразеологизоване реченице јаке неједнакости, градационе реченице додатног степеновања или најјачу – супротност: суперлативне градационе реченице, компаративне реченице супротности, контрастне реченице, диферентивне пропорционалне реченице), *супститутивности* (супститутивне градационе реченице, адверзативно-супститутивне градационе реченице, супститутивне градационе реченице са завршном супституцијом) или *антирестриктивности* (антирестриктивне градационе реченице почетне антире-

стрикције – с афирмативним првим чланом поређења, антирестриктивне градационе реченице почетне антирестрикције – с негираним првим чланом поређења, адверзативно-антирестриктивне реченице, антирестриктивне реченице са завршном антирестрикцијом).

6.1.1. Општа диферентивност као адверзативност најпре се реализује кроз адверзативне (супротне) реченице. Оне означавају неједнакост или неподударност између ситуација означених предикативним деловима таквих реченица, на пример: Јеврем је гледао у Милоша, али Милош није гледао у Јеврема, а сви су гледали у њих двојицу (АСК: С. Велмар Јанковић, *Дорћол*); Део казне који је осуђени издржао по ранијој осуди урачунава се у нову казну, а време проведено на условном отпусту не урачунава се (*Кривични законик*); Насилје осудили сви, али нико не указује на кривце (К: *Политика*, 2001); Колко пута мислиш да видиш све, а оно испадне да ниси видео ништа. (АСК: Љ. Симовић, *Хасанагиница*). Основни везници анализираних адверзативних реченица су *а* и *али*. Такве реченице (формално) исказују неједнакост у најопштијем смислу, тј. без ужег степеновања разлике која се констатује, али се може закључити да се, у зависности од везничких средстава, квантификатора, рестриктора, синтаксичког структурирања, лексичког значења, или контекста, та разлика може изразити као мања или већа.

6.1.2. Из анализе концесивних реченица закључили смо да концесивност увек подразумева разлику, те се допусне реченице укључују у оне реченице са значењем степена за изражавање опште диферентивности, на пример: *Иако* имам властити стан, плаћам подстанарство јер сам и сама избеглица (К: *Политика*, 2000), а степен те диферентивности зависи, као и у претходном случају од везника, значења, контекста и сл., док је закључак који следи из анализе кондиционалних реченица тај да кондиционалности диферентивност није иманентна, већ је контекстуално условљена, на пример: *Чак и ако* данас буде усвојен, преднацрт споразума на стотинак страница неће бити потписан у Ници, због времена потребног за његову коначну редакцију и превод, сазнаје се из извора блиских француском Председништву (К: *Политика*, 2001).

6.1.3. Експресивност је један од видова исказивања диферентивности, а када је реч о реченицама, постоји посебан тип зависно-сложених реченица – експресивне реченице – формиране од управне реченице у којој је наведен експресивни степен (особине или појаве) и клаузе којом се одређује чега се та експресивна особина или појава тиче. У управној реченици постоји реч чија се особина може јавити у већем или мањем степену. То су најчешће придеви, прилози и глаголи,

али се може десити да то буде и именица, која је у функцији именског дела предиката или апозиције и има квалификативну функцију. Уз такву именицу се подразумева придев у значењу ‘велики’, на пример: *Исувише је господин* да би себи допустио тако недолично понашање.

Степен особине код ексцесивних реченица, чини сметњу за реализацију процеса означеног зависном реченицом, те се може закључити да ексцесивне реченице несумњиво улазе у ред реченица са значењем степена. Ове реченице нису стилски обележене и веома су фреквентне.

6.1.4. Општу диферентивност, као подврсту степеновања, исказују компаративне диферентивне реченице са везницима *него што/да* и *неголи*, као и компаративне реченице с интензификатором *и то више* и везником *него*. У поменутих реченицама компаративна клауза одређује придев или прилог у компаративу који се налази у структури управне реченице, на пример: Лауш је био суров, чак и више *него што* сам очекивала (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*); За те 4 године само је за закуп механизације потрошено око 73 милиона евра више *него што* је планирано (*Инсајдер*, 21. 2. 2011), Нисам му поверио како ме је захватило борбено расположење, *и то више* према гостима *него* према келнерима. (К: Р. Кузмановић, *Одмор*). Овај тип реченица уврстили смо у групу оних које изражавају компаративност као поткласу опште диферентивности.

6.2. Посебна диферентивност спецификована као слаба неједнакост изражава се компаративним реченицама сличности које су структурно једнаке компаративним реченицама у ужем смислу, с тим што се код првих (мала) разлика експлицира увођењем корелатива са значењем сличности, односно слабе неједнакости, *слично* или *сличан*, или *скоро исто*, *готово исто*, *приближно исто* и слично, на пример: Он је рекао да је то било *слично као да* је обложен бетоном (К: *Политика*, 2002). Као ни оне које изражавају еквативност, ни компаративне реченице за исказивање диферентивности нису посебно функционално и стилски маркиране и, како је корпус показао, могу се јавити у различитим стилевима и њиховим жанровима.

Из анализе експланативних реченица закључили смо да оне, као и компаративне, могу поред еквативних имати и симилативна значења. У том случају експланативне реченице служе за означавање различитих начина реализације сличних ситуација, тако да се другим предикатским делом сложене реченице први део реинтерпретира избором другачијих облика изражавања, било развијенијим интерпретирањем, било сажимањем. Дакле, ради се о сличним садржајима, те такве ре-

ченице изражавају низак степен разлике међу предикацијама које се пореде. Ове реченице структурно су сродне са експланативним еквативним реченицама, док су разлике углавном семантичке природе.

Предикативни делови у сложеној реченици повезани су речима и изразима с везничком функцијом *односно*, (*а*) *прецизније* (*речено*), (*а*) *тачније* (*речено*), *тако рећи*, (*а*) *једном речју*, *речју*, (*а*) *укратко*, (*а*) *наиме* и друго, на пример: Он говори о српском књижевном језику и његовим историјски регионално-конфесионалним варијететима, *односно* говори о конфесионалним варијантама (Б. Тошовић, *Контрастивна проучавања*); Свет је памтио ту кућу, по јаблановима који су, однекуда, били заостали, крај ње, *тако рећи* били зарасли у њеном крову (М. Црњански, *Сеобе 2*); На територији самог Рима нису смеле да се налазе наоружане трупе, *другим речима* прелазак те реке значио је грађански рат (К: РТС, 2010); Кључно питање је какав исход нас чека, *или боље речено*, шта урадити да реформе буду успешне? (К: *Нин*, 2002); Умножавањем епархија стекао би се бољи увид у рад свештенства и живот верника, *једном речју* – [стекао би се бољи увид] у целокупни црквени живот (К: *Политика*, 2010).

6.2.1. Значење јаке неједнакости карактеристично је за градационе реченице јаке неједнакости које одликује некорелативни везник *а камоли/некмоли*. Ове реченице структурно су затворене, двочлане структуре и инверзија делова није могућа. У првом делу такве сложене реченице истиче се јак или слаб степен испољености нечега, што је још више (или још мање) испољено у ситуацији о којој обавештава други део реченице. Оваквом конструкцијом се други члан истиче имплицираним поређењем са првим чланом, уп.: У новине се, по тим правилима, не пакују ни кобасице, *а камоли* свеже месо (*Данас*); А да не говоримо о радиологији, за коју је заиста... па сваки лекар је човек, зна да је погубан и сваки месец, *а камоли* година (*Утисак недеље* 20. 3. 2011). И у овим реченицама честа је употреба појачивача значења (интензитета или важности) интензификатора *и/ни*.

На основу проученог језичког материјала, може се закључити да су реченице с везницима *а камоли* и *а некмоли* експресивно обележене, па се појављују само у оним стиловима у којима је то допуштено. Дакле, реченице овог типа често се срећу у књижевноуметничком стилу, разговорном, и у публицистичком, док се готово никад не срећу у научном и административном стилу.

6.2.2. Значење јаке неједнакости изражава се и градационим реченицама јаке неједнакости, с тим да се у њима највећа разлика у

степену изражава (делимично или потпуно) фразеологизованим конструкцијама (*a*)... *да (ни/и) не говоримо / не помињемо* у форми другог поредбеног корелата. Често је присуство интензификатора чиме се истиче степен разлике; ове реченице стилски су обележене и одлика су разговорног стила, али се могу наћи и у оним жанровима других стилова који допуштају афективност и субјективност.

6.2.4. Градационе реченице са значењем додатног степена представљају структурно засебан тип компаративног степеновања са значењем јаке неједнакости, на пример: *Оне се пажљиво негују, а још више козметичким средствима истичу своју лепоту.* (К: *Политикин магацин*); *Учесници догађаја, и поред поднетих страдања, нису желели да се мире са тим, а још мање да признају своју грешку* (К: *Православље*).

Ове реченице карактеристичне су по некорелативном везничком изразу у чијем је саставу обавезан интензификатор *још* (упућује на додатно степеновање) и квантификатор, морфолошки у облику компаратива (упућује на степен више, односно мање испољености неке ситуације изнете другим делом сложене реченице). Овај тип реченица није емоционално маркиран, стилски је неутралан, те се може наћи у свим функционалним стилима српског језика.

6.3. Најјача неједнакост изражава се сложеним реченицама са суперлативним значењем. Суперлативне градационе реченице као формално обележје имају супротни везник *а*, уз који долази морфолошки облик суперлатива или елемент (лексема или конструкција) са значењем суперлативности, или интензификаторске лексеме *посебно, поготово/у, нарочито* и сл., које могу бити лексичко-семантички показатељи градације, на пример: *Два председника ће, како се очекује, разговарати о свим питањима од интереса за две земље, а највише пажње биће посвећено билатералним и трговинским односима* (К: *Танјуг, агенцијске вести, 1996*).

И за ове реченице подразумевају се особине карактеристичне за већину других градационих реченица: двочлане су, затворене структуре, градација је у климаксу, други поредбени елемент важнији је, значајнији од првог, с тим да, уколико је реч о предикацији која је идентична у оба члана сложене реченице, већи значај односи се само на већи степен реализације такве предикације. Нису стилски маркиране.

6.3.1. Осим суперлативних градационих реченица, градационим реченицама са значењем најјаче неједнакости припадају и компаративне реченице супротности. У тим реченицама постоје два чла-

на поређења која се пореде по супротности, што је експлицирано прилогом (на пример, *управо супротно, сасвим друкчије, сасвим/ потпуно различито*) у првом елементу поређења, дакле, у управном делу зависносложене реченице, на пример: Одговорио сам да треба да раде *све супротно* од онога што је радио Милошевић са Косовом (*Политика*).

Супротност, као и суперлативност, садржи општу квантификацију. Прилог (или придев) у главној реченици постаје корелатив са значењем супротности који иницира увођење другог члана поређења. Значење суперлативности се може појачати посебним лексичким средствима – различитим интензификаторима (*управо, баи, све, сасвим, потпуно, дијаметрално* и др.).

6.3.2. Једно од средстава за истицање највећег степена разлике јесу и контрастне реченице за које је специфична употреба лексема у антонимном односу које се налазе и у првом и другом делу адверзативне реченице. У тако формираној сложеној реченици разлика у степену више се истиче лексички него граматички, иако је везник *а*, као формални показатељ односа супротстављености, експлициран, на пример: Углед се тешко стиче, *а* лако губи (К: *Политика*, 2001); Оно што се у литератури дотиче политике мора бити црно, *а* оно што је инспирисано патриотизмом бело (К: *Политика*, фељтон, 2001). Као и остали подтипови адверзативних реченица, и контрастне реченице су стилски немаркиране.

6.3.3. Из истраживања пропорционалних реченица дошло се до закључка да пропорционалне реченице одликује и значење максималне разлике у степену. Такве реченице називамо диферентивне пропорционалне реченице, на пример: *Што* сам више гледао, мање сам видео. (АСК: Д. Ненадић, *Доротеј*).

Структурно, овде је, наравно, реч о пропорционалним реченицама, с тим што негација или лексички садржај упућују на то да је у питању диферентивни однос.

6.4. Супститутивно диферентивно степеновање, као вид посебног диференцијалног степеновања са сталним пратећим значењем супститутивности, својствено је реченицама с корелативним везником *не толико... колико* – супститутивним градационим реченицама. У првом делу такве сложене реченице констатује се нека појава, ситуација или својство, а у другом делу виши степен испољености неке друге појаве, ситуације, односно својства, чиме се претходни степен (квантитет) замењује тако што се допуњује. На пример: *Није* било *толико*

важно да тријумфујемо, *колико* је било неопходно да се уиграмо (К: *Политика*, 2000).

Оно што се износи првим делом представља се као мање, у поређењу са оним што се износи другим делом сложене реченице. За разлику од других типова градационих реченица, код овог типа није забележено присуство специјализованих средстава за појачавање степена (квантификатора, модификатора). Од свих посматраних, овај тип реченица најређе се јавља у корпусу; прецизније речено, претежно се такви примери налазе у новинским текстовима, тј. у публицистичком стилу.

6.4.1. Адверзативно-супститутивне градационе реченице с везником *а не толико* сродне су супститутивним градационим реченицама, с тим што је разлика у перспективизацији односа, на пример: Али, он је такође, и изнад свега, ствар осећања, *а н[и]је толико* ствар акције, практичног морала (К: *Мостови*). Реченице са сложеним везником *а не толико* изражавају градацијски однос обрнут од оног који се изражава везником *не толико... колико*. Првим реченицама изражава се силазна, а другим узлазна градација, али се ове реченице могу преобликовати једне у друге.

6.5. Антирестриктивност се у систему сложених реченица српског језика може манифестовати као почетна (сложене реченице с афирмативним првим чланом поређења, сложене реченице с негираним првим чланом поређења и сложене реченице с оба негирана члана поређења) или као завршна.

6.5.1. Антирестриктивне градационе реченице су реченице које служе за изражавање посебног диферентивног степеновања, а уз то значење поседују још и пратеће значење антирестриктивности. Њихово карактеристично структурно обележје представља везничка конструкција *не само... него/већ (и)*, и готово обавезно присуство интензификатора, на пример: Значи јасно Вам је речено више пута, *не само* [да је рекао] министар, *него и* премијер Вам је рекао јасно: „Нема пара, људи!“ (*Утисак недеље* 27. 3. 2011); Било је слабије у наставку али у финишу смо могли *не само да* изједначимо *него и да* победимо (К: *Политика*, 2000). У таквим реченицама градација се постиже управо негацијом рестрикције првог поредбеног елемента, која омогућава да у другом делу реченице дође до проширивања и појачавања појма изнетог у првом делу реченице. Врло је фреквентан овај тип реченица, који је маркиран поседовањем аргументативне функције. Иначе, због своје фреквентности и типичног градацио-

ног везника, ове реченице би могле представљати прототип градационих реченица.

6.5.2. У антирестриктивним градационим реченицама почетне антирестрикциије с негираним првим чланом поређења чије је формално обележје везник *не само да/што не... него/већ* полазна тачка степеновања, за разлику од оних с везником *не само да/што... него/већ (и)*, није извесна позитивна квалификација него њено одсуство. Прва ситуација (или квалификација) не постоји, не важи или није значајна, а очекивана је, али је зато још више важно постојање, важење друге ситуације која је мање очекивана. То значи да се у другом делу реченице износи значајнији појам што представља виши степен квалификације, на пример: Тамо где државник није уредио друштво и успоставио равнотежу, политика *не само да* није корисна *већ* увек игра деструктивну улогу (К: *Viva*, 2001); До јуче, *не само да* нису били непријатељи, *него* су *чак* били велики пријатељи и сарадници (К: *Православље*, 741).

6.5.3. У антирестриктивним градационим реченицама с негираним члановима поређења с везником *не само... него/већ ни*, за разлику од осталих подтипова антирестриктивних реченица, почетна негација односи се на оба поредбена корелата а не само на први међу њима, уп.: Међутим, с обзиром да су сви суочени са озбиљношћу ситуације, која *не само да није* добра за нас, *већ ни* за све арапске земље, надам се да ће овога пута бити нешто озбиљније и конкретније (К: *Нин*, 2002).

6.5.4. Адверзативно-антирестриктивне реченице с везником *али не само... него/већ (и)* структурно и семантички блиске су реченицама с везником *не само... него/већ (и)*, с тим да је разлика у томе што *али* (као супротан везник за истицање највеће разлике), наглашава адверзативно значење, тј. адверзативни однос између реченица, односно чланова поређења, уп.: Негуј себе, своје тело, *али не* [негуј] *само* споља, *већ* [негуј] *и* изнутра (К: *Svet* 225); Ја ћу доћи на састанак, *али не само да* ћу присуствовати, *него* ћу се трудити да активно учествујем у њему (Разг.).

6.5.5. Антирестриктивне реченице са завршном антирестриксијом, како само име говори, означавају градацију која се завршава поништавањем рестрикциије, на пример: Има он, каже, и друга посла, *а не само да* буде дадиља. (К: М. Црњански, *Сеобе*). У овом типу антирестриктивних реченица два садржаја представљена су у односу значајнији – мање значајан, што значи, у силазној, антиклимактичкој градацији, а то се постиже пермутацијом; корелациони део везника

не само пребацује се у другу реченицу и комбинује с везником *а* чинећи везничку конструкцију *а не само*, док је други део корелационог везника (*него и*, *већ и*) изостављен. Реченице са сложеним везничким изразом *а не само* изражавају градацијски однос обрнут од оног који се изражава везником *не само... него/већ (и)*. Првим реченицама изражава се силазна а другим узлазна градација, али се ове реченице могу преобликовати једне у друге, с тим што је разлика у перспективизацији реченицом изречених односа.

Антирестриktivне реченице су веома честе у српском језику, нису стилски обележене, па се стога могу јавити у свим стилевима српског стандарда.

Може се резимирати да постоје неке особине које су заједничке свим поткласама диферентивних реченица: честа употреба интензификатора који служе појачавању (повећању или смањењу) значења степена, такве реченице често су и јукстапониране, делови сложених везника у тим реченицама могу бити елидирани и то се не дешава само по изузетку, реченице могу бити парцелисане, честа је њихова употреба у језику, и то углавном независно од функционалног стила и тако даље. То се чак не односи само на оне реченице за исказивање диферентивних односа *већ* и на оне које испољавају еквативност између две предикације. Из тога се може закључити да реченице са значењем степена, осим своје семантичке сродности и припадности истој семантичкој категорији (а могло би се рећи и истом функционално-семантичком пољу), имају и друга, формална и функционална заједничка обележја. Стога сматрамо да је оправдано тумачење по којем се све такве реченице систематизују у оквиру једног (додуше веома разгранатог) система сложених реченица српског језика.

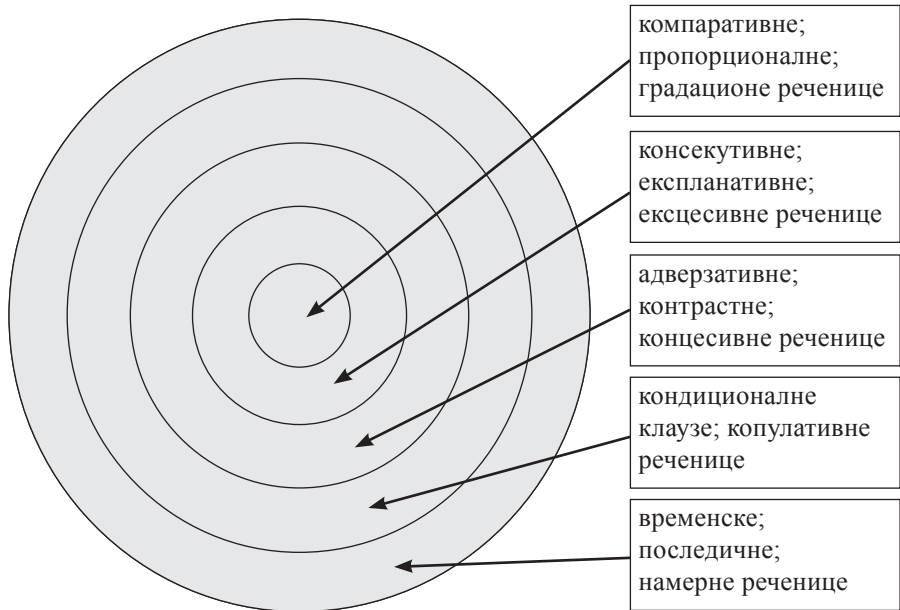
7. Треће поглавље СТЕПЕНА КАО ПРАТЕЋЕ КАТЕГОРИЈАЛНО ЗНАЧЕЊЕ У СЛОЖЕНИМ РЕЧЕНИЦАМА бави се сложеним реченицама српског језика код којих се степен јавља као секундарна семантичка категорија, реченицама које припадају периферији категорије. Категорија степена у њима знатно мање је (или никако, што је чешћи случај) граматикализована. Многи типови реченица налазе се у тој, широко разуђеној периферији, неки подтипови, на пример, саставних, затим временских, последичних или намерних реченица, што упућује на закључак да је степен врло широка и обимна семантичка категорија, са веома разуђеном периферијом свог функционално-семантичког поља, или, ако говоримо терминологијом когнитивиста, категорија степена подразумева типичне примере, али и велики број

нетипичних примера којима се изражава њено значење. Реченице у којима се степен испољава као секундарна значењска категорија пре свега су карактеристичне за књижевноуметнички функционални стил, мада их има и у публицистичком стилу, али пре свега у његовим књижевно-публицистичким жанровима, зато што је сврха таквих реченица остваривање експресивности и појачавање афективне компоненте текста, па тако оне постају ефектна стилска средства.

8. У четвртном поглављу ЗНАЧЕЊЕ СТЕПЕНА И ПАРЦЕЛАЦИЈА истражују се парцелисане конструкције са значењем степена. Показано је да се могу парцелисати реченице са значењем степена, како еквативне, тако и диферентивне. Парцелати имају изразито експресивну функцију у језику.

9. У петом поглављу ФРАЗЕОЛОГИЗМИ КАО СРЕДСТВО ИЗРАЖАВАЊА СТЕПЕНА показано је да је степен као семантичка категорија врло заступљено у фразеолошком систему српског (и не само српског) језика. Бројни су фразеологизми са значењем (мере и) степена у српском језику и може се рећи да су веома продуктивни. Међу њима најзначајније место, захваљујући својој бројности, заузимају поредбени фразеологизми, на пример, *пушити као Турчин*, *пити као Рус*, *смеје се као луд на брашно* и сл., и у складу са тим они су и најчешће били предмет проучавања. За њима следе непоредбени фразеологизми са значењем позитивног и негативног тоталитета (и без значења позитивног и негативног тоталитета), на пример: *мрзети (кога) из дубине душе (срца)* или *не вредети ни шиљива боба*, а мањи је број оних са еуфемистичким и уопштеноличним значењем, на пример: *да пукнеш/цркнеш од смеха*, *да искочиш из коже* и сл. Сви ови подтипови могу се изразити формално различитим средствима (синтагмама: глаголско-именичким, предлошко-падежним конструкцијама, али и реченицама, имплицираним чешће, или експлицираним ређе). Анализа је показала постојање бројних и формално различитих фразеологизама са значењем степена у српском језику.

Графички, систем сложених реченица са значењем степена у српском језику изгледао би овако:

Језгро семантичке категорије степена чине реченице које су типичне за изражавање категорије степена – компаративне (укључујући све њихове подтипове), затим пропорционалне (еквативне и диферентивне), и последње, али не мање важне – градационе реченице.

У првом кругу налазе се реченични типови који су, по семантичким особинама, близу центра категорије. То су консекутивне, ексцесивне и експланативне реченице.

Следећи круг састоји се од групе реченица које чине ближу периферију категорије степена, а то би биле реченице код којих се значење степена читава као изражавање (различитих типова) разлике, али за које није уобичајено да се везују за поменути категорију: адверзативне и контрастне реченице, али и концесивне реченице, којима је изражавање разлике (у односу на управну реченицу), такође, иманентна особина.

Наредни круг сачињавају кондиционалне клаузе и копулативне реченице, наиме само одређени њихови типови. Разлог што ове реченице припадају даљој периферији лежи у томе што у њима значење

степенa није обавезно; оно се јавља само у неким ситуацијама и под одређеним условима, о чему је било речи. Дакле, значење степена у кондиционалним и копулативним реченицама контекстуално је условљено, те је логично да су оне мање типична средства исказивања тога значења.

У последњем кругу налазе се реченице које представљају потпуно нетипична средства за изражавање степена. То су специфични типови временских, намерних, па и последичних реченица. Значење степена у овим реченичним подтипovima заклоњено је другим, водећим значењем, типичним за ту врсту семантички класификованих реченица.

VII. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонић 2001: I. Antičić, *Vremenska rečenica*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Антонић 2005: И. Антонић, „Синтакса и семантика падежа.“ У: *Синтакса савременога српског језика* (Предраг Пипер и др.). Београдска књига, Београд.
- Артс 2007: В. Aarts, *Syntactic Gradience. The Nature of Grammatical Indeterminacy*. Oxford University Press, Oxford.
- Барић и др. 1998: Е. Barić, М. Lončarević i dr., *Hrvatska gramatika*. Školska knjiga, Zagreb.
- Белаж 2009: В. Belaj, „Prostorna značenja na razini složene rečenice.“ Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole *Prostor u jeziku / Književnost i kultura šezdesetih*. Zagreb. 43–67.
- Белошапкива и др. 1977: В. Белошапкива, Е. Земская, И. Милославский & М. Панов, *Современный русский язык: синтаксис*. Высшая школа, Москва.
- Билбија 2003: S. Bilbija, „Izražavanje aproksimacije količine u srpskom jeziku.“ Duška Klikovac, Katarina Rasulić (ur.) *Jezik, društvo, saznanje*. Filološki fakultet, Beograd. 135–147.
- Богдановић 1999: М. Богдановић, „Иво Андрић: Немири.“ *Зборник о Андрићу* (прир. Радван Вучковић). Српска књижевна задруга, Београд. 13–21.
- Болингер 1961: D. Bolinger, *Generality, Gradience, and the All-or-None*. Mouton, The Hague.
- Бондарко 1984: А. В. Бондарко, *Функциональная грамматика*. Наука, Ленинград.
- Бондарко 1987: А. В. Бондарко (ред.), *Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис*. Наука, Ленинград.
- Бондарко 1996: А. В. Бондарко (ред.), *Теория функциональной грамматики: Качественность. Количественность*. Наука, Санкт-Петербург.
- Брабец и др. 1961: I. Brabec, M. Hraste, S. Živković, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. Školska knjiga, Zagreb.

- Ваганова 1972: Л. П. Ваганова, „Об одной разновидности бессоюзных предложений с градиционными отношениями.“ *Русский язык в школе*, 1, Москва. 89–93.
- Валчак 1969: G. Walczak, *Jeszcze o gradaciji*. Poradnik jezykowy.
- Ваников 1979: Ю. В. Ваников, *Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи*. Издательство „Русский язык“, Москва.
- Варју 2008: А. Варју „О једном типу поредбених конструкција.“ *Прилози проучавању језика* 34. Филозофски факултет, Нови Сад. 109–123.
- Величкова 2010: С. Величкова „О једној врсти поредбених фразема у српском и бугарском језику.“ *Језички систем и употреба језика*, књ. I, ФИЛУМ, Крагујевац. 135–139.
- Велчић 1987: М. Velčić, *Uvod u lingvistiku teksta*. Školska knjiga, Zagreb.
- Вјежбицка 1971: А. Wierzbicka, „Porownanie, gradacja, metafora.“ *Pamiętnik Literacki*. LXII, 4. 127–147.
- Војводић 1998: Д. Војводић, „Теорија семантичких локализација као универзални лингвистички модел.“ *Јужнословенски филолог*, LIV. Институт за српски језик САНУ, Београд. 204–213.
- Војводић 1991: Д. Војводић, „Функционално-семантичко поље као лингвистички модел у испитивању хрватско-српског језичног система.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 20/1. МСЦ, Београд. 269–279.
- Воротников 1999: Ю. Л. Воротников, *Степени качества в современном русском языке*. Азбуковник, Москва.
- Воротников 2011: Ю. Л. Воротников. *Категория меры признака в смысловом строе русского языка*. Азбуковник, Москва
- Волф 1985: Е. М. *Функциональная семантика оценки*. URSS, Москва.
- Вукојевић 1998: L. Vukojević, „Poredbene rečenice – vrsta načinskih ili poseban strukturno-semantički tip?“ *Riječki filološki dani*. Zbornik radova. Rijeka. 181–193.
- Вукојевић 2008: L. Vukojević, *Izražavanje posljedičnih odnosa u hrvatskome standardnom jeziku*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Гавриловић 1971: G. Gavrilović, „Adverbial clauses of cause, place and manner in English and Serbo-Croatian.“ *The Yugoslav Serbo-Croatian-English Contrastive Project. Reports*. Zagreb – Washington. 4. 1–10.
- Гоатли 1997: А. Goatly, *The Language of Metaphors*. Routledge, London.
- Гољак 2008: С. Гољак, „Градуелност у фразеологији.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 37/1, МСЦ, Београд. 51–59.
- Гусенховен 1999: С. Gussenhoven, „Discreteness and Gradience in Intonational Contrasts“, *Language and Speech*. 42 (2–3). 283–305.
- Девјтова 2010: Н. М. Девятова. *Сравнение в динамической системе языка*. URSS: Москва.

- Делибеговић Цанић 2007: N. Delibegović Džanić, „Conceptual Integration Theory – the key for unlocking the internal cognitive choreography of idiom modification.“ *Jezikoslovlje*. 8/ 2. Osijek. 169–191.
- Делибеговић Цанић и др. 2008: N. Delibegović Džanić, M. Omazić, „There is more to Idioms than Meets the Eye – Blending Theory in Idiom Modifications.“ *English Language and Literature Studies: Structures accross Cultures* (ELLSSAC) (K. Rasulić & I. Trbojević-Milošević eds.). Faculty of Philology, Belgrade. 402–412.
- Делибеговић Цанић и др. 2010: N. Delibegović Džanić, S. Berberović, „Conceptual integration theory and metonymy in idiom modifications.“ *Phraseologie global – areal – regional* (Jarmo Korhonen et. al. eds.). Narr Verlag, Tübingen.
- Дмитријев 1964: П. А. Дмитриев, „Атрибутивные придаточные с союзами *где, како да* в сербохорватском языке.“ *Славянская филология*. Ленинград. 61–70.
- Дудина 2013: Ю. А. Дудина „Изменение в структуре и семантике сложно-подчиненных предложений сравнительного типа в языке русской художественной прозы с 20-30-х годов 19 века по 90-е годы 20 века.“ Южно-Уральский государственный университет. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Челябинск.
- Живојиновић 1999: В. Живојиновић „Приповедачко дело Иве Андрића.“ Зборник о Андрићу (прир. Радован Вучковић). Српска књижевна задруга, Београд. 44–65.
- Жирова 2012: И. Г. Жирова, *Референцијална прагмасемантика појативној категорији интенсифицираности*. Електронни журнал «Вестник Московского государственного областного университета» www.vestnik-mgou.ru. 31–37.
- Жуков 1978: В. Н. Жуков, *Семантика фразеологических оборотов*. Просвещение, Москва.
- Захаревич и др. 1978: Е. А. Захаревич, Г. Б. Кырилова, *Синтаксис болгарског јазика (Сложные предложения)*, Издательство Ленинградского университета, Ленинград.
- Зинкијевич Торнанкова 1968: В. Zinkiewicz-Tornankowa, „Spojniki paratakticzne wyrażające stosunki gradacyjne we współczesnym języku rosyjskim.“ *Prace Jezykoznaўce, Zeszyty Naukowe UJ* CLXIX. 233–243.
- Ивић 1978: М. Ивић, „О српскохрватским реченичним прилозима.“ Јужнословенски филолог, XXXIV. Институт за српски језик САНУ, Београд. 1–16.
- Ивић 2001: М. Ivić, *Pravci u lingvistici. Ćigoja štampa – XX vek*, 9. dopunjeno izdanje, Beograd.
- Ивић 2004: М. Ивић „Неочекиваност и њене прагматске ознаке у српском“, Јужнословенски филолог, LX, Институт за српски језик САНУ, Београд. 15–20.

- Илић 1981: В. Илић, „Поредбена конструкција са везником као и компози-
тумом као и.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 7/1. МСЦ,
Београд. 343–364.
- Ињкова 2013: О. Ю. Ињкова „О семантике так називаних градационних
сојузова *не столько... сколько и скорее... чем*.“ *Вопросы языкознания* №1.
38–52.
- Касторнова 2006: О. Н. Касторнова, „Слова категорије оцјене и модальност у
руском језику.“ *Вопросы современной науки и практики*. Универзитет
им. В.И. Вернадског №4(6). 107–111.
- Катић 1991: Р. Катић, *Sintaksa hrvatskog književnog jezika: Nacrt za
gramatiku*, 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Катнић Бакаршић 1989: М. Катнић-Бакаршић, „Tipovi gradacije.“ *Uporabno
jezikoslovje*. Zbornik radova V kongresa Zveze društev za uporabno
jezikoslovje Jugoslavije. Ljubljana. 136–140.
- Катнић Бакаршић 1991а: М. Катнић-Бакаршић, „Gradacioni konektori u
srpskohrvatskom jeziku.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*.
21/2. МСЦ, Београд. 82–88.
- Катнић Бакаршић 1991б: М. Катнић-Бакаршић, „Gramatičko-stilistički gradacioni
konektori u publicističkom stilu srpskohrvatskog jezika.“ *Jezik i stil
sredstava informisanja*. Zbornik radova. Sarajevo. 116–119.
- Катнић Бакаршић 1991в: М. Катнић-Бакаршић, „Serbohorvatske gradacionne
predloženja s sojuzom a kamoli/nekvoli i ih sootvetstvija v russkom
jazyke.“ *Slavica Tartuensia* 3, Acta et Commentationes Universitatis
Tartuensis, вып. 932. Tartu. 73–80.
- Катнић Бакаршић 1996: М. Катнић-Бакаршић, *Gradacija (Od figure do jezičke
kategorije)*. Međunarodni centar za mir, Sarajevo.
- Катнић Бакаршић 1999: М. Катнић-Бакаршић, *Lingvistička stilistika*.
<http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001017/01/18.pdf>
- Келер 2000: F. Keller, *Gradience in Grammar (Experimental and Computational
Aspects of Degrees of Grammaticality)*. University of Edinburgh, Edinburgh.
- Кликовац 2000: D. Klikovac, *Semantika predloga: Studija iz kognitivne lingvistike*.
Filološki fakultet, Beograd.
- Кликовац 2003: D. Klikovac, „О метафорима у српском језику чији је изворни
домен однос САДРЖАВАЊА.“ у: *Jezik, društvo, saznanje*. Filološki fakultet,
Beograd. 215–238.
- Кликовац 2004: D. Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*. XX vek, Beograd.
- Кликовац 2008: D. Klikovac, *Jezik i moć*. XX vek, Beograd.
- Кликовац и др. 2003: D. Klikovac, K. Rasulić, *Jezik, društvo, saznanje*. Filološki
fakultet, Beograd.
- Ковачевић 1986: М. Ковачевић, „Градационе реченице за нереализовану
супротност у српскохрватском језику.“ *Научни састанак слависта у
Вукове дане*. 15/1. МСЦ, Београд. 103–114.

- Ковачевић 1987: М. Ковачевић, „Gradacione konstrukcije u Vukovom i današnjem jeziku.“ *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*. Sarajevo. 225–236.
- Ковачевић 1989а: М. Ковачевић, „Od antonimije do gradacije posredstvom negacije.“ Referat na IV konferenciji o leksikografiji i leksikologiji. Zagreb. 11–13.
- Ковачевић 1989б: М. Ковачевић, „Semantička utemeljenost stilogenosti kumulacije.“ *Književni jezik*, god. XVIII/ 2. 63–73.
- Ковачевић 1991: М. Ковачевић, *Gramatika i stilistika stilskih figura*. Sarajevo.
- Ковачевић 1995: М. Ковачевић, „Карактеристични језички поступци у оформљењу синтаксостилема.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 23. МСЦ, Београд. 19–32.
- Ковачевић 1998: М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Рашка школа – Просвјета, Београд – Србиње.
- Ковачевић 2000: М. Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура* (3. допуњено издање). Кантакузин, Крагујевац.
- Ковачевић 2003а: М. Ковачевић, *Грамматичке и стилистичке теме*. Књижевна задруга, Бања Лука.
- Ковачевић 2003б: М. Ковачевић, „Пропорционалне конструкције у савременом српском језику.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 31/1. МСЦ, Београд. 45–60.
- Ковачевић 2004: М. Ковачевић, *Огледи о синтаксичкој негацији*. Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево.
- Ковачевић 2009а: М. Ковачевић, „Сложене реченице с везницима на почетку и зависне и главне клаузе.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 37/1. МСЦ, Београд. 61–74.
- Ковачевић 2009б: М. Ковачевић, „Експресивне синтагме са суперлативним значењем.“ *Огледи српске синтаксе*. Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд. 11–26.
- Ковачевић 2009в: М. Ковачевић, „Степеновање у оквиру суперлатива.“ *Огледи српске синтаксе*. Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд. 27–40.
- Ковачевић 2010: М. Ковачевић, „О изоморфности једног типа временских реченица и поредбених реченица за неједнакост.“ *Језички систем и употреба језика*, књ. I. ФИЛУМ, Крагујевац. 43–52.
- Колесникова 1999: С. М. Колесникова „Местоимения как периферийные выразители поля градуальности.“ *Вопросы русского языка и методики его преподавания. (Межвузовский сборник научных трудов, посвященный 100-летию со дня рождения профессора И.А. Фигуровского)*. Елец, ЕГПИ. 146–150.
- Колесникова 1999: С. М. Колесникова „Средства выражения степени величины признака: синонимы и антонимы.“ *Русский язык в школе*. 78–82.

- Колесникова 1998: С.М. Колесникова „Степени сравнения прилагательных и выражаемая ими интенсивность признака“. *Русский язык в школе*, 5. 69–74.
- Колесникова 2010: С. М. Колесникова *Функционально-семантическая категория градуальности в современном русском языке*. Высшая школа, Москва.
- Количественность и градуальность в естественном языке. Quantität und Graduierung in der natürlichen Sprache*. Die Welt der Slaven, Sammelbände – Сборники, Band 11. Herausgegeben von Alexander Kidlevič, Verlag Otto Sagner, München.
- Кордић 1995: S. Kordić, *Relativna rečenica*. Matica hrvatska, Zagreb.
- Кречмер 2002: А. Кречмер, „О категориальном статусе градуальности.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLV/1–2. Матица српска, Нови Сад, 29–41.
- Куцолин и др. 2006: P. Cuzzolin and Ch. Lehmann, „Comparison and Gradation“, *Morphologie. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Fortbildung. 2 Halbband*. ed. Geert Booij, Joachim Mugdan, Stavros Skopeteas, Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1212–1220.
- Лажонс 1978: J. Lyons, *Semantics* 1. Cambridge University Press, Cambridge.
- Лалевић 1962: М. С. Лалевић, *Синтакса српскохрватског књижевног језика*. Београд.
- Ламут 1969: V. Lamut, „Stopnjevalno ali gradacijsko priredje.“ *Jezik in slovstvo*. XIV. Ljubljana. 48–51.
- Ланакер 1987: R. W. Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. I: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- Ланакер 1991: R. W. Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. II*. Stanford University Press, Stanford.
- Лауер 1981: Р. Лауер, „Карактеристичан стилски поступак у прози Иве Андрића.“ *Дело Иве Андрића у контексту европске књижевности и културе*. Задужбина Иве Андрића у Београду, Београд. 121–129.
- Лашкова 2001: L. Laškova, *Srpskohrvatska gramatika: srpski, hrvatski, bosanski*. ИК Емас, Софија.
- Лејкоф 1987: G. Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Лејкоф–Джонсон 1980: G. Lakoff, & M. Johnson, *Metaphors We Live by*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Маретић 1931: Т. Маретић, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 2. izdanje, Zagreb.
- Матешић 1982: J. Matešić, Predgovor. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Školska knjiga, Zagreb.

- Мелвингер 1972: J. Melvinger, „Rečenica sa redukcijom predikata i rečenica sa ekspresivnom pauzom u delima savremenih prozних pisaca.“ *Suvremena lingvistika* 5. Zagreb. 71–76.
- Мелвингер 1973: J. Melvinger, „Rečenica sa redukcijom predikata i rečenica sa ekspresivnom pauzom u delima savremenih prozних pisaca (završetak).“ *Suvremena lingvistika* 7. Zagreb. 61–66.
- Мерлин 1989: В. В. Мерлин, „Градация в поетическом зачине (интонација и семантика).“ *Проблемы структурной лингвистики*. 1985–1987. Москва. 272–287.
- Милованова 2010: М. С. Милованова, Семантика противительности и категория оценки. *Лингвистика*. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2010, № 4 (2). 639–642.
- Миновић 1969: М. Миновић, „Осамостаљивање језичких јединица.“ *Путања савременог књижевног језика* 7. Сарајево. 55–74.
- Миновић 1987: М. Minović, *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole*. Svjetlost, Sarajevo.
- Мишковић 2003: М. Mišković, „Relevance-theoretic semantics and the Serbian pragmatic marker *kao*.“ u: *Jezik, društvo, saznanje*. Filološki fakultet, Beograd. 165–184.
- Мразовић 2009: Р. Mrazović, (Z. Vukadinović коаутор), *Gramatika srpsko-hrvatskog jezika za strance*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.
- Мршевић Радовић 1987: Д. Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд.
- Мршевић Радовић 2008: Д. Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*. Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.
- Николић 2010: М. Николић, „О једној врсти сложене реченице у Андрићевом грачком опусу.“ *Das Grazer Opus von Ivo Andrić*. Institut für Slawistik der Karl-Franzens Universität–Beogradska knjiga, Graz–Beograd. 399–412.
- Николић 2011а: М. Николић, „Нетипична средства за изражавање категорије степена у савременом српском језику.“ *Грамматика и лексика у словенским језицима*. Матица српска – Институт за српски језик САНУ, Нови Сад – Београд. 467–479
- Николић, М. 2011б: М. Николић, „Изражавање степена у приповеци *Пут Алије Ђерзелеза* Иве Андрића.“ *Die österreichisch-ungarische Periode von I. Andrić* (ур. Бранко Тошовић). Institut für Slawistik der Karl-Franzens Universität – Beogradska knjiga, Graz – Beograd. 621–638.
- Николић, М. 2011в: М. Николић, „Начинске реченице у савременом српском језику: статус и семантички потенцијал“, *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. I *Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности*, ФИЛУМ, Крагујевац. 113–127.

- Николић, М. 2009: Милка Николић, „Стилистички аспект поредбених конструкција у историјским романима Добрила Ненадића.“ *Савремена проучавања језика и књижевности*, књ. I. ФИЛУМ, Крагујевац. 259–271.
- Ожеховска 1980: Н. Orzechowska, *Zagadnienia kategorii stopnia w językach słowiańskich*. Т. II. Pod red. Н. Orzechowskiej. Warszawa.
- Омазић 2005: М. Omazić, „Cognitive Linguistic Theories in Phraseology.“ *Jezikoslovlje*. 6/1–2. Osijek. 37–56.
- Омазић 2007: М. Omazić, „Phraseological blends.“ *Phraseology in Linguistics and Other Branches of Science*“ (Kržišnik, Erika & Wolfgang Eismann eds.). Filozofska fakulteta, Ljubljana. 99–108.
- Оравец 1986: J. Oravec, E. Bajžiková, *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Bratislava.
- Павловић 2009: С. Павловић, *Старосрпска зависна реченица*. Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Палоси 2009: I. Pálosi, „Способы выражения интенсивности действия в русском языке.“ *Studia Russica XXIII*. Budapest. 289–297.
- Пејовић 2011а: А. Pejović, „Od slobodnih spojeva reči do frazema: slučaj leksičkih kolokacija (na primeru srpskog i španskog jezika).“ Реферат са научног скупа *Језик, књижевност, комуникација* (2010). Филозофски факултет, Ниш.
- Пејовић 2011б: А. Пејовић, „Додатна запажања о поредбеним фразеологизмима у српском и шпанском језику.“ *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. I *Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности*, ФИЛУМ, Крагујевац. 185–191.
- Петровић 1976: В. Петровић, „О синтаксичким конструкцијама са простим и сложеним прилошким везником као.“ *Прилози проучавању језика*. 12. Филозофски факултет, Нови Сад. 47–65.
- Петровић 1986: В. Петровић, „Нетипичне поредбене и начинске реченице са везником као што.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 15/1. МСЦ, Београд. 115–122.
- Петровић 1989: В. Петровић, *Новинска фразеологија*. Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад.
- Петровић 2004: В. Петровић, „Употребне вредности везника како у комплементној клаузи српског језика.“ *Српски језик*. год. 9, бр. 1–2, Београд. 125–133.
- Пипер 1981: П. Пипер, „О типовима квантификатора у српскохрватском језику.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 11/2. МСЦ, Београд. 93–104.
- Пипер 1983: P. Piper, *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*. Novi Sad.
- Пипер 1988а: P. Piper, „O rednim priložima u srpskohrvatskom jeziku.“ *Prace Naukowe Uniwersytetu Ślaskiego* Nr 963, Katowice. 23–40.

- Пипер 1988б: П. Пипер, „О граматичком значењу.“ *Живи језици*, XXX/ 1–4. 10–16.
- Пипер 1990: П. Пипер, „Грама­тичке категорије и говорне ситуације у српском и другим словенским језицима.“ *Књижевност и језик*, XXXVII/ 1. Београд. 20–33.
- Пипер 1995: П. Пипер, „Параномазија као предмет лингвистике и реторике (на примерима српских и руских новинских текстова).“ *Научни саста­нак слависта у Вукове дане*. 23/2. МСЦ, Београд. 41–51.
- Пипер 2000: П. Пипер, „О полицентричности семантичких категорија.“ *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4. Институт за српски језик САНУ. 829–840.
- Пипер 2001а: P. Piper, *Jezik i prostor*. 2. допуњено изданје. Biblioteka XX vek – Ћигоја штампа. Zemun–Београд.
- Пипер 2001б: П. Пипер, „О принципу градуелности у лексикографском опи­су.“ Зборник радова са Међународног научног скупа о лексикографији и лексикологији *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе* (Београд, Нови Сад, 10–12. 04. 2001), САНУ, Матица српска, Институт за српски језик САНУ, Београд, Нови Сад. 133–139.
- Пипер 2002: П. Пипер, „Степеновање у граматици и речнику (у српском и у другим словенским језицима).“ *Зборник Матице српске за славистику*. 61. Матица српска, Нови Сад. 59–79.
- Пипер 2003: П. Пипер, „О ексцесивности у словенским језицима.“ *Зборник Матице српске за славистику*. 63. Матица српска, Нови Сад. 159–176.
- Пипер 2006: П. Пипер, „О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика.“ *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, САНУ (Одељење језика и књижевности), Београд. 9–46.
- Пипер 2007: П. Пипер, „О оп­тативности у српском језику.“ *Глас САНУ CDVIII*, Одељење језика и књижевности. Књ. 23. Београд. 73–107.
- Пипер 2008: П. Пипер, „Гра­матика границе.“ *Јужнословенски филолог*. У част академика Милке Ивић. LXIV. Институт за српски језик САНУ, Београд. 307–322.
- Пипер 2009: П. Пипер, „О семантичкој категорији степена у српској сложеној реченици.“ *Јужнословенски филолог*. LXV. Институт за српски језик САНУ, Београд. 65–88.
- Пипер 2011а: П. Пипер, „О изражавању истог и различитог у српском језику.“ *Гра­матика и лексика у словенским језицима*. Матица српска – Институт за српски језик САНУ, Нови Сад – Београд. 177–188.
- Пипер 2011б: П. Пипер, *Сложена реченица у савременом српском језику (Независносложена реченица)*. – необјављени рукопис.
- Пипер и др. 2005: Предраг Пипер и др, *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица*. [ред. Милке Ивић], Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, Београд.

- Пипер и др. 2009: П. Пипер, *Јужнословенски језици : граматичке структуре и функције*. [ред. Предрага Пипера]. Београдска књига, Београд.
- Плотников 2001: Б. А. Плотииков, „Градуалност в естественних језицима“, *Quantität und Graduierung als kognitiv-semantische Kategorien*, Wiesbaden. 577–592.
- Погорелова и др. 2013: С. Д. Погорелова, А. С. Јаковлева, „Свјаз оцекни с другими категоријама језика.“ *Современна филологија: материјали II междунар. науч. конф.* (г. Уфа, јанвар 2013 г.). Лето, Уфа. 86–89.
- Поповић 1972: Љуб. Поповић, „О начинским реченицама с везником (а) да.“ *Наш језик*. XIX/ 2–3. Институт за српски језик САНУ, Београд. 155–164.
- Поповић 1977: Љуб. Поповић, „Зависносложене реченице за исказивање експресивности.“ *Наш језик*. XXIII/ 1–2. Институт за српски језик САНУ, Београд. 21–29.
- Прањковић 2001: I. Pranjković, *Druga hrvatska skladnja (Sintaktičke rasprave)*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Прањковић 2002: I. Pranjković, *Hrvatska skladnja (Rasprave iz sintakse hrvatskog standardnog jezika)*. 2. izmenjeno izdanje. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Прањковић 2003: I. Pranjković, *Hrvatski jezik 3. Školska knjiga*, Zagreb.
- Перспектив активного словаря русского языка*, ред. Ю. Д. Апресян. Российская академия наук, Институт русского языка им. В.В. Виноградова – Языки славянских культур. Москва. 2010.
- Рагуж 1997: D. Raguž, *Praktična hrvatska gramatika*. Medicinska naklada, Zagreb.
- Радовановић 1990: М. Радовановић, *Spisi iz sintakse i semantike*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Радовановић 2007а: М. Радовановић „Преглед основних питања везаних за појам градуелности у лингвистици.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. 50. Матица српска, Нови Сад. 747–758.
- Радовановић 2007б: М. Радовановић, „О појму градуелности у језику и лингвистици.“ *Стари и нови списи: Огледи о језику и уму*. Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад. 176–199.
- Радовановић 2007в: М. Радовановић, „Појам градуелности у лингвистици, логици и у науци уопште.“ *Зборник Матице српске за славистику*. 73–74. Матица српска, Нови Сад. 337–350.
- Радовановић 2008: М. Радовановић, „Фази логика у лингвистици: Темельни појмовник и систематизација.“ *Семантичка проучавања српског језика*. ур. Милорад Радовановић и Предраг Пипер, САНУ (Одељење језика и књижевности – Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, 2), Београд. 11–44.
- Радовановић 2009: М. Радовановић, *Увод у фази лингвистику*. Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.

- Расулић 2003: К. Rasulić, „Konceptualizacija DRUŠTVA pomoću vertikalne dimenzije.“ u: *Jezik, društvo, saznanje*. Filološki fakultet, Beograd. 239–254.
- Расулић 2004: К. Rasulić, *Jezik i prostorno iskustvo*. Filološki fakultet, Beograd.
- Ристић – Радић Дугоњић 1999: С. Ристић, М. Радић-Дугоњић, *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*. Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд.
- Ристић 2000: С. Ристић, „Конкуренција неких лексичких и граматичких средстава у градирању прагматичке квантификације.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 29/1. МСЦ, Београд. 223–233.
- Ристић 2010: С. Ристић, *Модификација значења и лексички модификатори у српском језику*. Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Рјабинина 2013: Л. И. Рябинина „К вопросу о параметрических характеристиках и их интенсификации“ <http://rus-lang.isu.ru/about/group/ryabinina/state3/>
- Рогожникова 1971: Р. П. Рогожникова, „Градационные союзы в русском языке.“ *Русский язык в школе*. 3. Москва. 84–89.
- Родионова 2004: С. Е. Родионова, „Интенсивность и ее место в ряду других семантических категорий.“ *Славянский вестник*. Вып. 2. М: МАКС Пресс. 300–313.
- Родионова 2005: С. Е. Родионова „Семантика интенсивности и ее выражение в современном русском языке.“ *Проблемы функциональной грамматики (полевые структуры)*, ИЛИ РАН – Наука, Санкт-Петербург.
- Ружић 2006: В. Ружић, „Допунске реченице у савременом српском језику (I и II).“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XLIX/1 и XLIX/2. Матица српска, Нови Сад. 123–217; 103–266.
- Ружић 2010: В. Ружић, „О класификацији зависних реченица у српском језику.“ *Српски језик*. XV/1–2. Београд. 105–119.
- Ружић 2011: В. Ружић, „Условљеност граматичко-семантичких обележја фразема српског језика.“ *Грамматика и лексика у словенским језицима*. Матица српска – Институт за српски језик САНУ, Нови Сад – Београд. 555–565.
- Русина и др. 1983: М. И. Русина, Л. Г. Потапова „Некоторые структурно-семантические типы предложения, выражающие высшую степень признака.“ *Семантическая интерпретация простого предложения*. Иркутск. 83–87.
- РГ 1980: *Русская грамматика. Том II, Синтаксис*. Академия наук СССР–Институт русского языка, Издательство „Наука“, Москва.
- Саников 2008: В. З. Саников. *Русский синтаксис в семантико-прагматическом пространстве*. Языки славянских культур, Москва.
- Сапир 1964: Е. Sapir, „Grading: a study in semantics“, *Philosophy of Science II*. 93–116.

- Сапир 1985: Э. Сепир, *Градуирование*. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистика и прагматика, Москва.
- Секереш 1955: S. Sekereš, „О поредбеним (наџинским) реџеницама.“ *Jezik*, god. III, br. 2. Zagreb. 63–64.
- Серебрјанаја 1969: Ф. И. Серебряная, „Градационные союзы в современном русском языке.“ *Филологические науки*, 6. Москва. 72–83.
- Серебрјанаја 1972: Ф. И. Серебряная, „К вопросу о структуре градационного ряда.“ *Русский язык в школе*, Москва. 89–93.
- Сидорова 2011: Т. Н. Сидорова „К вопросу определения категории интенсивности.“ Материалы международной заочной научно-практической конференции „Современные тенденции общественных наук: Политология. Социология. Философия.
- Силашки и др. 2009: N. Silaški et. al., *Javni diskurs Srbije (kognitivno-kritička studija)*, CID Ekonomskog fakulteta. Beograd.
- Силић 1984: J. Silić, *Od rečenice do teksta (teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva)*. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Силић–Прањковић 2005: J. Silić i I. Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika – za gimnazije i visoka učilišta*. Školska knjiga, Zagreb.
- Симић 1979: R. Simić, Gramatička kumulacija sa lingvističkoga i stilističkoga stanovišta. *Književnost i jezik*, god. XXVI/ 2–3. Beograd. 201–211.
- Симић–Јовановић 2002: R. Simić i J. Jovanović, *Српска синтакса 1–2*, Јасен, Београд, Никшић, Подгорица.
- Смирнов 1979: Г. Н. Смирнов, „К вопросу о градационных конструкциях.“ *Актуальные проблемы грамматики и лексикологии*. Казань. 53–62.
- Сорас–Келер 2005: A. Sorace, F. Keller, „Gradience in Linguistic Data.“ *Lingua*, 115: 11. 1497–1524.
- Стаменковић 2011: Д. Стаменковић, „Придевске поредбе с називима животиња у енглеском и српском језику.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. LIII/2. Матица српска. Нови Сад. 169–190.
- Станковић 1986: Б. Станковић, „Асиндетске реченице са условним и временским значењем у српскохрватском и руском језику.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*. XV. МСЦ, Београд. 179–188.
- Станковић 1987: Б. Станковић, „Асиндетске реченице у руском језику и њихови српскохрватски еквиваленти.“ *Јужнословенски филолог*. XLIII. Институт за српски језик САНУ, Београд. 65–82.
- Станојчић 1967: Ž. Stanojčić, *Jezik i stil Iva Andrića: funkcije sinonimskih odnosa*. Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd.
- Станојчић–Поповић 2008: Ж. Станојчић и Љ. Поповић, *Грамматика српског језика*. Уџбеник за средње школе, Завод за издавање уџбеника, Београд.
- Стевановић 1969: М. Стевановић, „Реченице без развијених главних делова.“ *Наш језик*. IX/1–2. Београд. 84–114.

- Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Грамматички системи и књижевнojeзичка норма)* 2. Научна књига, Београд.
- Степанов 2008: S. Stepanov, „Asindetske sintaksičke strukture u romanu *Foliranti*.” *Прилози проучавању језика*. 39. Филозофски факултет, Нови Сад. 2008. 159–175.
- Степанов 2010: S. Stepanov, „Parcelacija u pripovednim i književnpublicističkim delima iz gračkog opusa Ive Andrića.” *Das Grazer Opus von Ivo Andrić*. Institut für Slawistik der Karl-Franzens Universität–Beogradska knjiga. Graz–Beograd. 413–428.
- Стојановић 1987: А. Стојановић, „Руске квалификативне реченице и њихови српскохрватски еквиваленти.“ *Prevodilac*. god. VI/ 1, 28–34.
- Суботић 1994: Љ. Суботић, „О парцелацији реченице у језику српских писаца 19. века.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. 37. Матица српска, Нови Сад. 607–613.
- Суботић 1995: Љ. Суботић, „О парцелацији реченице.“ *Научни састанак слависта у Вукове дане*. 23. МСЦ, Београд. 347–353.
- Талми 1983: L. Talmy, „How Language Structures Space.“ Pick/Acredolo (eds.). 225–282.
- Танасић 2011: С. Танасић, „Зависне контрастне реченице.“ *Јужнословенски филолог* LXVII, Институт за српски језик САНУ, Београд. 121–134.
- Тежак–Бабић 1992: S. Težak i S. Babić, *Gramatika hrvatskoga jezika (priručnik za osnovno jezično obrazovanje)*. Školska knjiga, Zagreb.
- Тејлор 2003: J. R. Teylor, *Linguistic categorization*. Oxford University Press. (треће издање) <http://books.google.com/books?id=PUZppfI2ZYyC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (стање: новембар 2011).
- Тер-Григорјан 2004: М. Г. Тер-Григорјан, „О понятии *оценка* и подходах к ее изучению. *Розділ 3. Лінгвокультурологічний аспект мовної діяльності*. 78–81.
- Токарз 1973: E. Tokarz, „Gradacijsko priredje v slovenskom knjižnem jeziku.“ *Jezik in slovstvo*, god. XVIII, 1972–1973. Ljubljana. 269–275.
- Топоришич 1968: J. Toporišič, „Priredni odnosi v slovenskem knjižnem jeziku.“ *Jezik in slovstvo*, god. XIII, Ljubljana. 184–192.
- Тошовић 2008: Тошовић, В. (ur.). *Der Nobelpreisträger Ivo Andrić in Graz – Nobelovac Ivo Andrić u Gracu*. Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Beogradska knjiga, Graz – Beograd.
- Фаншелоу и др. 2006: G. Fanselow, C. Féry, R. Vogel, M. Schlesewsky (ed.), *Gradience in Grammar*. Oxford University Press. Oxford.
- Федјајева 2009: Н. Д. Федяева, „Норма в кругу семантических категорий русского языка.“ *Вестник Волгоградского государственного университета*. Серия 2: Языкознание. 240–246.
- Федјајева 2011: Н. Д. Федяева, *Нормы в пространстве языка*. Флинта, Москва.

- Филмор 1985: С. Fillmore, „Frames and the Semantics of Understanding.“ *Quaderni di Semantica*. 6. 222–254.
- Флоршиц 1940: Ј. Florschütz, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika za srednje i slične škole*. Naklada školskih novina i tiskanica Banovine Hrvatske, Zagreb.
- Холидеј 1961: М. А. К. Halliday, „Categories of the Theory of Grammar.“ *Word* 17/3, New York. 241–293.
- Худечек–Вукојевић 2006: L. Hudeček, L. Vukojević. „Ne samo... nego/već (i) ustrojstva.“ *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. 32. 127–158.
- Черемисина 1976: М. И. Черемисина, *Сравнительные конструкции русского языка*. Наука, Новосибирск.
- Чутура 2010: И. Чутура, „Општи и периферни модели прилошких израза са начинским значењем.“ *Српски језик*. XV/1–2. 525–540.
- Џацић 1999: П. Џацић, „Лица.“ *Зборник о Андрићу* (прир. Радован Вучковић). Српска књижевна задруга, Београд. 221–224.
- Шведова 1970: Н. Ђ. Шведова, *Грамматика современного русского литературного языка*. Наука, Москва
- Шипка 2006: Д. Шипка, „Когнитивнолингвистичка мапа значења српског датива.“ *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*, ур. Предраг Пипер, САНУ (Одељење језика и књижевности – Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, 1), Београд. 387–397.

VIII. ИЗВОРИ

Речници:

- Дикро и др. (1987): О. Dikro i С. Todorov, *Enciklopedijski rečnik nauka o jeziku* 1. Prosveta (XX vek), Beograd.
- Матешкић (1982): Ј. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Školska knjiga, Zagreb.
- Оташевић (2008): Ђ. Оташевић, *Мали фразеолошки речник*. Алма, Београд.
- Поповић (2007): Т. Popović, *Rečnik književnih termina*. Logos Art, Beograd.
- Rečnik književnih termina* (1985): (ur. Dragiša Živković). Nolit, Beograd.
- РСМ – Речник српскога језика (I–VI) (1976), Матица српска, Нови Сад.
- МЈ – Речник српскога језика (2007): Матица српска, Нови Сад.
- Новая философская энциклопедия. Институт философии Российской академии наук <http://iph.ras.ru/elib/2181.html>
- РСАНУ – Речник Српске академије наука и уметности, Институт за српски језик САНУ – САНУ, Београд.
- Стилистический энциклопедический словарь русского языка <http://stylistics.academic.ru>
- УССТ : *Учебный словарь стилистических терминов*, <http://sigieja.narod.ru/stilslovar1.htm>
- Filozofijski rječnik³ (red. V. Filipović), Nakladni zavod Matice srpske, Zagreb, 1989.
- Лингвистический энциклопедический словарь* (1990): (гл. ред. В. Н. Ярцева). Москва: Советская энциклопедия.

Разговорни функционални стил

Транскрипти емисија:

- *Инсајдер*, понедељак, 17. 1. 2011.
- *Инсајдер*, понедељак, 24. 1. 2011.
- *Инсајдер*, понедељак, 14. 2. 2011.
- *Инсајдер*, понедељак, 21. 2. 2011.
- *Утисак недеље*, недеља, 10. 10. 2010.
- *Утисак недеље*, недеља, 17. 10. 2010.
- *Утисак недеље*, недеља, 24. 11. 2010.
- *Утисак недеље*, недеља, 30. 1. 2011.
- *Утисак недеље*, недеља, 20. 3. 2011.
- *Утисак недеље*, недеља, 27. 3. 2011.
- *Утисак недеље*, недеља, 3. 4. 2011.

Укупно: 300 страница

Говор Новог Сада (компакт диск). Одсек за српски језик и лингвистику, Филозофски факултет, Нови Сад, 2009.

Административни функционални стил

- *Кривични закон Републике Србије*, <http://www.zakoni.rs/krivicni-zakonik/krivicni-zakonik.pdf>
 - *Породични закон*, http://www.mojepravo.net/propisi/srbija/porodicni_zakon.html
 - *Правилник о поступку и начину вредновања, и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживача*
http://www.nauka.gov.rs/cir/images/stories/pravna_akta/pravilnik_o_zvanjima.pdf
- Укупно: 200 страница

Публицистички функционални стил:

- *Danas*, <http://www.danas.rs>
- *Нин*, <http://www.nin.co.rs/> и <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>
- *Политика*, <http://www.politika.rs/> и <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>

Књижевноуметнички функционални стил:

- Давид Албахари, (2005). „Нема песма.“ У М. Пантић (прир.), *Антологија српске приповетке друге половине XX века*. Источник, Београд. 429–438.
- Vladimir Arsenijević, *Predator*. Samizdat B92, 2008.
- Vladimir Arsenijević, *U potpalublju*. Vreme knjige, Beograd, 1995.
- Светлана Велмар Јанковић, *Дорћол*. <http://www.ask.rs>
- Доброило Ненадић, *Доротеј*. <http://www.ask.rs>
- Добрица Ћосић, *Корени*. <http://www.ask.rs>
- Горан Петровић, *Ситничарница „Код срећне руке“*, Народна књига, Алфа, Београд. 2001.
- Radoslav Petković, *Senke na zidu*. Vreme knjige, Beograd. 1994.
- Zoran Ćirić, *Hobo*. Narodna knjiga, Alfa, 2001.
- Srđan Valjarević, *Komo*. Samizdat B92, 2007.
- Живојин Павловић, „Чвакин из цреваре.“ У М. Пантић (прир.), *Антологија српске приповетке друге половине XX века*. Источник, Београд. 2005. 304–317.
- Радослав Петковић, *Судбина и коментари*. Нин, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд. 2004.
- Branko Tošović (ur.), *Nobelovac Ivo Andrić u Gracu*, pdf.
- *Антологија српске књижевности* www.ask.rs
- *Свето писмо – Нови завјет*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 5. издање. 2002. (**религијски жанр**)

Научни функционални стил:

- *Контрастивна проучавања српског језика: правци и резултати* (ур. П. Пипер и И. Клајн). САНУ, Београд. 2010.
- *Зборник Матице српске за славистику* 73. 2008.
http://www.maticasrpska.org.rs/casopisi/slavistiku_73.pdf
- *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* L. 2007.
http://www.maticasrpska.org.rs/casopisi/filologija_50.pdf
- *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LII/2. 2009.
http://www.maticasrpska.org.rs/casopisi/filologija_52-2.pdf

Електронски корпуси:

- Електронски корпус српског језика www.korpus.matf.bg.ac.rs
- Гралис-корпус <http://glyph.uni-graz.at/cocoon/gralis/andric-ou>

Summary

The main topic of the paper *Category of degree in the Serbian language: complex sentence* is semantic category of degree within system of complex sentences according to contemporary Serbian standard, which is still not monographically formulated, and which is, observing from a larger stand, only partly and in fragments, sometimes even methodologically inconsistently researched.

Aims were to describe in details the category of degree within system of complex sentences in contemporary Serbian language using all the good solutions that can be found in linguistic tradition on one side, and using modern linguistic theory and methodology, particularly the one that can be implemented in researching category of degree in other Slovene languages.

All syntax-semantically consequences of the structure formulated in that way are completely presented, and the critical analysis of previous researches has been given. The research was conducted on materials that differentiate in style (all functional styles are included) as well as in genre. The study is carried out from synchronic perspective and used methodology is very complex, and covers different approaches: deductive, inductive, causal, descriptive, interpretative, structural, transformational and other, depending upon phase of the research as well as the main topic of the particular part.

Systematization of dependent and independent clauses linked by the category of degree has also been made. Approach to all complex sentences with that meaning is to process first the sentences where the degree is primary, where the gramaticalization is the strongest (separate formal/grammatical means specific for certain category) and which are in the centre of degree category, and then those where degree is secondary, where there are no direct implications of the relation and which are on the periphery of the category.

Key words: category of degree, complex sentence, semantics, syntax, Serbian language

О аутору

Доцент др Марина Николић, научни сарадник у Институту за српски језик САНУ, рођена је 28. јануара 1982. године у Пожаревцу, где је завршила основну и средњу школу. Завршила је Филозофски факултет у Новом Саду, одсек *Српски језик и књижевност*. Дипломирала је 2005. године радом из синтаксе „Девербативна именица као кондензатор реченичног садржаја у језику новина“ под менторством проф. др Владиславе Ружић. Завршила је постдипломске студије на Филолошком факултету у Београду, смер *Наука о језику*, где је и магистрирала 2008. године радом „Теорија језичке културе у србистици и славистици“ под менторством академика Предрага Пипера. Докторску дисертацију „Категорија степена у систему сложених реченица савременог српског књижевног језика“, коју је, такође, израдила под менторством академика Предрага Пипера, одбранила је у јуну 2012. године.

Од 2008. године члан је и секретар Комисије за синтаксу Одбора за стандардизацију српског језика.

У Институту за српски језик САНУ изабрана је у звање научни сарадник марта 2013. године, а у звање доцента на Филозофском факултету у Косовској Митровици фебруара 2014. године.

Боравила је на студијским усавршавањима у Русији и Немачкој. Учествовала је на више научних скупова у земљи и иностранству. Објавила је две књиге, бројне радове из области језичке културе и синтаксе савременог српског језика. Бави се синтаксом и језичком културом.

